Ажьиба А.Ш.

Аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирцаразы аметодика

Аԥснытәи Аҳәынҭқарратә Университет

Ажьиба А.Ш.

Аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирцаразы аметодика (алагарҭатә етап)

Афилологиатә факультет "Аԥсуа бызшәа иаԥсыуам ашколқәа рҽы" азанаат иазку алекциақәа ркурс

Аҟәа – 2008

ББК 74. 268.1 Абх
А 38

Аҭцаарадырратә редақтор: апрофессор **А.М. Касланзиа**.

Арецензент: адоцент **Н.Кә. Ашә-ԥха**

Ажьиба А.Ш. Аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирцаразы аметодика (алагарҭатә етап). – Аҟәа. Аԥснытәи аҳәынҭқарратә университет аҭижьырҭа. 2008 ш. – 279 ш.

Арцага шәҟәаҿы раԥхьаза акәны аус рыдулоуп афонетикеи, аинтонациеи, алеқсикеи, аграмматикеи абызшәа ззымдыруа изнагашьазы аметодика. Хшыҩозышьҭра аҭоуп ажәаҳәа арҿиаразы аҳареи, ацәажәареи, аԥхьареи, аҩареи рҿы ихадоу ашьцыларақәеи алшарақәеи шышьақәыргәгәатәу.

Арцага шәҟәаҿы иазаатгылоуп аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирцараҿы харҳәара зҭатәу аметодқәа, урҭ аметодқәа рҿыдарақәа, рҭоурых, иаҳзымдыруа абызшәақәа дырцараҿы иахьатәи ҳаамҭазы ишьақәгылахьо арцаратә ԥышәа, уи алцшәақәа уҳәа убас егь.

Арцага шәҟәы рхы иадырхәар рылшоит астудентцәа, аспирантцәа, арцаҩцәа иара убас аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирцара иазку азцаарақәа теориалеи прақтикалеи иҭызцаауа зегьы.

Ашәҟәы аҭижьразы афинанстә цхыраара ҟаиҵеит Аԥсны Аҳәынҭқарра Ахада

Аԥхьажәа

Аԥсуа бызшәа ҳәынҭқарратә бызшәак аҳасабала аԥсҭазаараҿы ашьақәыргәгәаразы аԥсуа школқәа реиԥшцәкьа аҭакԥхықәра рыдуп иаԥсыуам ашколқәагьы. Аԥсуа бызшәа арцара аус араҟагьы иманшәаланы, ииашаны избатәуп.

Аҳәынҭқарратә қәцара инақәыршәаны, иаԥсуам ашколқәа зегьы рҿы аҵара зцо аҿар неиҩымсрада ирцароуп иахьа Ареспублика Аԥсны азы иҳәынҭқарратә бызшәаны иазыԥхьазоу аԥсуа бызшәа.

Аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирцара ишақәнагоу еиԥш иаԥсыуам ашколқәа рҿы аиҿкааразы иаҭахуп арцаратә процесс рцагатә комплексла ахарҭәаара.

Арцага комплексҟәа рахь иаҵанакуеит: аконцепциа, апрограмма, арцага шәҟәы, арцаҩы изы ацхыраагзә (аусугатә цца – атетрад, алабҿабатә цхыраагзақәа – асхьемақәа, атаблицақәа; асахьақәа – амаҭәартәқәа, асиужеттәқәа; ақәырԥшқәа).

Иаԥсыуам ашколқәа программалеи, рцага шәҟәылеи, цхыраагзалеи риқәыршәара азцаара акыр игәцаркны иахылаԥшуеит Аԥсны Аҵара министрра, урҭ рынагзара иаҿуп Н.Ҳ. Азынба лыхьз зху Апедагогикатә институт аҭцаарадырратә институт усзуҩцәа.

Аамҭа кьаҿк иалагзаны аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирцаразы иҿио иалагеит ахатәы методика, уи иазышьҭацахеит атеориатә фундамент, арцаразы иалԥшаахеит абызшәатә материал.

Ари ашәҟәы азкуп аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирцараҿы арцара апроцесс аҿы ауадаҩра зцу алагарҭатә етап.

Алагарҭатә етап аҿы қәкы хадас иҟоу аҵаҩцәа аԥсышәала ацәажәаразы раԥхьатәи ашьцыларақәеи алшарақәеи рыҭароуп. Ииашаны ацәажәара, ииашаны аԥсуа шьҭыбжьқәа ззымдыруа дырҳәара абызшәа ззымдыруа ирцараҿы арцара апроцесс зегьы иахәҭакуп, проблема хадоуп.

Ашьҭыбжь ииашаны аҳәаразы аҵаҩцәа алагарҭатә етап аҿы ироуа ашьцыларақәеи алшарақәеи шьаҭас иҟароуп

анаҩстәи арҵаратә етап азы аҵәажәаратәи аҩратәи ажәаҳәаҟәа рырҽиараҽы, аԥсуа бызшәа праҟтикала ахархәараҽы, аҵәажәараҽы. Арҵага шәкәаҽы иазхәыцуп иахьа абызшәаҟәа рырҵаразы адунеи аҽы иҟоу аԥышәа, урҭ рцараҽы иаҳԥыло апроблемаҟәа зегьы аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирҵараҽгьы иактуалтәуп, хархәара рымоуп.

Аусумҭаҽы ирзааҭгылоуп абарҭ атемаҟәа: аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирҵаразы аметодика азеиԥш зҵаарақәа, афонетикеи аинтонациеи аус рыдулашьа, акоммуникативтә грамматика арҵаратә процесс алагалара, зхала иҟоу ажәаҳәа хәҭақәа аҵаҩцәа рызнагашьа аҵыдараҟәак, алеҟсикатә минимум аус адулашьа, ажәаҳәа арҽиараҟны ашьцыларақәеи алшарақәеи аҳареи, аҵәажәареи, аԥхьареи аҩреи рҽы рышьақәыргәгәара, арҵаратә процесс аҽы аурок ихадоу компонентк аҳасабала, аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирҵараҽы акоммуникативтәи аудиовизуалтәи методқәа рхархәашьа уҳәа убас егьырҭгьы.

Арҵага шәкәаҽы хшыҩзышьҭра аҭоуп аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирҵара шьаҭас иазышьҭаҵоу апринципқәа, азнеишьақәа: 1) акоммуникативтә, мамзаргьы хдыррала (ахшыҩ аҽы инаганы), еилкааны абызшәа праҟтикала арҵара; 2) абызшәатә материал азнагараҽы афункцианалтә знеишьа, асинтақсис ашьаҭала алеҟсикеи аморфологиеи рызнагара; 3) ахатәы бызшәа ҵаҵгәыс (шьаҭас) азыкаҵара; 4) атәыладырра аспекҭ арҵараҽы уҳәа убас иҵегьы.

Ишәыдаагало арҵага шәкәы абызшәа ззымдыруа ирҵара иазку раԥхьазатәи методикатә цхыраагзоуп. Уи рхы иадырхәар рылшоит еиҳау аҵараиурҭақәа рҽы "Аԥсуа бызшәа иаԥсуам ашколқәа рҽы" азанаат ала аҵара зҵо астудентцәа, иаԥсуам ашколқәа рҽы аԥсуа бызшәа дзырҵо арҵаҩцәа. Ахархәаҩцәа ирԥыхьашәоит атеориатәи апрактикатәи хырхарҭақәа змоу, абызшәа арҵараҽы иактуалу, ацхыраара рызҭаша аматериал маҷымкәа.

Аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирҵаразы аметодика. Азеиԥш зҵаарақәа

Ирзымдыруа абызшәақәа ауаа ирҵон зқьышықәса раԥхьағы, аха урҭ абызшәақәа рырҵаразы аметодика шьақәгылеижьҭеи шәышықәса иреиҳам. Аурыс бызшәа тәым бызшәак еиԥш арҵаразы аметодика шьақәгыло иалагеит иҳаҩсыз ашәышықәса 40-тәи ашықәсқәа рзы, аҩбатәи адунеизегьтәи аибашьра ашьҭахь. Адунеи иқәынхоз ажәларқәа, ари аибашьраҽы аиааира зғаз Асовет тәылахь иҟарҵеит азҽлымҳара, иазҳаит урҭ аурыс бызшәаҳьы ирымаз аинтересгьы. Убри иаҽырԥшны ҳахәаԥшуазар, аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирҵара азҵаара иаҳагьы иактуалны ишьҭыцит уи ҳәынҭқарратә бызшәаны аԥстазааратәы ашьақәыргәгәаразы. Убри азҵаара азбаразы аԥсуа школқәа реиԥш аҭакԥхықәра рымоуп иаԥсыуам ашколқәагьы: аԥсуа бызшәа арҵара аус араҟагьы ииашаны, иманшәаланы избатәуп. Ареспублика Аԥсны, абҵара 26, 1994 ш. иаднакылаз Аконституциа I ахы VI ахәҭаҷ аҟны иазгәаҭоуп. «Аԥсны ҳәынҭқарратә бызшәас иазгәаҭоуп аԥсуа бызшәа» ҳәа.[1] Аҳәынҭқарратә қәҵара[2] инақәыршәаны иаԥсыуам (аурыс, аерманы) ашколқәа рыҟны аҵара зҵо аҽар неиҩымсрада ирҵароуп иахьа Ареспублика Аԥсназы иҳәынҭқарратә бызшәаны иазышьҭыху аԥсуа бызшәа.

Аҳәынҭқарратә бызшәа – инанагзароуп аусмҩаԥгара, апарламенти егьырҭ аҳәынҭқарратә усҳәарҭақәеи русура. Ауаажәларратә ҭыпқәа рҽы имҩаԥысуа аизарақәа, ақәгылараҟәа, аилатәарақәа ҳәынҭқарратә бызшәала имҩаԥгалазароуп.

Ахатәы бызшәа – аҭаацәа рҽы излацәажәо амилаҭтә, ма даҽа бызшәак ауп. Ҽыц аҵәажәара иалагаз ахәыҷы дызлацәажәааз абызшәа иара изы ихатәы бызшәоуп. Иҟоуп даҽа знеишьакгьы. Ахатәы бызшәа дарбанзаалак, ижәлар дызлыҵыз аетнос абызшәоуп ҳәа ирыԥхьазоит. Дарбанзаалак ихатәы бызшәа иҵар илшоит иҧьыԥьтәылаҽы, уаҟа уи аҵара даҽа бызшәак аԥырхагамхар. Аурыс царауаҩы Пиотр Услар ахатәы бызшәа дала-

[1] Конституция Республики Абхазия. Ст.6 стр.4.

[2] Концепция национального образования. Общие положения. 1, пункт.4 Сухум.1994.

цәажәо иазгәеиҭоит: «Скольким бы языкам мы не выучились, ни один не запечатлится в целом духовном мире нашем так глубоко, как язык наш родной, - язык, на котором непосредственно выражается своеобразный склад наших понятий».[3]

Ауаӡытәыӡса иҧсҭазаараҿы абызшәа иатҵанакуа ихаҿы иаагаҩны аурыс методист ду К.Д. Ушински иазгәеиҭон: «Зхатәы бызшәа змырхыз ахәыҷы, зыбжьы змырхыз аҟармаҵыс даӡызахоит» ҳәа.

Аҧсуа бызшәа Аҧсны иқәынхо егьырҭ амилаҭқәа ишырхатәы бызшәам еиҧш, ирхатәы бызшәамхеит милаҭла иаҧсыуаау азәыроугьы. Аҧсуаа рхатәы ҳәынҭқарраҿы етноск аҳәасабала еиқәхарц азы, аҧсуа бызшәа аҳәынҭқарра иагәыцәны иҟалароуп. Уи харҳәара амазароуп аҳәынҭқарра аҿиара аганкәа зегьы рҿы. Убри аганахьала ауаӡы изинқәа рыхьчаӡы, аполитик Зураб Ачба иазгәеиҭон: «Здесь не может быть никаких компромиссов, так как язык является идентификационным стержнем народа и все оговорки о том, что его можно использовать только в школах, театрах, печати и т. д. не могут быть приняты».[4]

Аҧсуа бызшәа ззымдыруа ирҵаразы излалшо ала, гәацҧыҳәарала еиҿкаатәуп абызшәа зларҵаша ацхыраагзакәа. Аҧсуа бызшәа адырра, хымҧада, еизааигәанатәуеит Аҧсны иқәынхо амилаҭқәа. Абызшәа адырра еизнарҳауеит иара убас изқәынхо рыдгьыл ахь ирымоу абзиабара. Урҭ аҧсуаа ркультуреи, рытрадициақәеи, рҟьабзқәеи оныҵкала иаҳа ирныруа иалагоит.

Актәи абызшәа – дарбанзаалак дызлацәажәо абызшәа, уи ҟалар алшоит ихатәы бызшәамзаргьы.

Аӡбатәи абызшәа – атәыла иқәынхо ауаатәыӡса рхы иадырхәо абызшәоуп. Аҧсуа бызшәа хатәы бызшәас измоу ауаа, аурыс бызшәа дара рзы аӡбатәи бызшәоуп. Аӡбатәи бызшәоуп аурыс бызшәа Аҧсны иқәынхо егьырҭ амилаҭқәа рызгьы (аерманцәа, абырзенцәа, уҳәа уб. егь.). Абызшәа аҵара мӡаҧысуазароуп хатәгәаҧхарала, еилкаарала. Иузымдыруа абызшәа аҵаразы иахәҵоуп уи абызшәала ицәажәо ауаатәыӡса рыгәҭа аҟазаара. Уи

[3] Услар П.К. Абхазский язык. Этнография Кавказа. 1887.

[4] Ачба З. Перешагнув этнические рамки. «Нужная газета». 18 января. 2000

есымша иуаҳаларoуп, уи ала уцәажәаларoуп, уаҧхьаларoуп, уӡоларoуп.

Абилингвалтә ҵарадырра – «билингвизм» - алатын бызшәаҟынтә иаагоуп, уи ҵакыс иамоуп ӡ-бызшәак рыла ацәажәара.

Абилингвалтә ҵарадырра ӡ-бызшәак, ма иҵегьы инареиҳаны рыла еиҿкаау ҵарадырроуп.

Ассимилиация – иарбанзаалак амилаҭ дәеа милаҭк алазӡароуп ҵакыс иамоу. Уи амилаҭ абызшәа, акультура амилаҭтә хдырра ацәызроуп. Уи амилаҭ ишьҭнахуеит иара абызшәа ааныжьны атәым бызшәа, атәым қьабзқәа, аҵасқәа. Ассимилиациа ҟалар алшоит хатәгәаҧхаралеи мчылеи.

Аметодика, адидақтика, аҧсихологиа

Аамҭа кьаҿк иалагәаны аҧсуа бызшәа ззымдыруа ирҵаразы иҿио иалагеит ахатәы методика, уи иазышьҭаҵахеит арҵаратә системеи атеориатә фундаменти. Ишьақәыргылоуп аметодикатә концепциагьы, иалҧшааун инагзаны акәымзаргьы арҵаразы абызшәатә материалгьы. Аметодика адидиқтикатә принцип хадақәеи, алингвистикеи, аҧсихологиеи ирыдҳәалоуп, иамоуп иара убас ахатәы қәкқәеи ауснагзатәқәеи.

Иахьа абызшәақәа рырҵаразы адунеи аҿы иҟоу аҧышәа, уи аҵараҿы иаҳҧылоу апроблемақәа, аҧсуа бызшәа ззымдыруа ирҵараҿгьы иактуалуп, харҳәара рымоуп.

Иаҳзымдыруа абызшәақәа дырҵараҿгьы, иара убас егьырҭ амаҭәарқәа, иаххәап афизика, ахимиа, аҭоурых, ахатәы бызшәа дырҵараҿы еиҧш шьаҭас иазышьҭазароуп **азеиҧшдидақтикатә принципқәа**.

Адидақтика апедагогика иахәҵакуп, уи иалкааны маҭәарк иадҳәаламкәан, арҵара азеиҧш закәанқәа ирыдҳәалоуп, иҵнаҵауеит.

Аҵара апроцесс мӡаҧысуеит аҵаӡи арҵаӡи русеицурала. Аусура еиҿикауеит арҵаӡы, уи аҵаӡы идыррақәа гәеиҭоит, иҳәаакәиҵоит, аҵара игәазырҧхаша, аинтерес изҭаша, игәазыҳәара ҳаразкша амӡакәа изалихуеит.

Уажәрааныа арҵаратә процесс аҽы ихадараз арҵаҩы иакәыз-ҭгьы, иахьа ацентр аҽы дыҟоуп аҵаҩы, уи ихаҭара, изҽлымҳара, ииндивидуалтә ҟазшьа, иинтерес уҳәа азгәаҭазароуп.

Аҵаҩи арҵаҩи русеицуратә принцип ҳәа азаҳҳәар ҳалшоит цаҟа ҳаззааҭгыло азеиԥш дидактикатә принцип. Арҵаҩи аҵаҩи еицхырааны инарыгзоит ихадоу ауснагзатәқәа, ақәкқәа. Иуҳәар алшоит арҵаҩы аҵаҩцәа роркестр дирижиорс дамоуп ҳәа.

Аусеицура иабзоураны ҳаамҭазтәи апедагогикаҽы алҵшәа бзиақәа абызшәа арҵараҽы иҟоуп. Активла аҵаҩи аҵаҩи, мамзаргьы аҵаҩи арҵаҩи русеицура, апрактика ишаҳнарбахьо еиԥш аҭыԥ бзиа ааннакылоит абызшәа ззымдыруа ирҵараҽы.

Иахьатәи аметодикаҽы аҭыԥ змоу аусеицурақәа рахь иԥхьаз-оуп коллективлатәи аусеицура. Ари аусеицӯра хкы аҽы активла рхы аладырхәуеит акласс зегьы.

Аҵыхәтәантәи аамҭазы ахархәара амоуп иара убас агәыԥ аҽы аусура. Акласс шахоит агәыԥқәа рыла (гәыԥ-гәыԥла аусеицура).

Арҵаҩы дахылаԥшуеит аҵаҩцәа гәыԥ-гәыԥла русеицура. Урҭ хаз-хазы адҵақәа риҭоит. Аҵаҩы аурок аҽы аусеицура иалҵшәа-ны иоуа адыррақәа рыдагьы, иҵоит аколлектив аҽы, агәыԥ аҽы аусушьа. Агәыԥ иҷыдоу микромодельуп ауааҽларраҽы.

Апрактикаҽы хархәара амоуп абызшәа аҵараҽы ҩыцьа-ҩыцьалатәи аусура. Ҩыцьа аҵаҩцәа дҵак еицынарыгзоит. Уи адҵа анагзашьазы аҵаҩцәа рҩыцьагьы еиԥшны ахәшьара роуеит.

Еилкааны, активла арҵара апринцип – ари апринцип иазԥ-хьагәанаҭоит аҵаҩцәа ирҵо аматериал зегьы аҵакы еилкааны, ҽырҳәала акәымкәан, аҵара. Аҵаҩцәа активла, хатә гәаԥхара-ла, мчыла акәымкәа ирҵо аматериал иазыҟаларoуп. Урҭ аурок аҽы еиԥш, аурок анҭыцгьы аусура ргәы ацԥыхәо еиҿкаахароуп. Аҵаҩцәа активла аурок ралархәра дашьҭазаауеит арҵаҩы, уи ихадоу ауснагзатәқәа ируакуп.

Системала еишьҭаркны арҵара апринцип. Ари апринцип иазԥ-хьагәанаҭоит арҵараҽы аҵаҩцәа ирыдаагалоу аматериал еих-шаны класс-классла ишаны, апхьа идыртәу апхьа иазгәаҭаны, ашьҭахь идыртәу ашьҭахь иазгәаҭаны, аконцентртә принцип ала дырҵара. Имариоу адыррақәа рҟынтәи иаҳа иуадаҩу адыррақәа

рахь диагалатәуп аҵаҩы апрограмма инақәыршәаны. Аҵаҩцәа ирызнааго аматериал ҽыц ууанза ирҵахьоу иадҳәалазароуп.

Амчықәхаратә принцип ишазгәанаҭо ала, арҵагатә матери-ал хьанҭацәамзароуп, зынзагьы имариамзароуп. Уи ус ианыҟа-ла, аҵаҩы идаагало аматериал аилкаареи аҵареи ракәым, аҵаратә процесс зегьы азы аинтерес иҵәызыргьы ҟалоит.

Алабҿабатә принцип ахархәара арҵараҽы даараза алҵшәа бзиақәа ҳанаҭоит аҵаҩцәа ирызнааго атеориатә дыррақәа лаб-ҿаба ианыдҳарбо. Ирзымдыруа абызшәа арҵараҽы аҵаҩцәа ирыдаагало ирзымдыруа ажәа еиҳа еиҧьны игәныркылоит, уи конкретла амаҭәартә сахьала идырбазар. Мамзаргьы згәынкы-лара мариам аграмматикатә ԥҟара иаҳа еиҧьны иеилыркааyа иҟалоит, уи инадҳәаланы аҵаҩцәа асхьемақәеи атаблицақәеи рыдгалаҽар.

Атеориеи апрақтикеи еидҳәаланы дырҵара апринцип абыз-шәақәа дырҵара иадкыланы ҳахәаԥшуазар, ихадоу аҭыԥ аана-кылоит ҳәа ҳҳәар ҳалшоит. Абызшәа аҵараҽы алҵшәа бзиақәа ҟалоит иаҳа имаԥны, аграмматикатә ԥҟара кьаҿқәа, хыԥхьазара рацәала апрактикатә коммуникативтә ҿаршьцыларақәа ҳҳы иаҳархәалар.

Аҵаҩы ииндивидуалтә ҟазшьақәа разгәаҭара апринцип аҽы ихадароуп аҵаҩы ишықәс, иқәра хшыҩозышьҭра азура, игәынкы-лара, ихшыҩ аԥыдарақәа рдырра, илогикатә хәыцшьа, ицәажә-ашьа, абызшәа аҵара шицаааиуа уҳәа реиԥш иҟоу аилкаарақәа.

Амотивациатә принцип. Амотивациа – агәазыҳәара, аҵараз-ы агәаԥхара аҵаҩы иҭароуп. Арҵаҩы аҵаҩы иеилиркааyеит иарбанзаалак уи изымдыруа абызшәа аҵара шьаҭас, мотивс иамоу, уи абызшәала дцәажәо, иаҳауа, иеиликааyа иҟаҵара акәу, мамзаргьы уи абызшәа абзоурала адырра ҽыцқәа рахь дызго амҩақәа рыԥшаара акәу.

Методистцәақәак аԥыжәара арҭоит абызшәа акоммуникативтә мотив, акоммуникативтә функциа, аҩбатәи амотив иаҳа аганахь иааныжьны.

Аиндивидуализациатә принцип. Абызшәа зцо аҵаҩцәа дыр-ралагьы, лшаралагьы иеиԥшым. Азәы изы ихьанҭо аилкаарақәа, даҽазәы изы имариоуп. Азәы изы аинтерес зцо адҵа, даҽазәы

изы игәырҿыԥыгоуп. Азәы иибаз иаҳа еиԥьны игәникылоит иаҳаз ааста. Азәы иитцо абызшәала иаармарианы ацәажәаратә ажәаҳәа иеалеигалоит, даеазәы уи зынза ицәыцәгьоуп. Абызшәа арцараҽы арцаоы хшыозышьтра аиталаропуп хыхь ҳаззаатгылаз ацаоцәа рчыдарақәа. Ари апринцип хазы алкаара иабзоурахоит арцаоы иусура абызшәа арцараҽы аҳәаакәцара. Хыхь ҳаззаатгылаз апринципқәа зегьы еидҳәалоуп, урт зегьы еицхырааны ишьақәдыргылоит арцаратә процесс амодель.

Азеиԥшдидақтикатә принципқәа рхыԥхьазара рацәоуп. Урт зегь рахьынтәи ҳара иалаҳкааит аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирцара иаҳа иашьашәалоу, зда ҳҳәартам адидақтикатә система апринципқәа.

- Ацаоои арцаоои русуратә принцип
- Еилкааны, активла арцара апринцип
- Системала еишьтаркны арцара апринцип
- Амчыкәхаратә принцип
- Алабҽабатә принцип
- Атеориеи апрактикеи еидҳәаланы арцара апринцип
- Ацаоы ииндивидуалтә ҟазшьақәа разгәатара апринцип
- Амотивациатә принцип
- Аиндивидуализациатә принцип.

Аԥсуа бызшәа иаԥсыуам ашколқәа рҿы ҳәынтқарратә бызшәак аҳасабала акурс ацара ацаоцәа ирнатозароуп абас еиԥш иҟоу ашьцыларақәеи алшарақәеи:

- иоуа, иаԥхьо, иззызыроуа еилыркаауа, уи адагьы рхатә гәаанагарақәа рыҟацара;
- аԥсуа жәлар ртоурыхи, ркультуреи, рцасқәеи, рқьабзқәеи рдырра;
- иахьынхо рыԥсадгьыл Аԥсынтәыла имоаԥысуа ахтысқәа рзы рхатә гәаанагарақәа, рхатә дунеихәаԥшышьақәа ирылацәажәартә еиԥш, ианырцартә (ироыртә) иеиԥш разыҟацара.

Аԥсихологиа арцаратә процесс зегьы аҿы, аметодикаҿы зхатәы тып аанызкыло тцаарадырроуп. Ацаоы иитцаз, ууанза изымдыруаз абызшәала ирцәажәара – ари рҿиаратә ус хкуп. Арҿиара ус хкқәа рацәоуп. Иҟалар алшоит ацәажәара иадҳәалоу арҿиаратә ус хкы еиԥш иара убас арцаратә, аазаратә, аԥьатә,

ахәмарратә уҳәа аус хкқәа рацәаны. Арт арҿиаратә ус хкқәа ацаоцәа рылаазарақәы иатахуп иаку аԥсихологиатә знеишьақәа. Ацәажәара иадҳәалоу аус хкы аҿгьы ҳәаакәцара ҟанатозароуп аԥсихологиатә закәан.

Дарбанзаалак азәы рҿиара ус хкык иеазикыр итахызар, убри аҿы имазароуп иаԥхьа ишьтоу ауснагзатәы анагзаразы ахыкәкы еиԥш амотивгьы. Зны-зынла иарбанзаалак рҿиаратә ус хкык анагзаразы иҟоуп амотив, аха иахьынзахәтоу изызхәыцым ахыкәкы, мамзаргьы ахыкәкы аус хкы назыгзо изы еилкааун, аха амотив макьана инагзаны ицәыргам.

Аԥсуа бызшәа зцарц зтаху изы ақәкы – иара абызшәа ацароуп. Амотивқәа араҟа иҟалар алшоит иакымкәа, иобамкәа, ирацәаны.

Актәи амотив – аԥсышәала ацәажәара илшо, иеиликааун иҟаларопуп;

Аобатәи амотив – аԥсышәала икьыԥхьу аоымтақәа, асахьаркыратә литература, агазеттә статиақәа рхархәарала адыррақәа роуроуп;

Ахпатәи амотив – аԥсшәа ацара иабзоураны ауаоытәыоса иԥстазааратә шьақәгылашьа аиҧхара уҳәа убас итц.

Атәым бызшәақәа рцара аԥсихологиатә закәанқәа ирымаданы имоаԥысуеит. Арцара апроцесс аҿы, арцара ашьатаҿы иҟоуп аԥсихолог Л.С. Виготски, уи ишкол ахатарнакцәа: А.Н. Леонтиев, С.Л. Рубинштеин, А.Р. Луриа аус здырулоз ацарадырра, ахшыо рҿиарала аусура иазку аԥсихологиатә теориа (теория деятельности) арҿиаратә ус хкы азы атеориа. Атәым бызшәа арцара шьагәытс иамоуп иара убас аԥсихолог П.Иа. Гальперин ишьақәиргәгәаз аԥсихологиатә теориа – ахшыо етапла ашьақәыргылараз атеориа (теория поэтапного формирования умственных действий). Аԥсихологцәа ргәаанагарала, иарбанзаалак арҿиаратә ус хкы, ацәажәарагьы налацаны, шьақәгылоуп хаз-хазы иҟоу арҿиарақәа рыла. Рҿиарак, процесск иацанакуеит арҿиаратә операциақәа. Ацәажәаратә рҿиартә ус хкы аҟны иалаҳкаар ҳалшоит ихадароу пшь-етапк:

1) аориентир ҟацаратә етап; 2) аориентир ашьатала аплан азыҟацаратә етап; 3) аплан аларцәартә етап; 4) аконтроль азыҟацаратә (агәатаратә) етап.

Ҳазаатгылап ҽырԥштәык аҳасабала ажәаҳәа аизырҳараҽы ахшыҟ рҽиарала аусура шымоаԥысуа.

Аԥсуа бызшәа зҵо аҵаоы ишьақәиргылар иҵахуп аԥсышәала иажәаҳәа. Уи азы имоу адыррақәеи алшарақәеи азхошәа иԥхьазоит. Имариазоу аҳәоуқәа рышьақәыргыларазы иоухьеит раԥхьазатәи ашьцылараҟәа. Аха иазгәаҭатәуп уи ус днадыххылаҵы, иаарласны, ихшыҟ аус амырукәа, ишилымшо. Аҵаоы иҳәарц иҵахуп: Сара иаасхәарц сҵахуп ашәҟәы. Ҽыц абызшәа аҵара иалагаз аҵаоы абраҟа дырхысроуп аусура аетапқәа зегьы:

1. Аҳәоу ашьақәыргыларазы аҵаоы игәалаиршәоит ажәақәа: **сара, ашәҟәы, иаасхәоит, исҵахуп**. Нас арҭ ажәақәа реидҳәалашьа дазхәыцуеит, рҳәашьа, аинтонациа рзыԥәыргылашьа, аграмматикатә ԥкарақәа дрыԥәныҟәаны иеазишәоит ажәақәа реизакра, макьана ибжьы ҭымгакәан, гәҭахәыцрыла. Ари аетап иахьзуп **аориентир ҟаҵаратә етап**.

2. Иаԥәнагоу аԥҟарақәа анигәалаиршәалак ашьҭахь, ажәаформақәа зегьы еидкыланы иеазишәоит аҳәоу ашьақәыргылара. Аха макьана ибжьы ҭымгакәан, ихшыҟ аҽы инаганы аориентир ҟаиҵоит. Ари аетап иахьзуп **аориентир ашьаҭала аплан азыҟаҵаратә етап**.

3. Убри ашьҭахь аҵаоы ишьақәиргылаз аҳәоу иҳәоит ииашаны, ибжьы ҭыганы, ашьҭыбжьқәа рҳәашьа дашьклаԥшуа, иаԥәнагоу аинтонациа рыҭаны. Ари ахԥатәи аетап иахьзуп **аплан аларҵәаратә етап**.

4. Аҵыхәтәаны, аҵаоы аҳәоу ашьақәыргылара илшазар, уи шышьақәиргылаз, ишилшаз дазхьаԥшуеит. Ари 4-тәи аетап **аконтроль азыҟаҵаратә (агәаҭаратә) етап** ҳәа иашьҭоуп.

Абызшәа ҽыц аҵара иалагаз аҵаоы аҳәоуқәа рышьақәыргылараҽы хыхь ҳаззаатгылаз ахшыҟ аусурақәа, аоперациақәа зегьы дырхысроуп. Уи иусура, ҳәарас иаҭахузеи, ашьшьыҳәа, иҭынчу атемп ала имоапысуеит. Маҷ-маҷ абызшәа иаҳа еиҧьны иеиликаауа, уи ала дцәажәо даналагалак, арҭ ахшыҟ аусуратә аоперациақәа зегьы автоматизм аҟынза инеиуеит, ицәажәо уиаҟара аԥьабаа адибалазом аҳәоуқәа рышьақәыргылара. Уи ицәажәара атемпгьы маҷ-маҷ анорма аҟынза инеиуа иалагоит. Ацәажәаратә ажәаҳәа шьақәгыло иалагоит еиуеиԥшым ацәажәаратә

хкқәа: адиалогқәа, амонологқәа рыҟны ахшыҟацакқәа реанеидыркылалак ашьҭахь. Убри алагьы еилкаахоит ацәажәаразы ашьцылараҟәеи алшарақәеи рыҟазара ахьынзашьақәырг ҽ ҽо. Аҵаоы 4-6 реплика рыла еилоу аиҿцәажәарақәа, мамзаргьы 7-10 ҳәоу рыла еиҿкаау амонологтә ажәаҳәақәа рышьақәыргылара илшо даназыҟаҵаха, иуҳәар алшоит, уи изымдыруа абызшәа аԥхьатәи аетап, алагарҭатә етап ҳәа изышьҭоу аперио лҵшәа бзиала ихиркәшеит ҳәа.

Ацәажәаратә ажәаҳәа арӗиара иузаҟәымҭхо иадҳәалоуп ацәажәаратә шьцылара. Арҭ аилкаарақәа инарҭбааны харҳәара рымоуп аметодикаҽы еиԥш аԥсихологиаҽгьы. Аԥсихолог А.А. Леонтиев арҭ аԥҟарақәа дырзаатгыло, иазгәеиҭоит: «Речевой навык – это способность осуществлять оптимальным образом то или иное речевое действие, базирующееся на автоматизированных операциях. Речевое умение – это способность осуществлять тот или иной вид речевой деятельности по оптимальным параметрам этой деятельности, т. е. наилучшим способом который соответствует цели и условиям её протекания».[5]

Ацәажәараҽы ашьцылараҟәеи алшарақәеи алҵшәа бзиақәа аадырԥшуа иалагоит, ацәажәаратә ажәаҳәа аҽиараҽы хшыҟозышьҭра рымазар ахшыҟ етапла аизырҳареи иара убас ажәаҳәа аизырҳараҽы ихадоу аххқәеи. Ажәаҳәа аизырҳараҽы реалыркауеит ихадоу ԥшь-хкык: аҳара (аудирование), ацәажәара (аҳәара), аԥхьара, аҩра. Атәым бызшәақәа рырцара апрактикаҽы арҭ аххқәа иузеиҟәымыҭхо еидҳәалоуп, аки-аки еицхырааует, ихеибарҭәааует.

Аметодикатә литератураҽы, урҭ рҷыдарақәа иаҳа еиҧьны иаарԥшызарц азы, хаз-хазы ирыхәаԥшуеит. Аҵаоцәа ирзымдыруа абызшәала ираҳаз еилыркааит, изыԥхьаз аҟынтәи ироуит аинформациа. Абас еиԥш иҟоу **аҳареи аԥхьареи арецептивтә цәажәаратә ажәаҳәа хкы ҳәа иашьҭоуп.**

[5] Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. М. 1969. Ад.9.

Арецептивтә, мамзаргьы апассивтә шьцылараан, ацаоы иаҳази дзыпхьази аилкаара илшоит. Аха апассивтә шьцылара алшара инатом ацаоы иипцо абызшәала ҽырҳәала еипш оралагьы ажәаҳәақәа рышьақәыргылара, рҳәара.

Ацаоы изымдыруа абызшәала дцәажәоит, дыоуеит. Ишьақәиргылоит уи абызшәала ацәажәаратә ажәаҳәа. Ас еипш иҟоу ацәажәаратә ажәаҳәа хкы апродуктивтә ажәаҳәа хкы ҳәа иашьтоуп.

Апродуктивтә, мазаргьы активтә шьцылара – ацаоцәа ироухьоу адыррақәа рхы иархәаны, ирцо абызшәа иацәымшәакәан ажәар рактивтә цәажәареи рыоратә ажәаҳәеи рҽы рхы ианадырхәо ауп.

Аметодикеи алингвистикеи

Иузымдыруа абызшәа ацаразы иатахуп маҷк иадамзаргьы адыррақәа рымазаара иара абызшәа ашьақәгылашьазы, асистемазы. Убри аҟнытәи абызшәа арцара апроцесс зегьы иузаҟәымтхо иадҳәалоуп алингвистика.

Ацаоцәа арцара аетапқәа зегьы рҽы ирызнааго (абызшәатә материал: афонетика, алеқсика, аморфологиа, афразеологиа) ацклапшра атәаны иалпшаатәуп. Насгьы аминимум аҟынза инаганы, ирмарианы ацаоцәа ирыдаагалароуп атеориатә дыррақәа практикала абызшәа ацаразы алшарақәа ҟарцартә еипш. Иузымдыруа абызшәа арцарақәы (ацаоцәа ирзымдыруа абызшәа ахцәажәара) ацаоцәа еилыкка иднарбоит иарбанзаалак бызшәатә процесск, цәырцрак харҳәра шазуу ацәажәарақәы, мамзаргьы атекст аҳәы. Уи абызшәатә чыдареи егьырт абызшәатә чыдарақәеи шеидҳәалоу ацаоцәа разхьарпшра хадароуп ҳәа азгәартоит аметодистцәа. Ас еипш иҟоу абызшәа ахцәажәара афункционалтә хцәажәара ҳәа иашьтоуп. Афункционалтә грамматика апцаразы зегь рапхьаза аидеиа зызцәырцыз ацарауаа Л.В. Шьчерба иоуп.

Апсуа бызшәа ззымдыруа ирцарақәы ацаоы ицәажәаратә ажәаҳәа аизырҳара алыршахоит афункционалтә знеишьа иабзоураны.

Ацаоы изымдыруа абызшәала дцәажәо иҟацаразы ихадароуп афонетикатәи, аграмматикатәи, алеқсикатәи пҟарақәа бзианы рдырра; арцаратә процесс аҳы иааипмырҟьазакәан иҷыдоу алеқсика-грамматикатә еаршьцыларақәа ицырхырааны ихы аус адулара. Аметодикатә литератураҳы арт аеаршьцыларақәа абаорцәыратәқәа (тренировочные), мамзаргьы абызшәатәқәа ҳәа ирышьтоуп. Ацәажәара шьақәгыларц азы, уи хацзыркуа аеаршьцыларақәа ирыхьзуп ацәажәаратәқәа (речевые), ацәажәара апхьатәиқәа (предречевые). Иазгәатәатәуп арт аеаршьцыларақәа зегьы ишрымоу акоммуникативтә хырхарта. Убри азы акоммуникативтә еаршьцыларақәа ҳәа рзуҳәаргьы алшоит.

Агәатаратә зцаарақәеи адцақәеи

1. Апсуа бызшәа ззымдыруа ирцаразы аметодика зыдҳәалоу атцаарадыррақәа шәырзаатгыл.
2. Иарбан психологиатә теориоу шьатас иазышьтацоу апсуа бызшәа ззымдыруа ирцара аметодика?
3. Ацәажәаратә ажәаҳәа ашьақәыргыларақы ахшыо рҽиарала аусура шымоапысуа шәазаатгыл. Шәрыхцәажәа арҽиаратә операциакәа.
4. Шәырзаатгыл апсуа бызшәа ззымдыруа ирцара иазышьтацоу азеипшдидактикатә принципқәа.
5. Изахьзузеи ацәажәаратә шьцылара?
6. Изахьзузеи ацәажәаратә лшара?
7. Шәрыхцәажәа ацәажәарақы ашьцыларақәеи алшарақәеи рышьақәыргылара алзыршо ахкқәа: аҳара, ацәажәара (аҳәара), апхьара, аора.
8. Иарбан тыпу иааннакыло апсуа бызшәа ззымдыруа ирцарақы аграмматикатә пҟарақәа?
9. Иарбан еаршьцыларақәоу ҳҳы иаҳархәо ацәажәарақы ашьцыларақәеи алшарақәеи реизырҳарақы?

Аҧсуа бызшәа ззымдыруа ирҧаразы аметодика ихадоу ахырхарҧақәа

Иахьа аметодиказы наукак аҳасабала ргәааанагарақәа, разнеишьақәа хаз-хазуп ацарауаа. Абызшәақәа рырҧараҽы аҧышәа змам, испециалистцәам ҷьоукы иазгәарҧоит аметодика науказам ҳәа. Урҭ изларыҧхьазо ала, ари иреиҧьу арҧаҵоцәа рҧышәа ауп, апедагогикеи адидақтикеи рпринципқәа рышьаҭала ишьақәгылеит. Зны-зынла занааҭла уи знапы алаку даеа ҷьоукыхгьы иазгәарҧоит, аметодика аҧсихологиеи алингвистикеи ирыдҳәаламкәан ахала наукак аҳасабала изышьақәгылазом ҳәа. Иаҳзымдыруа абызшәақәа рырҧара апроцесс акыршықәсатәи аҭцаара, иара убас уи арҧаразы ишьақәгылахьоу аҧышәа иарҧабыргуеит абызшәақәа рырҧара аметодика наукак аҳасабала иҭышәынтәалахьеит ҳәа. Рышьаҭақәа еивҷоуп аметодикеи, аҧсихологиеи, апедагогикеи рпринцип хадақәа. Аметодика наукак аҳасабала иамоуп иара ахатәы теориатә фундамент, аекспериментгә база, ахатәы қәккәеи ауснагзатәқәеи, ахатә структуреи аилкааратә системеи.

Аметодист М.В. Лиаховицки иажәақәа рыла: «Методика обучения иностранным языкам – наука, исследующая закономерности, цели, содержание, средства, методы, приёмы и системы обучения, а также изучающая принципы учения и воспитания на материале иностранного языка».[6]

«Аметодика» атермин иамоуп ацакқәа рацәаны. Хыхь ҳара ҳазааҭгылеит аҧсуа бызшәа ззымдыруа ирҧара аметодика наукак аҳасабала. Хшыҩозышьҭра аҳҭароуп ари амаҭәар арҧара системак, арҧаратә процесс модельк аҳасабала, иалкааны методикатә концепциак ашьаҭала ахатәы қәккәеи, ауснагзатәқәеи, ацаки ирықәшәо.

Иҷыдоу алитератураҽы атермин «аметод» иамоуп ҩ-цакык. Актәи ацакы: арҧараҽы азнеишьақәеи ахырхарҧақәеи реимадара, ажәа «methode» абырзен бызшәаҟынтә иаагоуп, цакыс иамоуп «амҩақәа».

[6] Ляховицкий М. В. Методика обучения иностранным языкам. М. 1989, Ад.12.

Аҩбатәи ацакы: аҧсуа бызшәа ззымдыруа ирҧараҽы практикала абызшәа арҧара, еилкааны, ахшыҩ аҽы инаганы абызшәатә материал агәынкылара. Ари ихадароу цакуп.

Аҧсуа бызшәа ззымдыруа ирҧара шьаҭас иамоуп апринципқәа, азнеишьақәа; 1) акоммуникативтә, мамзаргьы хдырра-ла (ахшыҩ аҽы инаганы) еилкааны абызшәа, практикала арҧара; 2) абызшәатә материал азнагараҽы афункционалтә знеишьа, асинтақсис ашьаҭала алеқсикеи аморфологиеи рызнагара; 3) ахатәы бызшәа цаҵгәыс азыҟаҵара; 4) атәыладырра аспект арҧараҽы уҳәа убас иҵ.

Акоммуникативтә знеишьа, мамзаргьы абызшәа практикала арҧара

Акоммуникативтә знеишьа абызшәақәа рҧараҽы ишиашоу ацаҩы изынархоуп. Акоммуникативтә знеишьа қәкы хадас иамоу ацаҩы абызшәа ацара аинтерес иркроуп. Ацаҩы икоммуникативтә шьцыларақәа абызшәа ацараҽы иҽио иалагоит, уи игәазыҳәара ҳаразкша, идыррақәа еиззырҳаша аеаршьцыларақәеи, адҵақәеи, атемақәеи иааиҧмырҟьазакәаны идугалозар. Арҭ адидақтикатә материалқәа рынагзара игәаҧхо, дреигәырҷьо иҟазароуп.

Акоммуникативтә знеишьа абызшәа арҧараҽы ацаҩы иажәаҳәа аҧсышәала еиҽикаартә еиҧш, дцәажәартә еиҧш аҭагылазаашьа бзиақәа ҟанаҵоит.

Арҧага шәҟәқәеи ацхыраагзақәеи абраҟа ацаҩы абызшәа ацараҽы идырбароуп ахырхарҧа иаша. Арҭ арҧага шәҟәқәа рышьақәыргылараҽы, раҧҵараҽы хшыҩозышьҭра азутәуп акоммуникативтә принцип, уи ихадароу аганқәа:

- алингвистикатә ган – алингвистикатә акқәеи аграмматикатә категориақәеи рдырра; Урҭ ирыбзоуроуп абызшәатә акқәа ахшыҩцак аарҧшрахь риасра;

- адискурсивтә (аидкыларатә) ган – хаз-хазы иҟоу ажәаҳәа ахәҭақәа еизаку ацәажәарахь, аилибакаарахь риагара;

Асоциалтә ган – абызшәа ацаразы агәаҳәара аиоура, убри ацарала асоциалтә ситуациа аеамадара.

Арцаратә процесс убас еиҽкаатәуп, ацаҩы аусеицура иеалар-хәразы аинтерес иманы, абызшәа ацара игәы азыҳәо дҟалартә еиҧш.

Акоммуникативтә знеишьа – иахьатәи ҳаамҭа аҭахрақәа ирыцәшәо, абызшәа арцараҽы зда хәарҭа ыҟам знеишьоуп. Уажәрааназа аметодикаҽы аҭыҧ змаз атрадициатә методқәа ирҽагылоуп. Ууанза абызшәа арцара мҩаҧысуан ацәажәара уамак иадҳәаламкәаны. Практикала ишьақәдыргәгәахьеит абызшәа цашьа шамам еицәажәарада, еилибакаарада.

Акоммуникативтә знеишьа иазҧхьагәанаҭоит абызшәала еицәажәо ауаа рыҟазаара. Аиҿцәажәара аныҟамла абызшәа ишақәнагоу еиҧш ацарагьы залыршахазом.

Еилкааны (ахшыҩ аҽы инаганы) хдыррала ацара иазку арцаратә принцип. Аметодикаҽы ишазгәарҭахьо ала, абызшәа ацараҽы иаҳа алҧшәа ҳаракқәа ҟалоит, абызшәа зцо аматериал ҽырҳәала, механикала акәымкәа, еилкааны, ихшыҩ аҽы инаганы агәынкылара, ацара анилша.

Арҽиаратә теориа шьақәзыргылаз аҧсихологцәа (Л.С.Виготски, А.Н.Леонтиев, П.Иа.Гальперин) инаҭцьны иазааҭгылон аориентир ҟаҵаратә етап (этап ориентировки). Ҳҳахьы иаагап абызшәа зцо ҩыцьа ацаҩцәа. Урҭ ацаҩцәа ирыдаагалап зынагзашьа еиҧшу ҩ-дҵак. Ацаҩцәа руазәк идыруеит адҵа анагзашьа, егьи ацаҩы издыруам, даеакала иаҳҳәозар адҵа анагзаразы иҟам аориентиртә шьаҭа. Еилкааун актәи ацаҩы абызшәа ацарацҽы илҧшәақәа иаҳа ишыҳаракхо аҩбатәи ацаҩы иаасҭа.

Абызшәа ацаразы зда ҳҳәарҭам атериатә дыррақәа, аус зыдулатәу иҷыдоу аҧкарақәа – апроцесс ҧхьаҟа ацара иацхрааует. Арҭ аҧкарақәа цаҵгәыс иҟароуп ацәажәаратә ажәаҳәа ашьақәыргыларазы, арҽиаразы, икьаҽу мҩақәцагак, цхыраагзак, инструментк аҳасабала.

Ас еиҧш иҟоу атеориатә дыррақәа ацаҩцәа ирыҵатәуп 15% аурок иазыҧцәоу аамҭа иҵымгакәан, аурок егьи иаанхаз аамҭа апрактикатә усура иазкхоит. Ҽырҳәала ажәақәа ргәынкылара, рцара инаҷыданы, атеориазы адыррақәа рминимум хымҧада иаҭахуп, аҳәоуқәа ииашаны рышьақәыргылараҽы, ажәеи ажәеи, аҳәоуи аҳәоу реидҳәаларацҽы, ажәаформа ииашаны ахархәараҽы. Механикала астандартә еицәажәарақәа (адиалогқәа) ргәынкылара абызшәа ацарацҽы уамак алҧшәа роуам.

Афункционалтә знеишьа, ари асинтақсис ашьаҭала алеқсикеи аморфологиеи рызнагара ауп. Афункционалтә знеишьа иадҳәалоуп абызшәа арцара акоммуникативтә функциа. Арцагатә материал алҧшаареи арцареи акоммуникативтә знеишьа аҟынтәи ауп ахы ахьыҧнахуа. Уи хымҧада ацәажәара, аилибакаара иадҳәалоуп. Ацаҩцәа ирыдаагало, ирызнааго ажәари аграмматикеи хазы иаанмыжькәа, аҳәоу аҽы, атекст аҽы, аиҿцәажәарацҽы, ҽеаршьцыларақәа рҽы харҳәара рзааузароуп. Убри аҟынтәи арцара аетапқәа зегьы рҽы афонетикеи, аморфологиеи, асинтақсиси, алеқсикеи хаз-хазы акәымкәа, комплексқ аҳасабала, аконцентртә принцип ала, ацаҩы иажәаҳәеи ихшыҩи аамҭак ала еицрызҳҳартә еиҧш, аҭагылазаашьа бзиақәа ҟарцароуп. Аиҿцәажәарақәа иалкааны темак, ситуациак иадҳәаланы имҩаҧысуазароуп, аситуациа– тематикатә принцип ала.

Арцара аетапқәа зегьы рҽы аҭыҧ бзианы ииаанакылозароуп адиалогтәи амонологтәи ажәаҳәақәа. Урҭ ажәаҳәақәа хаз-хазы ирыцаркуазароуп атема иазку абызшәатә материал, алеқсика. Иаҳҳәап «Аибадырра» атемаҽы иҟазароуп абас еиҧш иҟоу аҟаҵарбақәа: исыхьзуп, иухьзузеи, ибыхьзузеи, уабанхои, бабанхои, сынхоит уҳәа убас иҵ. Иара убас имариазоу асинтақсистә, адиалогтә конструкциақәа.

- Уара иухьзузеи? Бара ибыхьзузеи?
- Сара Баҭал сыхьзуп. Сара Кама сыхьзуп.

Афункционалтә принцип

Афункционалтә принцип иазҧхьагәанаҭоит зегь раҧхьаза иргыланы абызшәатә ак инанагзо афункциа ахархәашьа, араҟа хшыҩзышьҭра аҭахзам аформалтә ган. Аформа ацаҩы идикылоит ацәажәара иадҳәаланы.

Иаагозар: Мап ацәаҳҟуеит абас еиҧш иҟоу адҵа.

Уажәы ҳара ишьақәҳаргылап аҟаҵарбақәа адҵаратә формаҽы.

Убри ахаҭыҧан ҳҳы иаҳархәоит адҵа: «Уажәы иаҳҵоит азәы акы анидаҳҵо, иҳарҟаҵарц анаҳҭаху ишаҳҳәо».

Афункционалтә принцип иазпҳьагәанатоит:

- ажәакәа рцакы аграмматикатә форма иадҳәаланы дырцара;
- аграмматика ацәажәаратә ажәаҳәа иадҳәаланы азнагара;
- ашьтыбжь аҳәашьа ажәаҳәаҿы, аҳәоу аҿы, аконструкциаҿы аус адулара;

Афункционалтә принцип иадҳәалоуп системала еишьтаркны арцара апринцип. Ацаоцәа рхы иадырхәо ажәакәа, аматәар ахьзқәа, акатареи атагылазаашьеи аазырпшуа ажәакәа ацаоцәа ирцоит апҳьатәи аетап аҿы, аграмматикатә формакәа алыпшаахоит ацәажәаратә ситуациа иадҳәаланы, аицәажәара, аилибакаара аиҿкаараҿы.

Асоциалтә принцип

Абызшәа арцара ашкол аҿы иузакәымтхо иадҳәалоуп акласс аҿы иапцоу асоциалтә (арцаратә) тагылазаашьа. Зсоциалтә ситуациа бзиоу, ацәажәаразы пырхага ахьыкам, уи азы атагылазаашьа бзиакәа ззапцоу акласс аҿы, ацаоцәа абызшәа иаҳа еиғьны ирцоит, хымпада.

Ацәажәара, аилибакаара иабзоураны ацаоы ихатара шьакәирғәгәартә еипш атагылазаашьакәа иоуеит, абрака аинформациеи ахшыцакқәеи реимадара алыршахоит.

Убри азы иапцахароуп атахракәа алзыршаша арцаратә процесс, атагылазаашьа бзиакәа, аиоызаратә, агәыҳалалратә атмосфера. Еиҿкаалатәуп агәыпкәеи оыцьа-оыцьалатәи аусеицуракәеи (урт акооперативтә методкәа ҳәа ирышьтоуп), иатахуп ацаоы дшыкатәкьоу идкылара, уи илшаракәа реизырҳара, активла арцара иалархәра.

Ацаоы илшаракәа реизырҳаразы итахоит атагылазаашьа бзиакәа:

- ахатәы пышәа ахархәара, уи аларцәара;
- ахатәы гәаанагара аҳәара;
- агәыпҿ аҿы активла аусура;
- агәыпҿ адисскусиакәа рҿы аеалархәра;
- абызшәатә минимум азнагара, арцара.

Алагарҭатә классқәа рҿы асоциалтә лшарақәа алыршахоит еиуеиԥшым ахәмаррақәеи, ахәмарратә ситуациақәеи рыбзоурала, ҿырҳәалатәи ажәаҳәа апыжәара атаратә принцип абзоурала.

Аинтерактивтә метод ала арцаратә процесс аиҿкаараҿы апыжәара амоуп ҿырҳәалатәи ацәажәара аоора аасҭа.

Ҿырҳәалатәи ацәажәара еиҿнакаауеит аамҭа, ҿырҳәалатәи ацәажәара абзоурала ацаоцәа иаҳа инарцауланы алекҳикатә материал рцоит, игәныркылоит. Ацаоы апҳьареи аоореи ицаанза ацәажәаразы ишьцыларақәеи илшарақәеи еизҳауеит, иҿиоит. Уажәшьтан арцаратә процесс аҿы аоореи апҳьареи данрылаго ихы иаирхәоит ууанза иоухьоу адыррақәа. Дзыпҳьаз атекҳст аилкааразы ҿырҳәалатәи ацәажәаратә ажәаҳәа аизырҳара апроцесс аан иоухьо ашьцыларақәа шьатас икаицоит. Арцаразы иалпшау ажәакәа ацәажәараҿы ихы иаирхәартә еипш иазхәыцзароуп. Ацаоцәа иаарыкәыршаны икоу адунеи иадҳәаланы, лассы-лассы ацәажәараҿы хархәара зырҭо ажәакәа, афразакәа, аконструкциакәа рыдаагалоит ацаоцәа. Ацаоцәеи ҳареи ҳанеицыкоу, ҳанеицәажәо, ҳапсы анаҳшьо, ҳаныхәмаруа раан ҳара ҳазлацәажәо, ҳазҿу, икаҳцо ауп, мамзаргьы ууанза ҳазҿыз, икаҳцаз, ма икаҳцараны икоу роуп. Ацаоцәа абызшәа рцоит дареи ҳареи ҳаицәажәара иабзоураны. Ажәакәа – ҳара ҳзы ицхыраагзакәоуп, урт даеакала иаҳзымпсахуа инструментқәоуп ацәажәара ҟаларц, еиҿкаахарц азы.

Аситуативтә принцип

Аситуациа аиҿкаара ацәажәараҿы зда ххәарҭам знеишьоуп.

- аситуациа – ацәажәаразы агәазыҳәара, астимул ҟанацоит;
- аситуациа иазпҳьагәанатоит абызшәатә цхыраагзакәа зегьы рхархәара;
- аситуациаҿы ауп реахьцәырырго еицәажәо ауаа реизыказаашьакәа, убри абзоурала иаарпшхоит ашьакәырғәгәара, амапкра, аҳәара, адцара, аинформациа еимадара.
- аситуациатә ажәаҳәаҿы иаарпшхоит аицәажәара нак-нак аццаразы агәаҳәара.

Аситуативтә принцип иазԥхьагәанатоит:

- абызшәатә материал акоммуникативтә ситуациа иақәшәо алԥшаара;
- аҵаԥцәа рпедагогика–ԥсихологиатә ҷыдарақәеи ринтересҟәеи ирықәшәо, ирышьашәало аситуациақәа ралхра;
- аҵәажәараташ еԥспрессиа аҵаҵаны ивербалтәым ацхыраагзақәа (ажест, амимика, апауза) рхархәарала аситуациақәа рымԥаԥгара, рырхәмарра;
- аситуациатә ҵәажәарақәа (ақәырԥшқәа) рыдгалара;
- аҵаԥцәа аситуациатә ажәаҳәақәа реиҿкааранахь рызхьарԥшра; (Арҵаԥы аҵаԥцәа ацәажәара иалаигалоит: «Шәахәаԥш: Шәыԥши ақәоура ишаҿыц иаҿуп. Нҵәашьа амазам. Аапын маазеи, мшәан?»

Абраҟа хшыԥозышьҭра аҭатәуп, аҵаԥы зыгәра иго иибаз шакәу, иаҳаз аасҵа. Аҵаԥы иурбаз ҟаиҵоит, иҟаҵатәуп ҳәа ажәала иауҳәар аасҵа.

Убри аҟнытәи алагарҭатә классҟәа рҿы аус зуа арҵаԥцәа ибзианы ирдыруазароуп, абас еиԥш иҟоу аҵаԥы ихәыцрақәа, ихшыԥҵакқәа:

«Исаҳауа ирласны исхашҭуеит. Избо бзианы игәныскылоит. Ибзианы еилыскааит, убри азоуп изыҟасҵо».

Аситуатив-комплекҳтә принцип

Адиалогтә ажәаҳәа аиҿкаараҿы ихадароу апринципқәа

Абызшәа аҵараҿы ихадароу аҭып ааннакылоит ажәаҳәа аекспрессивтә цәанырра аҵаҵара. Абас еиԥш иеиҿкаау ажәаҳәаҿы изырԥуа еиликаауеит, иаҳаз ажәақәак рҵакы изымдыруазаргьы (ажести, аинтонациеи, амимикеи ихы иархәаны).

Афранцыз ԥсихолингвист Ф.Сиулже ишазгәеиҵо ала, ажәаҳәа аҵакы аилкааразы ихадароуп амимикеи ажести. Амимикеи ажести ирыбзоураны аҵаԥы иаҳауа ажәаҳәа аҟынтәи 55% еиликаауеит. Аситуациа арҵаратә процесс алагалараҿы алԥшәа амоуп асхьематә сахьа ахархәара. Уи иаҳа аԥыжәара амоуп егьырҭ ацхыраагзақәа: асахьақәеи, афильмқәеи, аԥхьаразы атекҳтқәеи, аҵаԥцәа рсахьақәеи, аусуматә тетрадқәеи, ажәабжь кьаҿқәеи раасҵа.

Арҵаԥы аҵаԥцәа ацәажәара иалеигалоит хҭыск ахцәажәарала, ажәабжь кьаҿк ацхыраарала.

«Алхас ақыҭаҿы дынхоит. Уи игәыла ҷкәын Ахра ихьзуп. Ахреи Алхаси ԥсызкра ицарц рҭахуп. Ишьақәшәыргыл урҭ реиҿцәажәара.

Ахатәы бызшәа ҵаҵгәыс (шьаҭас) аҟаҵара апринцип абызшәа ззымдыруа арҵараҿы ихадоу аҭып ааннакылоит. Уи еилкааны, ахшыԥ аҿы инаганы арҵара апринцип иузаҟәымҭхо иадҳәалоуп. Аԥсуа бызшәа зҵо аҵаԥы, милаҭла уи доурысымзаргьы, ихатәы бызшәа аурыс бызшәа акәзар, иицо абызшәахьы ииаиго-ит ууанза иоухьо адыррақәеи ашьцыларақәеи.

Иаххәозар, аԥсуа бызшәаҿы ацыбжьыҟақәа рыгәгәареи рыԥшқареи фонематә ҟазшьаны ирымоуп. Аурыс бызшәа иаҿырԥшны уаԥы дахәаԥшуазар, уи позициатә цәырҵразам. Иҩгәгәоу афонема иахьгылазаалакгьы иҩгәгәоуп, иԥшқоу иахьыҟазаалак иԥшқоуп.

Еилкаатәуп изыхҟьаз аԥсуа бызшәа зҵо аҵаԥцәа ражәаҳәаҿы иҟарҵо афонетикатә гхақәа. Урҭ рдыррақәа ишиашоу арҵо абызшәахьы ииаргоит.

алеишәа аҭыԥаҿы ирҳәоит альеишәа;
алеира аҭыԥаҿы альеира;
абираҟи аҭыԥаҿы абираҟьи;
аки аҭыԥаҿы акьи уҳәа уб. иц.

Аԥсуа бызшәа ззымдыруа арҵараҿы иалаҳкааит ихадоу апринципқәа. Урҭ арҵаратә принципқәа рхыԥхьазараҿы иҟоуп ахатәы методикатәқәа реиԥш азеиԥшдидактикатә принципқәагьы.

Ахатәы методикатә принципқәа. Ҵаҟа ҳаззаатгыло аԥсуа бызшәа арҵаратә принципқәа рхыԥхьазараҿы иҟоуп азеиԥшдидақтикатәқәагьы:

- Адырратә (еилкааратә) принцип;
- Системала еишьҭаркны арҵара апринцип;
- Аҵаԥцәа хаз-хазы рызнеишьа апринцип;
- Аҵарадырратә принцип;
- Амчықәхаратә принцип;
- Алабҿабатә принцип;

- Атеориеи апрақтикеи реидҳәалара апринцип;
- Ахатәы бызшәа цаҵгәыс азыҟаҵаратә принцип;
- Аҵаҩоцәа рдыррақәеи, рылшарақәеи, рышьцыларақәеи рышьақәырҵәҟәара апринцип;
- Ҩырҳәалатәи ажәаҳәа аҧыжәара аҭара апринцип;
- Аситуативтә принцип;
- Афункционалтә принцип;
- Асоциалтә принцип;
- Акомплекстә принцип;
- Акоммуникативтә принцип;
- Еилкааны (ахшыҩ аҿы инаганы) хдыррала арҵаратә принцип.

Агәаҭаратә зцаарақәеи адҵақәеи

1. Шәахцәажәа аҧсуа бызшәа ззымдыруа ирҵара аметодика наукак аҳасабала.
2. Иарбан цакқәоу иамоу ажәа «аметод»?
3. Шәырзаатгыл аҧсуа бызшәа ззымдыруа ирҵара шьаҭас иамоу апринципқәеи азнеишьақәеи. Иалышәкаа абызшәа аҵараҿы ихадароу апринципқәеи азнеишьақәеи.
4. Иалышәкаа азеиҧшдидиақтикатә принципқәа. Шәрыхцәажәа.
5. Иалышәкаа ахатәы методикатә принципқәа. Шәрыхцәажәа.

Атәыладырра аспект аҧсуа бызшәа ззымдыруа ирҵараҿы

Аҧсуа бызшәа ззымдыруа ирҵараҿы арҵара аетапқәа зегьы рҿы гәыцә хаданы иагәылсуазароуп атәыладырра аспект. Ари ихадоу азҵаара ахы ыҵнахуеит аҧсуа бызшәа ззымдыруа ирҵараҿы акоммуникативтә знеишьаҟынтә. Акоммуникативтә знеишьа нагзаны изеиҿкаахазом, абызшәа иаҵоу амилаҭтә цәа, уи аҵакы анеилкаамха, абызшәа ныҟәызго амилаҭ ретика, рыҧсшәеибыҳәашьа, рхымҩаҧгашьа аҷыдарақәа абызшәа иабзоураны ианцәыргамха. Атермин «атәыладырра» иаҵанакуеит «азеиҧштәыладырреи» «алингво (абызшәа) тәыладырреи».

Азеиҧштәыладырра иаҵанакуеит атәыла агеографиеи, аҭоурыхи, аекономикеи, акультуреи уҳәа убас егьырҭгьы. Убарҭ ирызкны адыррақәа рыҭаразы аҵаҩоцәа ирзыҧшаатәуп (арҵага шәкәақәагьы уи еиҧш аҭагылазаашьақәа рымоуп) апрограмма инақәыршәаны, насгьы аҵаҩоы ишыҟәс, иҟәра иашьашәаланы, имч зыҟәхо арҵагатә материал.

Алингватә (абызшәатә) тәыладырра иаҵанакуеит:

а) ацәажәаратә етикет (аҧсшәаҳәара, аҳәаратә формақәа, аапҳьарақәа, аиқәшаҳаҭра, амапкра, ашьақәырҵәҟәара) аҧсуа бызшәаҿы ҷыдарақәас ирымоу, даҽа бызшәак, иаххәап аурыс бызшәа ишеиҧшым;

б) аҧсуа бызшәа иалалаз хыҧхьазарарацәала ажәақәа (ашкол, акласс, апарта, апрофессор[7] уҳәа убас иҵ.) аус рыдулара.

Аҧсуа бызшәа ззымдыруа аҵаҩоцәа рзы атәыладырразы тема хадоуп Аҧсны атема, уи аҳәынҭқарратә еилазаара, уи агеографиатә ҭагылазаара, акультуреи, аҭоурыхи, аекономикеи рзы арҵагатә материал. Арҵара аҧхьатәи аетап ҿы атәыладырра иадҳәалоу аматериал рыдаагалоит алабҿабатә харҳәагақәа ҳацырхырааны. Ацәажәара араҟа имҩаҧысуеит излалшо ала аҧсышәала, ацхыраара аҳҭоит аҵаҩоцәа рхатәы бызшәагьы. Ари

[7] Аҧсуа бызшәаҿы апрофессор иреиҳау аҵараиурҭа арҵаҩы, акафедра аиҳабы, аҭаарадырраҿы иреиҳазоу астепен адоҟторра змоу иоуп.
Апрофессор агерман, англыз, аҭырқәа бызшәақәа рҿы: а) алицеи, аколлеҷь, агимназиа арҵаҩы; б) иреиҳазоу астепен имамзаргьы иреиҳазоу аҵараиурҭа арҵаҩы.

арцаратә етап аан ацаоцәа ирыдаагалоит аҧсуа ашәақәа, акәашарақәа, аҧсуа лакәқәа рыхьзқәа. Актәи аурокқәа рҽы маҷ-маҷ иалаагалоит аҧсуа хьызқәа, аҧсуа жәлақәа, Аҧсны ақалақьқәеи ақыҭақәеи рыхьзқәа.

Анаостәи аурокқәа рҽы иалаагалоит аҧсуаа рцәажәаратә етикет: *Мшыбзиа(қәа)! Бзиара убаит! Бзиара умаз! Салам умоуп (бымоуп). Ушҧаҟоу? Хар сымам. Аҧьараҳәа сыҟоуп. Анцәа ишиҳәара сыҟоуп.*

Атәыладырра иадҳәалоу ажәар ахархәарала ацаоцәа хәыҷыхәыҷла ражәаҳәа еиздырҳауеит. Атәыладырра иазку аматериал азнагарақҽы акрацанакуеит атекст. Атекст иабзоураны ганкахьала ацаоцәа ироуеит збызшәа рцо ауаажәлар рзы адыррақәа, аилкаарақәа, даеаганкахьала аҧсуа бызшәа практикала ацара иацхраауеит. Аметодистцәа излазгәарҭо ала, ацаоцәа ирзымдыруа абызшәа ацара акыр иҳәаақәнаҵоит, дара рмилаҭ иаҵанакуа, уи иаххәааны аҧсышәала иоу атекстқәа рырцага шәкәқәа рҽы ирҧыхьашәозар.

Агәаҭаратә зцаарақәа

1. Шәара ишҧеилышәкааyеи атәыладырра?
2. Иаҵанакуазеи азеиҧштәыладырра?
3. Иаҵанакуазеи алингво (абызшәа) тәыладырра?
4. Иалагалатәузеи (иарбан материалу) атәыладырра иазкны арцара алагарҭатә етап аҽы?
5. Ирнаҭозеи ацаоцәа атәыладырра иазку арцагатә материал?

Алагарҭатә етап арцара ацакы, арцагатә материал алҧшаара

Аҧсуа бызшәа ззымдыруа ирцара алагарҭатә етап иаҵанакуеит хышықәса. Уи иазыҧцәоуп 238 сааҭ хҧа-хҧа сааҭ мчыбжьык. III-IV классқәа рҽы, 34 сааҭ – II акласс аҽы. Алагарҭатә етап аҽы қәкы хадас иҟоу ацаоцәа аҧсышәала ацәажәаразы раҧхьатәи ашьцыларақәеи алшарақәеи рыҭароуп. Абри аетап аан ацаоы аҧсышәала аҧхьареи аореи рмеханизмқәа маҷ-маҷ дрышьцылоит. Арцаоы иажәаҳәа еиликааyа, убри адагьы иара ихаҭа

еиуеиҧшым аиҿцәажәаратә темақәа: «Аибадырра», «Сара сҭаацәа», «Сара сыкласс уада» реиҧш иҟоу рҽы ихы рылаирхәуа дкалоит. Иидыруа ижәар дацәымшәакәан ихы иаирхәоит ицәажәаратәи иоратәи ажәаҳәақәа рыҟны.

Алагарҭатә етап аҽы ацаоцәа ироуеит абызшәа аиҿартәышьазы аелементартә дыррақәагьы. Араҟа ироуеит иара убас аҧсуа етнос (аҧсуа хьызқәа, ажәлақәа, абхьзқәа, аонатә ҧстәқәа рыхьз ҷыдақәа, аҧсуаа рынхашьа, рыбзазашьа аетикет) азы адыррақәа.

Абызшәатә материал

Афонетикеи аорфоепиеи. Ацыбжьыҟақәеи абжьыҟақәеи. Ацыбжьыҟа шьҭыбжьқәа ҕәгәарылеи ҧшқарылеи, ақьышәхаргьежьра амазаареи амамзаареи рыла реиодыраара. Ажәақәа рҽы ақәыҕәгәара иахьақәнаго рзықәыргылара; абжьықәыҕәгәара зықәшәо ацыра ажәа алкаара.

Алеқсика. Алеқсикатә минимум 850 – активтә жәар; 150 – апассивтә жәар.

Аграмматика. Ахьызҟа азаҵәи арацәеи хыпхьазарақәа; ахьызҟа адхаларатә форма. Аҟаҵарба хаҿылеи, хыпхьазаралеи, класслеи аҧсахра; аҟаҵарба азцааратә, адцаратә, ашьақәыргәгәаратә, амапкратә формақәа рҽы ахархәара; аҟаҵарба уажәтәи, ииасхьоу, иҟалаша аамҭақәа рҽы ахархәара. Ахаҿытә хьызцынхәарақәа; арбагатә хьызцынхәарақәа. Ахаҭашьатәи азыҟашьатәи ҟазшьарбақәа. Апхьазарахьзқәа; акласс арбашьа – апхьазарахьзқәа рҽы (акы – азәы, оба – оыцьа, хпа – хоык, ҧшьба – ҧшьоык). Ашьҭынгылақәа (а)ҽы, (а)хь, (а)ҟны рхархәара.

Имариоу аҳәоу. Еилоу аҳәоуқәа рҽы аидҳәалагақәа «аха», «ма», «мамзаргьы», «нас» рхархәара.

Аграфика. Аорфографиа. Апунктуациа. Анбанқәа рыора. Алфавит адырра. Анбанқәа еиҧшьны рыора. Ихадоу аоышьапҟарақәа рдырра. Ақьышәхаргьежьратә цыбжьыҟақәа: гә, қә, кә, ҟә, ҕә, хә рнаос ы ахьҳаҳауа аора; ашьҭынгылақәа (а)ҽы, (а)хь), (а)ҟны зны ажәа иацны, зны иацрыганы аора; ауаатәыоса ры-

хьзқәа, рыжәлақәа, рабхьзқәа, ақытақәа, ақалақьқәа уҳәа рыхьзқәа нбан дула рыҩра.

Аҳәоу анцәамтҭаҿы акәап, азцааратә, ма аҧышьаратә дыргақәа рарбара; аидхәалагақәа рҿаԥхьа аҿарцәиқәа рыргылара.

Атәыладырра иадҳәалоу аматериал. Аԥсшәаҳәараан ацәажәаратә етикет; аибадырраан ацәажәаратә етикет; аишәачара иадҳәалоу аетикет (ахымҩаԥгашьа). Аԥсуа милаҭтә фатәқәа рыхьзқәа. Аԥсуа милаҭтә хәмаррақәа. Аԥсуа хәыҷтәы ашәақәа. Аԥсуа лакәқәа.

Алагарҭатә етап аан ацаҩцәа ироураны иҟоу адыррақәеи алшарақәеи рзы азԥхьагәаҭақәа: II- IV акласскәа ралагамтазы ацаҩцәа рцәажәаратәи рыҩратәи ажәаҳәақәа реизырҳараҿы ироуроуп адыррақәеи алшарақәеи:

Аҳаразы (аудирование). Арцаҩы иажәаҳәаҟынтә, мамзарҭы абыжьтаҩ ацхыраарала; 1-2 минуҭ итагзаны ираҳауа ажәаҳәа, уаҟа 1-2% рҟынза ирзымдыруа ажәақәа ыҟазаргьы, даеазәы ицхыраара рҭахзамкәан, ираҳаз аилкаара.

Ацәажәаразы (аҳәаразы). Азцаарақәа рҭакқәа рыҡатцара; изыԥхьаз атекст ацакы хада аиҭаҳәара; аиҿцәажәарақәа рымҩаԥгара. Аиҿцәажәарақәа раан рхы иадырхәозароуп азцаареи, аҧышьареи, адцареи, амапкреи, агәынамзареи, ашьақәыргәгәареи зныԥшуа аҳәоуқәа. Ацаҩцәа рцәажәараан ишьақәдыргыло аҳәоуқәа рхыԥхьазара 10 рҟынза иназар алшоит.

Аԥхьаразы. Иашаны, ирласны атекст аԥхьара. Апрограмматә материал инақәыршәаны, ууанза измыԥхьац атекст рыбжьы ҭымгакәан аԥхьара, уаҟа 3% рҟынза ирзымдыруа ажәақәа рԥыхьашәозаргьы, урҭ ажәақәа рцакы дара рхала иазхәыцыргьы алшоит.

Аҩразы. Анбанқәеи, ацырақәеи, ажәақәеи рыҩра; 20-30 ажәа рыла ишьақәгылоу адиқтант хәыҷқәа рыҩра; асалам шәыҟәқәа рҩызцәа рахь аԥсышәала рыҩра. Ацаҩцәа ирдыруа, игәныркылаз ажәақәа зегьы рҩышьаԥҡарақәа рдыруазароуп.

Аиҭагаразы. Апрограмматә материал инақәыршәааны, ацаҩцәа ирылшозароуп аԥсуа бызшәа аҟынтә ахатәы бызшәаахьы, мамзаргьы ахатәы бызшәа аҟынтә аԥсуа бызшәахьы уамак идуцәам, адаптациа зызуу атекстқәа реиҭагара.

Агәаҭаратә зцаарақәеи адцақәеи

1. Аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирцаразы апрограмматә зыԥхьагәаҭақәа.
2. Иарбан материалу афонетикеи аорфографиеи рзы ирыдгалатәу алагарҭатә классқәа рцаҩцәа?
3. Иарбан материалу алеқсикеи аграмматикеи рзы ирыдгалатәу?
4. Иарбан зыԥхьагәаҭақәоу аграфиказы хшыҩзышьҭра ззутәу?
5. Атәыладырра иадҳәалоу аматериал алагалатәума алагарҭатә етап аҿы?
6. Шәырзаатгыл алагарҭатә етап аан ацаҩцәа ироураны иҟоу адыррақәеи алшарақәеи рзы азыԥхьагәаҭақәа: аҳаразы, аҳәаразы, аԥхьаразы, аҩразы.

Аметодқәа рзы аилкаарақәа. Аметод хққәа

«Аметод» – ари ажәа абырзен бызшәаҟынтә иаагоуп, уи цакыс иамоуп ацарадырра атеориа аилкаара, аҭцааратә мҩакәа.

Апедагогикатә царадыррақәеи иара убас абызшәақәа ззымдыруа дырцараҿы харҳәара зырҭо аметодқәа ҩ-гәыԥкны иршоит:

1) аҭцаарадырратә методқәа – азеиԥштәқәеи азеиԥшҭцааратәқәеи;

2) арцаратә методқәа – азеиԥшдидақтикатәқәеи ахатәы методикатәқәеи.

Азеиԥштәқәа рахь иацанакуеит аԥстазаара, аԥсабара, ауааҩәларратә еилазаара ҭызцааууа аметодқәа.

Азеиԥшҭцааратәқәа рахь иацанакуеит иалкааны ҭцаарадырракрак аҷыдарақәа азгәаҭаны, арцараҿы харҳәара зауа аметодқәа. Аметодикаҿы урҭ аметодқәа хадарақәоуп, ицхыраагзатәқәоуп ҳәа ишаны иазгәарҭоит (Лиаховицки).

Инарҭбааны арцараҿы харҳәара рымоуп **азеиԥшҭцааратә методқәа**: ашьклаԥшра, алитературатә хыԥхырҭақәа рхархәара, анкетеи аинтервиуи рхархәара, аусумта аԥышәа аларцәара, аԥышәатә рцара, апедагогикатә експеримент (Штульман Е.А.)

Азеиԥшдидақтикатә методқәа рхы иадырхәоит арцаратә процесс ақәкы хадақәа: арцареи, ацареи, аазареи комплекск аҳасабала аус рыдуларағы. Азеиԥшдидақтикатә методқәа рахь иацанакуеит: арцара, аиҭаҳәара, ацаҩцәа рдыррақәа ргәаҭара, ацаҩцәа разцаара, агхақәа рыреиpa уҳәа убас егь. Арҭ аметодқәа арцаратә процесс аҕы амаҭәарқәа зегьы дырцарағы хархәара рзыруеит, конкретла амаҭәар арцарағы иаанарԥшуа ачыдарақәа хшыҩзышьҭра рзуны. Иаагозар, аԥсуа бызшәа ззымдыруа арцарағы агәаҭаратә (аконтрольтә) метод хархәара азухоит аконтрольтә ҩра (адиқтант, ахыҵхәаа, аиҭаҳәа, мамзаргьы аграмматикатә дца) амҩаԥгарала. Убри иаҕырԥшны, аматематика арцарағы адыррақәа еилкаахар алшоит еиуеиԥшым аҳасабтәқәеи аҕырԥштәқәеи рыҳасабрала.

Ахатәы методқәа рахь иацанакуеит иалкааны маҭәарк (ма еизааигәоу амаҭәарқәа) дырцарағы хархәара заҳҭо аконкреттә методқәа. Абызшәақәа дырцарағы (иаҳзымдыруа абызшәа, иаҳхатәы бызшәам, аҩбатәи абызшәа, атәым бызшәа) хархәара рзаауеит ахатәы методқәа: ииашоу аметодқәа, анатуралтә методқәа, аиҭага–грамматикатәқәа, апрактикатәқәа, акоммуникативтә методқәа уҳәа убас егьырҭгьы.

Азеиԥшдидақтикатә методқәа инарҭбааны хархәара рымоуп аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирцарағы.

XX ашәышықәса 40-50 ашықәсҟәа рзы арҭ аметодқәа арцара процесс аҕы активлацәкьа атып бзиану иааныркыло иалагеит.

70 ашықәсҟәа рзы арҭ азеиԥшдидақтикатә методқәа рзы еиуеиԥшым агәаанагарақәа ыкан. Аметодистцәа урҭ арцаратәқәеи ацаратәқәеи ҳәа хаз-хазы ишаны ирыхәаԥшуан.

Асоветтәи аҳәааныркәтәи апедагогикағы иазхарцеит ашьцыларақәа ргәаҭареи, арцаратә процесс ацаҩцәа активла рхалархәреи ирызку аметодқәа.

Иҳамҩысыз ашәышықәсҟәа 70 ашықәсҟәа рзы активла хархәара арҭон ацаҩцәа реилкаара аҩазарала еидкылаз арцаратә методқәа (Лернер, Скаткин, 1965). Убри инақәыршәаны реалыркаауан: **аинформациа–рецептивтә**, мамзаргьы аиҭаҳәара–иллиустрациатә методқәа. Арцаҩы ацаҩцәа ирызнеигоит имазеины иҟоу аинформациа. Арцаҩы ацаҩцәа ирызнеиго аинформациа шыка-

ҵәкьо ирыдыркылоит, ирҵоит. **Арепродуқтивтәқәа** (ацаҩцәа рылшарақәеи рышьцыларақәеи шьақәдыргәгәоит еиуеиԥшым акәыԥшқәа рынагзарала); **аҭцааратәқәа** (ацаҩцәа рыҧиаратә ԥшаарақәа еиҧкаахэоит еиуеиԥшым апроблемақәеи апроблематә уснагзатәқәеи рышьаҭала): **аевристикатә методқәа**; **апроблематә рцара** (Лернер 1981).

Хыхь ҳаззаатгылаз аклассификациа акыр агәынамзарақәа рызцәырнагеит аметодистцәа, адидақтцәа. Урҭ аҿагылеит абри акара зымехак ҭбаахаз аҭцаарақәеи аԥшаарақәеи. Ацаҩцәа рзыҳәан урҭ мыцхәцәан.

Ацарауаҩы М.Р. Львов[8] дырзаатгылоит аметодқәа рдидақтикатә модель иахьатәи ҳаамҭазы:

1) адогматикатәқәа: аматериал ҿырҳәала ацара;

2) арепродуқтивтәқәа: ацаҩцәа ирцаз шырцаз аарԥшра;

3) аиҭаҳәара–иллиустративтәқәа: адырра ҿыцқәа раарԥшреи, аҕырԥштәқәа рыла рышьақәыргәгәареи;

4) апродуқтивтәқәа: ацаҩцәа ироуз адыррақәа апрақтикаҿы рхархәара;

5) аевристикатәқәа;

6) апроблематә рцара – ацаҩы иҿаԥхьа иқәгыло апроблема (хаҭала, ма коллективла азбара);

7) аҭцааратә метод – адырра ҿыцқәа раапшраҿы ацаҩы ихалархәра.

Иахьатәи ҳаамҭазы аметодикаҿы иазаатгылоит х-гәыԥкны иҟоу аметодқәа.

Актәи агәыԥ ахь иацанакуеит: а) адыррақәа рыҭареи реилкареи ирызку аметодқәа (ажәалатәи, алабҿабатәи, апрактикатәи);

б) ахшыҩ аусура иазку аметодқәа (аиндуқтивтә, адедуқтивтә, арепродуқтивтә, аԥшааратә);

в) ацаҩцәа ироуз адыррақәеи, алшарақәеи, ашьцыларақәеи апрақтикаҿы рхархәашьазы аметодқәа.

Аҩбатәи агәыԥ ахь иацанакуеит: ахәмаррақәа, арцаратә еиҿцәажәарақәа (адисскусиақәа) уҳәа убас егь.

[8] Львов М.Р. Исторический взгляд на методы обучения родному языку. Ж. Начальная школа №10. 2004., Ад. 33-34.

Ахҧатәи агәыҧ ахь иаҵанакуеит: аконтроль (агәаҭара), аҵаҩы ихы аконтроль азыкаҵара иазку аметодкәа, аҧышәарақәа, азшьақәа, атесткәа, аконтрольтә усурақәа.

Азеиҧшдидақтикатә методкәа арҵараҽы рхархәара мҩаҧысуеит аҵаҩцәеи арҵаҩи рееимаданы русеицураҽы, аметодикаҽы реалыркаауеит: **арҵаратә методкәа** (урҭ арҵаҩы ихы иаирхәоит аҵаҩцәа аматериал ҽыц анрызнеиго, иаҧыдирҵо, ишыдирҵаз ангәеиҭо); **аҵаратә методкәа** (хархәара рымоуп арҵаҩы ирызнеиго аматериал аилкаареи аҵареи анымҩаҧысуа ааМҭазы, арҵаратә процесс аҽы).

Иарбанызаалак методк аструқтураҽы реалыркаауеит аметодикатә знеишьақәа ргәыҧ, адырра ҽыцқәа рызнагараҽы еиҧш, ууанза ироухьо адырракәа аконтроль рзыкаҵараҽы, ашьцылараҟәеи алшарақәеи рышьақәыргәгәараҽы. Иаххәозар, аиҭаҳәара аметод аҽы ҳҳы иаҳархәар алшоит абас еиҧш иҟоу азнеишьақәа: ахцәажәара, аиҽырҧшра, анализ.

Ҳарзаатгылап азеиҧшдидақтикатә методкәа рҟынтәи аҧсуа бызшәа ззымдыруа ирҵараҽы иаҳа инарҭбааны хархәара змоу аметодкәа.

Ажәалатәи аметодкәа рахь иаҵанакуеит: аиҭаҳәаратә, аиҽцәажәаратә, ажәабжьтә, алекҷиатә методкәа – арҵаратәкәа;

Ажәалатәи аметодкәа рхархәараан арҵаратә процесс аҽы арҵаҩы ажәа ихы иархәааны, ма абижьтаҩ ацхыраарала аҵаҩцәа ирзеиҭеиҳәоит. Аҵаҩцәа ажәа шьақәдыргәгәоит, игәныркылоит, рхы иадырхәоит ражәаҳәаҽы.

Азеиҧшдидақтикатәи аметодкәа зегьы рҟынтәи ажәалатәи аметодкәа иаҳа инарҭбааны хархәара рымуп. Убарҭ аметодкәа рыбзоурала аҵаҩцәа ирҵо абызшәа асистемеи уи ныкәызго амилаҭ рҭоурыхи ркультуреи рзы адырракәа роуеит, иара убас маҷмаҷ еизҳауа иалагоит практикала ацәажәаратә ҧышәа.

Абызшәа арҵара иазку аурокқәа рҽы ажәалатәи аметодкәа рхархәараҽы цхыраагзак аҳасабала иҟалар алшоит алабҽабатәи апрактикатәи методкәа. Алагарҭатә классқәа рзы аҵара зҵо ахәыҷқәа лабҽабалатәи хаҽсахьалатәи ахәыцратә ҷыдарақәа рымоуп «ахәыҷы аформакәеи, ашәыгакәеи, ацәаныррақәеи рыбзоурала дхәыцуеит» (К.Д. Ушински).

Асоветтә педагогикаҽы ажәеи алабҽабеи реимадара нҭкааны иҧызҵааз дреиуоуп аҵарауаҩ, аметодист Л.В. Занков (1960).

Ажәалатәи, алабҽабатәи, апрақтикатәи аметодкәа иузеикәымҭхо ишеидҳәалогьы, урҭ хаз-хазы арҵаҩы ихы иаирхәар алшоит, арҵаҩы аҵаҩцәа ирызнеиго атемеи ақәки ирҽырҧшны.

Аиҭаҳәаратә (ацәажәаратә) метод – акыр инарҭбааны ахархәара амоуп абызшәа ззымдыруа ирҵараҽы. Аҵаҩы иқәреи, ихшыҩи, иазыкаҵареи, иҧсихологиатә ҭагылазаашьеи инарыкәыршәаны имҩаҧгахоит урокцыҧхьаза, классцыҧхьаза.

Арҵаратә процесс аҽы аиҭаҳәаратә метод алҧшәа бзиакәа аанарҧшуеит:

- ацәажәара атема иадҳәаланы, заа изызхәыцу ақәкы хада анынанагзо;
- ацәажәара алогикатә цакы анамоу, уи еилукаартә ианыкоу;
- ацәажәара (ажәабжь) зеилкаара маншәалоу афақтқәа рыла ианеиҽкаау;
- абызшәа аилкаара марианы, аҵаҩцәа ирцәыуадаҩымкәа ианыкоу;

Аиҭаҳәара хра злоу методуп аҵаҩцәа ирзымдыруа абызшәа арҵараҽы, еиҳаракгьы аграмматика азнагараҽы: аҵаҩцәа ирҵо абызшәа аҷыдарақәа ирызку аинформациа рыҭараҽы, рхатәы бызшәеи ирзымдыруа абызшәеи реиҽырҧшраан, аинструқциакәеи аҧкарақәеи арҵаҩы ицырхыраараны аҵаҩцәа ириҭоит аилкаарақәа. Аҵаҩцәа арҵаҩы иажәаҳәа аҟынтәи ироуа адырракәа мҩаҧысуеит аиҭаҳәаратә метод ала. Аиҭаҳәаратә метод ала аусура, арҵаҩы ицәажәара аурок ахәҭакәа зегьы рҽы иҟоуп, уи аурок моментк аҽы еиҳа хархәара ахьатаху ҳәа иалкааны иахәаҧшзом.

Арҵаҩы ицәажәара аурок аҽы имыцхәымзароуп, уи иажәаҳәа иахьынзалшо аҧсышәала ишьақәыргылазароуп. Арҵаҩы аҵаҩцәа имазеины иҟоу акгьы рыдимгалозароуп, иаххәап атекст ацакы еиҭаганы, ма еиҭаҳәаны, имазеины иримҭаларoуп. Аҵаҩцәа атекст ацакы дара рхала еилыркаартә еиҧш ирызнеигозароуп арҵаҩы.

Аиҽцәажәаратә метод. Ари аметод ацхыраара ду қанаҵоит аҵаҩцәа рыхшыҩ аизырҳараҽы, ржәар арҭбаараҽы. Аиҽцәа-

жәара мҩаԥысыр алшоит аҵаҩои аҵаҩои, мамзаргьы арҵаҩои аҵаҩои рыбжьара. Аиҿцәажәара иалахәхар алшоит ҩыцьа инареиҳаны аҵаҩоцәагьы. Ԥыҵҩык аҵаҩоцәа злахәу аиҿцәажәара аполилог ахархәара алҵшәа бзиақәа амоуп аԥсуа бызшәа ззымдыруа иргараҿы. Аҵаҩоцәа арҵаҩы изҵаарақәа рҵак ҡарҵоит. Ари афор-магьы аиҿцәажәаратә метод ахь иаҵанакуеит, мамзаргьы аҵаҩоцәа арҵаҩы иҿаԥхьа иқәдыргыло азҵаарақәа рҵак ҡаиҵоит. Ас еиԥш иҡоу аметод *азҵаара – аҭактә метод* ҳәа иашьҭоуп. Аиҿцәажәаратә метод аԥсҭазаараҿы ахархәара амоужьҭеи даара акраатцуеит, уи ихы иаирхәон абырзен философ, арҵаҩы Сократгьы. Уи агимназиаҿы аҵара зирҵоз аҵаҩоцәа еиуеиԥшым атемақәа рыла дрыҿцәажәон. Аҵаҩоцәа рҿаԥхьа иқәиргылоз азҵаарақәа рҵакҟәа дирҡаҵон, ирыгхаз гәеиҭон, рхатә гәаанагарақәа дирҳәон, рхатә лкаақәа дирҡаҵон. Убри аҡынтәи акыраамҭа апедагогикатә литератураҿы ари аметод Сократ иметод ҳәа иашьҭан. Аиҿцәажәаратә метод иамоуп иара ахатәы ҷыдарақәа. Урҭ ачыдарақәа рахь иаҵанакуеит:

- аҵаҩоцәа рақтивтә усурақәа иаҳа иманшәаланы еиҿнакаауеит;
- ироуз адыррақәа иаҳа инарҵауланы игәныркылоит;
- аҵаҩоцәа ирзеилкаазеи ирзеилымкаази акыр иманшәаланы ишьақәнаргылоит.

Аметодикаҿы аиҿцәажәаратә метод алҵшәақәа инарыварғыланы, агхақәагьы ирзаатгылоит. Гха хаданы ирыԥхьазо арҵаратә процесс аҿы аамҭа рацәаны иахьаго ауп.

Ажәабжьтә (аиҭаҳәаратә). Ажәабжьтә метод иааиԥмырҡьаазакәан ихы иаирхәоит арҵаҩы абызшәа арҵараҿы, адырра ҿыцқәа рытараҿы еиԥш егьырҭ аурок ахәҭақәа зегьы рҿы. Ажәабжьтә методқәа рахь иаҵанакуеит: *1) ажәабжь-ақәгылара; 2) ажәабжь – аиҭаҳәа; 3) ажәабжь – ахыркәшажәа.*

Ажәабжь – ақәгылара кьаҿуп, аемоциа ацуп, аурок атема аилкааразы аинтерас аҵоуп, уахь ухьанарԥшуеит.

Ажәабжь – аиҭаҳәараҡны арҵаҩы атема аҵакы ааирԥшуеит, ууанза еиқәыршәаны имоу аплан абзоурала, ажәаҳәатә қәырԥшқәа рыла, ихадароу ажәақәа рхархәарала. Ажәабжь иацзар ауеит аиллиустрациақәа. Уи иаҳа ажәабжь аилкаара иацхраауеит.

Ажәабжь – ахыркәшажәа аурок анҵәамҭазы имҩаԥгатәуп. Абраҡа еихшьалахоит аурок, иҡаҵахоит аурок алкаа, аурок ақәки уи атемеи ирҿырԥшны.

Аҵаҩоцәа ирзымдыруа абызшәа арҵараҿы аԥсышәала ацәажәашьа арҵара иактуалтәу проблемоуп. Абызшәа ирласны иуҵоит, уи ала уцәажәозар, насгьы иахьеи уахеи иуаҳауазар.

Аԥсихолог А.А. Леонтиев ишазгәеиҭо ала, ацәажәараҿы ишьақәырҭәҭәахоит акоммуникативтә знеишьа, мамзаргьы аилибакааратә метод.

Аҵаҩы идаагало абызшәатә материал абызшәа инарҵартә еиԥш аҭагылазаашьа бзиақәа ҡанаҵароуп. Аус здыруло атекст абызшәатә тема иадҳәалазароуп. Атекст ҡалар алшоит ижәабжьны (имонологны) ма идиалогны (еиҿцәажәараны). Арҵагатә материал уалацәажәартә еиԥш, еилукаартә еиԥш, ак уанаҳәартә еиԥш иҡазароуп.

Акоммуникативтә, мамзаргьы аилибакааратә метод абзоурала ишьақәҳарҭәҭәо ашьцыларақәеи алшарақәеи х-етапкны иаҳшар ҡалоит.

I аетап – ари аетап базатә етапуп. Раԥхьаз акәны азырҳара ашьапы акуеит абри аетап аҿы, абраҡа аҳара амеханизмқәа шьақәгыло иалагоит.

II аетап аҿы – аҵаҩы иаҳауа еиликааува далагоит.

III аетап аҿы – аҵаҩы иаҳази еиликаази рышьаҭала, акоммуникациа иеазишәоит, аицәажәара иеалаирхәуеит.

Аҳара иазку аетапқәа.

I Абаза – ашьаҭа.

II Ашьцыларақәа рырҭәҭәара.

III Ҿырҳәала ацәажәара ахалархәра.

Ацәажәара асхьема.

Ицәажәо > дызлацәажәо аиҭаҳәа атекст> изаҳауа.

Абраҡа ихадароуп ицәажәо дызусҭо, насгьы уи иихәо, иззиҳәо (захь ихоу).

Алабҽабатә методқәа

Алабҽабатә методқәа реыршоит арбаратәқәеи адемонстрациатәқәеи ҳәа. Арбаратәқәа рахь иаҵанакуеит еиуеиԥшым алабҽабатә маҭәарқәа иара убас аҟаҵарақәа, арҽиарақәа (анатуралтә лабҽабатә цхыраагзақәа); асахьақәа, афотографиақәа (асахьаркыра–сахьаҭыхратә цхыраагзақәа); атаблицақәа, асхьемақәа, анбанқәа рзы ақәырԥшқәа (аграфикатә цхыраагзақәа), иара убас абжьы зхоу анҵамҭақәа (аҳаратә цхыраагзақәа).

Адемонстрациа апроцесс аҽы харҳәара амоуп аппаратуреи атехникатә цхыраагзеи (адиафильмқәа, акинофильмқәа, авидеофильмқәа; акодоскоп ахархәарала афотографиақәеи аграфикатә қәырԥшқәеи дырбара).

Алабҽабатә методқәа абареи аҳареи ирыбзоураны абызшәатә материал (ашьҭыбжьқәа, ажәақәа, аҳәоуқәа, еизаку атекстқәа) арҵаратә процесс аҽы иалагалахоит, ишьақәыргәгәахоит. Алабҽабатә методқәа рыцхыраарала аусура бзианы еиҿкаахоит; 1) аурок ахәҭақәа зегьы рҽы, абраҟа алабҽаба-дидактикатә принцип иаҳа инарҭбааны, насгьы еишьҭаркны иаларҵәахоит;

2) еиҿнакалуеит аԥсуа бызшәала ацәажәара зырманшәалахаша аҭагылазаашьақәа;

3) аҳара-абара иабзоураны иалыршахоит алеқсикатәи, аграмматикатәи, атәыладырратә материалқәа асемантизациа рзура. Убри ацхыраарала аҵаԥоцәа рхатәы бызшәахьы аиҭагара аметод рхы иамырхәакәан, аҵаԥоцәа ирыдыргало абызшәатә материал аилкаара реазыршәоит;

4) аҵаԥоцәа раналитикатәи римитациатәи лшарақәа ҳараҟхоит;

5) аҵаԥоцәа аҵаразы ирымоу аинтерес ҳараҟхоит, арҵара амотивациа (агәазыҳәара) иаҳа еиҧъхоит.

Арбареи адемонстрациеи рыцқәкы иаҽырԥшны арҵаԥоы ихы иаирхәоит еиуеиԥшым аметодикатә принципқәа. Ашьҭыбжьқәа аус рыдуларақәы инарҭбааны харҳәара амоуп абыжьҭаԥ аҟынтәи адиқтор ицҳәара, мамзаргьы аҵаԥоы ибжьы аплионка анҵара, аҵаԥоы ибжьи адиқтор ибжьи реиҿырԥшра.

Аметодистцәа ишазгәарҭо ала, аҳаразы ашьцыларақәеи алшарақәеи иахьынзахәҭо изышьақәыгәгәазом, абыжьҭаԥ аҟынтәи еиуеиԥшым атекстқәа рзызырԥорада. Аҵаԥоцәа ирзымдыруа абызшәала ираҳауа ацәажәаратә ажәаҳәа аилкааразы, ажәаҳәа арҽиаразы ацхыраара бзиа ҟарҵоит адиафильмқәеи акинофильмқәеи дырбара.

Алабҽабатә методқәа ихадароу аҭыԥ аанырқылоит аудиовизуалтәи аудиолингвиалтәи методқәа рсистемаҽы. Аҵаԥоцәа ирҵо абызшәа инаваргыланы, арҵаԥоы ирызнеиго аматериал абарааҳаратә синтез ахь иазхьеирԥшуеит. Арбареи адемонстрациеи аҵаԥоцәа цәаныррала ирыдыркылоит. Ацәанырра адагьы еизҳауеит аҵаԥоцәа рлогикатә хәыцра. Алабҽабатә методқәа зегьы иузырҟәымҭхо ирыдҳәалоуп даҽа зеиԥшдидақтикатә методкгьы. Ари аиҭаҳәаратә метод ауп. Алабҽабатә методқәа апрақтикатә қәкы адагьы ирымоуп азеиԥшҵаратәи аазаратәи қәккәа.

Арҵара-прақтикатә методқәа

Арҭ аметодқәа рыбзоурала реышьақәдыргәгәоит прақтикала абызшәа аҵараҽы зда ҳҳәарҭам ацәажәаратә шьцыларақәеи алшарақәеи. Апрақтикатә методқәа зегьы рхархәара алыршахоит аеаршьцыларақәа рынагзараҽы.

Апрақтикатә методқәа рахь иаҵанакуеит арҵаратәқәеи аҵаратәқәеи.

Арҵаратә методқәа рхархәараҽы аҵаԥоцәа рцәажәаратә ажәаҳәа, рцәажәаратә механизм автоматизм аҟынза анагароуп қәкыс иҟоу. Иахьатәи аметодикаҽы ишазгәарҭо ала, арҵаратә методқәа қәкы хадас ирымоу иҿыцу ашьцыларақәа рыҭара акәзам, ууанза ироухьо ашьцыларақәеи алшарақәеи акоррекциа рзуроуп.

Арҵаратә методқәа рыбзоурала еиуеиԥшым ацәажәаратә шьцыларақәа рышьақәыргәгәарала ишьақәгылоит ацәажәаратә лшарақәагьы. Абас еиԥш иҟоу арҵаратә системала, еиуеиԥшым алабҽабатәи ажәалатәи аметодқәа рыбзоурала адырра ҽыцқәа рызнагараан ишьақәыргәгәахоит ацәажәаратә

шьцыларақәа. Ари еиԥш иҟоу арҭаратә мҩа «хыхьынтәи» амҩа ҳәа ишьҭоуп. Убри амҩала «абызшәа аҵара алыршахоит, аҵаҩцәа ууанза ироухьаз адыррақәеи, ажәаҳәатә операциақәеи, апроцессқәеи автоматизациа рзура иабзоураны» (А.А. Леонтиев – 1977 ш.). Арҭараҽы харҳәара амазаргьы ауеит «цаҟантәи» амҩа ҳәа изышьҭо арҭаратә мҩа. Ари амҩала иалыршахоит абызшәа аҵара аҵәажәара иабзоураны.

Арҭаратә метод ахархәараҽы арҵаҩы ицхраауеит цаҟа ҳаззаатгыло азнеишьақәа:

1) ажәақәа, аҳәоуқәа, афразақәа рзызырҩра; арҵаҩи (адиқтори) рыцхәара;

2) аԥкарақәеи аинструкциақәеи рзызырҩреи ргәынкылареи;

3) ажәа, ма аҳәоу аграфикатә шьақәгылашьа аилкаара;

4) ақәырԥшы абзоурала аматәар ахьз, ма аматәар иҟанаҵо аҳәара;

5) аҳәоу амодель, ихадароу (опорные) ажәақәа рхархәарала аҳәоуқәа рышьақәыргылара;

6) асахьақәеи аиллиустрациақәеи рхархәарала аиҿцәажәара ашьақәыргылара;

7) арҵаҩы икомандала (идҵала)аусура;

8) ақәырԥшы абзоурала аҳәоу атрансформациа азура;

9) асахьаркыра—сахьатыхратә лабҿабатә цхыраагзақәа рыбзоурала азҵаарақәа рҭакқәа рыҟаҵара.

Аметодикаҿы аклассификациа рызуп арҿиаратә акоммуникативтә еаршьцыларақәа: аситуативтәқәа, арепродуктивтәқәа, атрансформативтәқәа, ахцәажәаратәқәа, акомпозициатәқәа (Скалкин, 1883 ш.). Арҭ аеаршьцылара ххқәа рынагзараҿы арҵаҩы ихы иаирхәоит еиуеиԥшым азнеишьақәа:

1) изыԥхьаз атекст, ма ацәажәаратә темала арҵаҩы изҵаарақәа рҭак аҟаҵара;

2) арҵаҩы идҵала, апрограмма инақәыршәаны азҵаарақәа рышьақәыргылара;

3) асахьа ахцәажәара;

4) ақәырԥшы ала аиҿцәажәара ашьақәыргылара;

5) атекст алгамҭа аҩра (аҳәара).

Аиндукциатәи адедукциатәи методқәа

Арҭ аметодқәа ихы иаирхәоит арҵаҩы абызшәатә материал анрыдигало, абызшәа афақтқәа рышьклаԥшра аҟынтәи алкаақәа, аԥкарақәа рахь ианхьеирԥшуа, мамзаргьы аԥкарақәа рҟынтә апрактикахь, аҿырԥштәқәа рынагзарахь ианиасуа аҵаҩцәа.

Аграмматика арҵара аметодикаҿы аиндукциатә метод «абызшәа ашьклаԥшра» ҳәа иашьҭан.[9]

Аҵарауаҩы Ф.И. Буслаев раԥхьаза акәны абызшәадырра иалеигалоит аиндуктивтә метод еиԥш адедуктивтә методгьы.

Аиндукциатәи адедукциатәи методқәа рхы иадырхәоит аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирҵараҿгьы.

Атема ҿыц азнагараҿы аиндукциатә метод ала арҵаҩы ирыдигалоит алеҳсика-грамматикатә материал, арҵаҩы инапхгарала аҵаҩцәа иҟарҵоит ашьклаԥшрақәа, аиҿырԥшрақәа, аиҿцәажәарақәа. Аҵаҩцәа инарыгзо аеаршьцыларақәа рыбзоурала, дара рхала алкаа ҟарҵартә еиԥш алшарақәа роуеит. Аиндукциатә метод ацхыраарала атема ҿыц аилкаара зыбзоурахо иара аҵаҩы иакәхоит. Аҵаҩы абызшәатә цәырҵрақәа дрышьклаԥшуа ишьақәиргылоит урҭ ирзеиԥшуи ирзеиԥшыми аҷыдарақәа, ажәақәа рформеи, рцаккәеи, рҩышьаԥкарақәеи дрызхәыцуеит (Д.И. Богоиавлински. 1948, ад. 35). Аиндукциатә метод ала аусураан арҵаҩы ицирхыраауеит алабҿабатә метод (асахьақәа, асхьемақәа, атаблицақәа). Аҵаҩцәа уи аены изхысраны иҟоу аԥкарақәа, алкаақәа дара рхала иазхәыцыртә, еилыркаартә еиԥш аҭагылазаашьақәа роуеит, ашьклаԥшреи аиҿырԥшреи ирыбзоураны.

Аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирҵараҿы арҵаҩы ихы иаирхәоит иара убас адедукциатә методгьы, еиҳаракгьы атема ҿыц аилкаараҿы аҵаҩцәа ирыцхрааша аматериал маҷны ироухьазар. Адедукциатә метод иабзоураны, арҵаҩы аҵаҩцәа ирызнеигоит аԥкарақәа, алкаақәа. Убри ашьҭахь адыррақәа шьақәырг̈әахоит аҿырԥштәқәа рыла.

[9] Буслаев Ф.И. О преподавании отечественного языка. М.1985. Ад.45.

Иахьа абызшәа ззымдыруа дырцара аметодикаҿы аиндукциатә метод иаҳа инарцбааны ахархәара амоуп адедукциатә метод аасҭа.

Арепродуқтивтәи, апроблема-ԥшааратә методқәа

Аҵаҩцәа шаҟа ақтивла рҿиарала арцаратә процесс рхы аладырхәуа иаҿырԥшны арҭ аметодқәа хаз-хазы ирзаатгылахоит.

Арепродуқтивтә методқәа иалдыршоит арцаҩы ила, мамзаргьы даҽа хыцхырҭак ала аҵаҩцәа ироуа аинформациа аилкаареи агәынкылареи. Арцаҩы аҵаҩцәа ирызнеигоит имазеины иҟоу аматериал, абызшәа афактқәа, апҟарақәа, рыхшыҩ азишьҭуеит аҵаҩцәа игәныркылаша ихадоу аилкаарақәа. Абызшәатә усурақәа иазԥхьагәарҭоит аимитациеи иара убас ажәаҳәатә қәырԥшқәа ҿырхәала рцара. Анаҩс аҵаҩцәа ҿырхәала ирцаз еиуеиԥшым аконтекстқәа, аҿаҽәаратә темақәа рҿы рхы иадырхәартә еиԥш аҭагылазаашьақәа апцатәуп. Арепродуқтивтә метод теориала иҭырцаахьеит аҵарауаа Г.Пальмер, Л.Блумфилд, Ч.Фриз, Р.Ладо. Арҭ аҵарауаа рдунеихәаԥшрақәа рыла, атәым бызшәа аҵара арефлекс рҿиаратә процессуп. Зегь раԥхьаҟа иргыланы аҳәаратәи амоторикатәи рефлексқәа роуп. Урҭ шьақәгылеит азырҩреи, аимитациеи, ажәаҳәатә қәырԥшқәеи ргәынкылара ирыбзоураны. Арепродуқтивтә метод ахаҭарнакцәа изларыԥхьазо ала, аҵаҩцәа ирзнааго аматериал еилыргатәуп интуициала, ҿырхәала, иара убас еилкааны (апҟарақәа рхархәарала) ирцо ҳәа хаз-хазы иарбаны. Абызшәатә материал зегьыцәкьа акәымзаргьы, еиҳарак аҵаразы иазԥхьагәарҭон аимитациа-механикатә метод.

Асоветтә методикаҿы атәым бызшәа арцараҿы мап ацәыркзом абызшәатә материал ҿырхәала аҵара, аха уи еилкааны, рыхшыҩ аҿы инаганы ирцароуп. Иахьатәи аметодикаҿы арепродуқтивтә методқәа шьаҭас иҟалеит апроблема-ԥшааратә метод ашьақәгыларазы.

Апроблема-ԥшааратә метод инарцбааны хархәара амоуп аҵыхәтәантәи аамҭазы. Арцаратә процесс аҿы арцаҩы ихы иаирхәоит апроблематә ситуациақәа, коллектывла апроблематә ситуациақәа рызбара, еиуеиԥшым аҽаршьцыларақәа рхархәара, акоммуникативтә функциа назыгзо арцаҩи аҵаҩцәеи реицәажәара аформақәа зегьы. Апроблематә рцареи аҭцааратә методи иузеиҟәымҭхо еидҳәалоуп. Апроблематә рцара аус адырулон апсихологцәа С.Л. Рубинштеин, Д.Н. Богоиавлински адидақт, апсихолог В.П. Стретикозин. Апроблематә ситуациа алцшәа бзиақәа азгәаазҭахьо дреиуоуп аҭаҭартә царауаҩ М.И. Махмутов.

Иахьатәи ҳаамҭазы ахархәара рымоуп аҵарауаҩ В.Л. Скалкин иазгәеиҭо аинциативтә ҽаршьцыларақәа[10]. Арҭ аҽаршьцыларақәа рыбзоурала ацәажәара мҩаԥгахоит аевристикатә метод ала, аицәажәара апроблема-ԥшааратә ҟазшьа амоуп. Апроблематә рцараан арцаҩы атемазы адыррақәа риҭоит, урҭ адыррақәа аҵаҩцәа игәныркылоит. Арцаҩы аурок ҿыц анрызнеиго афақтқәа шьақәиргәгәоит, анализ рзиуеит, аҵаҩцәа азхьеирԥшуеит ақтивла, рҿиарала аурок рхалархәра. Аҵаҩцәа арцаҩы ирыдигало аилкаарақәа шьақәдыргәгәоит, ма иаҿагылоит, активла аурок амҩаԥгара рхы аладырхәуеит.

Апроблематә рцара ус унадыххыланы иузеиҿкаазом. Уи амҩаԥгаразы иаҭахуп арцаҩы иганахь ала азыҟаҵареи адырра бзиақәеи. Апроблематә рцара амҩаԥгараҿы арцаҩы цхыраагзас иҟаиҵароуп егьырҭ аметодқәагьы.

Аҵаҩцәа арцаразы агәаҳәара рызҭаша, арцара амотивациазы аметодқәа

Аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирцараҿы аԥсуа бызшәа адырра аилкаарақәа хыцхырҭас ирымоуп, зегь раԥхьаза иргыланы атәыладырра иадҳәалоу аматериал аилкаараҿы, аԥсуаа рыҿцәажәаразы, ажәакала, аԥсуа бызшәа арцара ашкол аҿы мотив хадас иамоу аԥсуа бызшәа праҟтикала аҵароуп.

Адидақтикаҿы арцара агәаҳәара рызҭаша аметодқәа ҩ-гәыԥкны иршоит:

---

[10] Скалкин В.Л. Коммуникативные упражнения в анг. языке. Пособие для учителя. М. 1983. Ад. 47.

1) аҵаҩцәа реилкааратә интересҟәа шьақәзырҧәҧәо аметодқәа;

2) ҭакҧхыҷәрала аҵараус азнеира алзыршаша аметодқәа.

Аҵаҩцәа аҵаразы ргәаҳәара ҳаразкуа методқәоуп, иахьатәи аамҭазы хархәара зырҭо аинтенсивтә методқәа. Аинтенсивтә методикала имҩаҧго абызшәа иазку аурокқәа рҽы хшыҩозышьҭра рзыруеит аҵаҩцәа ринтересқәа, урҭ рыҷәра аҷыдарақәа, арҵара амотивқәа. Аҵаҩцәа аҵарахьы ирымоу аинтерес еиҳагьы иҳаранакуеит аурок аҽы аудиовизуалтә цхыраагзақәа рхархәара. Еиуеиҧшым арҵагатә ситуациақәа ирыдҳәаланы аудиовизуалтә цхыраагзақәа рхархәара иабзоураны арҵаратә процесс ухнахыртә аинтерс аҵаны иҟалоит, убри адагьы аҵаҩцәа аҵарахьы ирымоу агәазыҳәарақәа ҳаранакуеит.

Аконтрольҟаҵаратә методқәа арҵаҩы ихы иаирхәоит аҵаҩцәа ироуз адыррақәей, рцәажәаратәи лшарақәеи ашьцыларақәеи еиуеиҧшым арҵаратә етапқәа рҽы аилкааразы. Аметодикаҽы иалыркаауеит: ҿырҳәалатәи аконтроль, аҩратә контроль, алабораториатә контроль, ахы аконтроль азыҟаҵара.

Ҿырҳәалатәи аконтроль. Ари аметод ала аусураҽы, арҵаҩы ихы иаирхәоит азҵаарақәа. Аҵаҩцәа урҭ азҵаарақәа рҭак ҟарҵоит. Мамзаргьы арҵаҩы идҵала ҽеаршьцыларақәа мҩаҧыргоит. Аҵаҩцәа рҭаккәа рҽы арҵаҩы хшыҩозышьҭра рзиуеит аҵаҩы иажәаҳәа ашьақәгылашьа, аиҿкаашьа, ажәаҳәа атемп, атема аарҧшышьа, аҵаҩы иҵак азы азеиҧш гәаанагарақәа.

Ҩралатәи аконтроль иазпхьагәанаҭоит аконтроль-ҩратә усурақәа. Аҵыхәтәантәи аамҭазы аҵаҩцәа ирыдыргалоит атестқәа рыла аусура.

Алабороториатә контроль. Аҵыхәтәантәи аамҭазы акомпиутертә техника ахархәара ҭбаахеит абызшәақәа дырҵараҽы. Аҵаҩцәа рҭаккәа акомпиутертә аекран аныларала арҵаҩы еиликаауеит аҵаҩцәа рдырра.

Ашколқәа рҽы иахьа инарҭбааны хархәара арҭоит амагнитафонтә техника, афонограммақәа. Алабораториатә контроль иабзоураны аҵаҩцәа рҭаккәа анализ рзыҟаиҵартә еиҧш аҭагылазаашьа бзиақәа иоуеит арҵаҩы.

Хыхь ҳаззаатгылаз азеиҧшдидақтикатә методқәа зегьы иузеиҟәымҭхо еидҳәалоуп, урҭ арҵаратә процесс аҽы инарҭбааны хархәара рымоуп. Урҭ рахьтә акы иаҳа иалкааны, егьи иаҳа ирмаҷы ихы иаирхәар илшоит арҵаҩы арҵара ақәкы ауснагзатәқәеи ирҽырҧшны.

Агәаҭара (аконтроль) азы адидақтикатә зыпхьагәаҭақәа:

1. Агәаҭара (аконтроль) иамазароуп аиндивидуалтә ҟазшьа, уи иаанаго хаҭала аҵаҩцәа рдыррақәа гәаҭаны ахәшьара рыҭароуп.
2. Арҵара аетапқәа зегьы рҽы агәаҭара (аконтроль) иааиҧмырҟьазакәан имҩаҧгалатәуп.
3. Аҵаҩцәа ринтерас ҳаразкша аконтроль (агәаҭара) аформақәа есымша иҧсахлатәуп.
4. Аконтроль (агәаҭара) арҵаратә программа (астандарт) инақәыршәаны, аҵаҩцәа рдыррақәеи рылшарақәеи реилкаара иазкызароуп.
5. Аконтроль (агәаҭара) ииашаны имҩаҧгалатәуп, аҵаҩы иҵак ахәшьара аҭараҽы агха имыхьроуп арҵаҩы.
6. Аконтроль (агәаҭара) амҩаҧграҽы иаҭахуп хаҭалатәи (аиндивидуалтә) знеишьа. Арҵаҩы идирҵо амаҭәар аҷыдарақәа иара убас аҵаҩы ииндивидуалтә ҟазшьақәа азгәаҭаны аконтроль (агәаҭара) мҩаҧигозароуп.

Агәаҭара (аконтроль) асистемеи ахәшьара ақәыргылареи рҽы иҧсыҽу аганҟәа

1. Традициала иахьатәи ҳаамҭазы арҵаратә процесс аҽы хархәара змоу аҵаҩцәа рдыррақәа ҿырҳәалатәи аметод ала аилкаара иамоуп иҧсыҽу аҵакы. Арҵаҩы есыҽны здырра еиликааува, дзазҵааува инарҷыдангьы акласс аҽы иҟалар алшоит здырра еилкаамхоу, игәыгәтажьу аҵаҩцәа.
2. Ахәшьара арҵаҩы аҵаҩцәа мчыла аҵара иадызцало акы акәны ихы иаирхәоит ҳәа ирыпхьазоит. Убри иахҟьаны акласс аҽы иҟалар алшоит иуадаҩу аҭагылазаашьа, аилибамкаара.
3. Цаҩцәақәак адыррақәа роура акәзам қәкыс ирымоу, иҳараку ахәшьароуп. Ус еиҧш иҟоу аҵаҩы инаигзоит аҭаацәа ргәазыҳә-

ара, мамзаргьы иара хаҭалатәи игәаҳәара абалл ҳаракы инадҳәаланы.

4. Арҵаҩы аҵаҩы изыкәиргыло ахәшьара, иара арҵаҩы ирҵаҩратә ҧьа иалҧшәоуп, иара ихаҭа уи ахәшьара даҧсоуп ҳәа рыҧхьазоит.

5. Ахәшьара аҭараҽы ихадароуп аҵаҩцәа рдыррақәа рзы рхы ахәшьара арҭартә еиҧш аҭагылазаашьақәа раҧцара. Макьаназы апрақтикаҽы уи аларцәара имаҷны иалыршоуп.

Аконтроль (агәаҭара) хкқәа

- Есьеныҭәи (текущий) аконтроль (агәаҭара). Арҵаҩы имҩаҧигоит ес-урок.

- Аамҭа-аамҭалатәи, ҿыцәаралатәи (периодический) аконтроль (агәаҭара). Арҵаҩы имҩаҧигоит арҵара аетап анҵәамҭазы.

- Аихшьаалатәи (итоговый) аконтроль (агәаҭара). Арҵаҩы ихы иаирхәоит аҵарашықәс анҵәамҭазы, ма алагарҭатә, абжьаратә етапқәа рынҵәамҭазы.

Агәаҭаратә зҵаарақәеи адҵақәеи

1. Изахьзузеи аметод?
2. Ирыҵаркуазеи аҵаарадырратә методқәа?
3. Ирыҵаркуазеи арҵаратә методқәа?
4. Шәырзаатгыл ажәалатәи аметодқәа.
5. Шәрыхцәажәа алабҽабатә методқәа.
6. Изахьзузеи аиндукҵиатәи адедукҵиатәи методқәа?
7. Изахьзузеи арепродуқтивтә, апроблема–ҧшааратә метод?
8. Шәырзаатгыл арҵаразы агәаҳәара рыҭташа арҵара амотивизациазы аметодқәа.
9. Шәрыхцәажәа аконтрольҟаҵаратә методқәа.
10. Еиқәышәыҧхьаза аконтроль хкқәа.

Аметодқәа рҭоурых

Адунеи аҿтәи атәым бызшәақәа рырҵара 100 шықәса инарзынаҧшуа аамҭа зҵазкуа аҧышәа аҟынтәи иаабоит еиуеиҧшым аамҭақәа рзы рхы ишадырхәоз арҵашьа аметодқәа, азнеишьақәа.

Убарҭ аметодқәа рхыҧхьазараҽы иҟоуп XX ашәышықәса алагамҭазы арҵараҽы хархәара змаз ииашоу (анатуралтә) метод. Ари аметод рхы иадырхәон раҧхьаза акәны аурыс бызшәа ззымдыруа ирҵараҽы. Аметодист А. В. Миртов (1929, ад. 15) излазгәеиҭоз ала, аҵаҩцәа ирзымдыруа абызшәала ирцәажәалатәуп раҧхьатәи амш инаркны.

Ажәақәа аҵаҩцәа ирызнагалатәуп амаҭәарқәа рыцхыраарала, маҷ-маҷ иалагалатәуп аиҿцәажәарақәа, аҧхьара, аҩра. Убри амҩала инагзахоит абызшәа зҵо рҿаҧхьа ишьҭоу ауснагзатәқәа.

Ииашоу (анатуралтә) метод иахьынзахәҭо адгылара амоуит аметодистцәеи арҵаҩцәеи рганахь ала. Ари аметод ахархәараан аҧыжәара аман ашьҭыбжьқәа рҳәараҽы ашьцыларақәеи алшарақәеи рышьақәыргәгәара, абызшәа акоммуникативтә функциа.

Ари аметод инарҭбааны рхы иадырхәон арҵара алагарҭатә етап аҿы.

Аметод иазҧхьагәанаҭон аурок амҩаҧгараҽы ахатәы бызшәа ахархәара мап ацәкра, аҭыҧ аман аинтуитивтә дкыларала абызшәа ацара.

Убри аҟынтәи аиҳабыратәи классқәа рҿы ари аметод ахархәашьа амамызт. Иаҭахын аилкаара-еиҿырҧшратә елементқәа зныҧшуаз аметод, ианаҭаххо азы иара убас аиҭагара-грамматикатә метод ахархәара.

XX ашәышықәса 40-50 ашықәсқәа рзы аурыс бызшәа ззымдыруа ирҵара аметодикаҽы акыр анырра ҟанаҵеит абызшәадыррыы Л. В. Шьчерба илингвистикатә идеиа. Уи акьыпхь иаирбеит «Абжьаратә школқәа рҿы атәым бызшәақәа» (1947) захьзу ишәкәаҽы.

Ашәкәаҽы аҵарауаҩ дырзаатгылоит аҵаҩцәа ирзымдыруа абызшәа арҵара аметодикаҽы рхы иадырхәаша ихадароу азгәаҭақәа:

а) атәым бызшәақәа рцараҽы апрақтикатәи азеиԥшцаратәи цаккәа;

б) интуитивла, иара убас еилкааны абызшәа ацара, абызшәа еилкааны ацара еиҳа аԥыжәара аҭара;

в) ацаҩцәа ирцо абызшәеи ахатәы бызшәеи реиҽырԥшра.

Убасҟантәи аамҭазы ақәгыларақәеи апубликациақәеи жәпакы рҽы ишьақәдырҳҽҳәоз атезис зызкыз ацаҩцәа ироураны иҟаз аграмматикатә дыррақәа аконцентртә принцип ала арцареи, иара убас аморфологиеи асинтақсиси еидҳәаланы, еилкааны, насгьы еишьҭаркны арцаратә принцип уасхырс азышьҭацара ракәын.

Апедагогикатәи аметодикатәи литератураҽы акыр инарҭбааны иалацәажәон, арцара аситуациа иаҽырԥшны, методк ахала акәымкәан ҩба-хԥа метод еилацаны, еицырхырааны рхархәара.

Аурыс бызшәа ззымдыруа ирцара аметодикаҽы 40-50-тәи ашықәсҟәа рзы ахархәара рыман аиҭагара-грамматикатә, аилкаара-еиҽырԥшратә иара убас еилацоу аметодкәа.

Аиҭагара-грамматикатә метод атәым бызшәақәа дырцараҽы 200 шықәса инареиҳаны харкәара азыруан, уи ԥсаххеит XX ашәышықәса алагамҭазы ицәырцыз ииашоу (анатуралтә) метод ала.

Аурыс бызшәа тәым бызшәак еиԥш арцараҽы иацәымзит иара ахатәы позиция, ахатәы ҷыдара. Аиҭагара—грамматикатә метод арцараҽы иамаз апрақтикатә хырхарҭа иаҽырԥшны, иаҭаххеит аиҭахәаԥшра.

1. Аиҭагара-грамматикатә метод ала арцараҽы *аҩратә ажәаҳәа* зегь реиҳа ихадароу акоуп ҳәа иршьон.

Аметодист И.М. Пулькина излалыԥхьазоз ала[11], зегь реиҳа ихадаран ацаҩцәа зыԥхьаз атекст аиҭагара.

2. Арцаратә системаҽы ихадароу компонентны иршьоз аграмматика акәын, уи иазхәыцуан, иазԥхьагәарҭон акурс ашьақәыргылареи арцагатә материал алԥшаареи рҽы. Аграмматика апрақтикатә хырхарҭа аиоурц азы уи арцаратә процесс иалагалан афункционалтә знеишьала, убри ала харкәара зауз аметод аиҭагара-грамматикатә метод акыр иеиԥшымкәан иҟалеит.

Аграмматикатә форма ажәақәа (асемантизациа) рцакқәа рцәыргараҽы, ацаҩцәа реилыркаара ихадароу знеишьоуп ахатәы бызшәахьы аиҭагара. Аурыс бызшәа арцараҽы аиҭагара ихадароу цхыраагзоуп ҳәа иршьон асовет методистцәа.

Убри ашьҭахь, маҷ-маҷ акәзаргьы аиҭагара мап ацәыркуа иалагеит ишиашоу аиҭагареи иара убас аматериал механикала, ҽырҳәала ацареи.

Аурокқәа рҽы хшыҩзышьҭра арҭо иалагеит аԥҟарақәеи аилкаарақәеи ргәынкылараҽы **еилкааны ацара апринцип.**

Аиҭагара-грамматикатә метод абызшәа ацараҽы иахьынзаҳәҭо ашьцыларақәа рышьақәырҳҽҳәаразы алшарақәа ахьыҟарымцоз акынтәи, уи ԥсаххар акәхеит дәеа методк ала. Убри аганахьала абызшәа дзырцоз рыхшыҩ азыршьҭуа иалагеит *аилкаара-еиҽырԥшратә метод.*

Аилкаара-еиҽырԥшратә метод иазкны атеориатә дыррақәа ҳара ҳҟынза ииаргеит ацарауаа Л.В. Шьчерба, Е.Д. Поливанов (1935), С.И. Бернштеин (1937).

Урҭ ацарауаа рконцепциа аметодикаҽы 40-50 ашықәсҟәа рзы иазгәарҭеит, аха инарҭбааны ахархәара арҭо ианалага 60-тәи ашықәсҟәа рзы ауп.

Ҳарзаатгылап ацарауаа рконцепциаҟынтә акык-ҩбак:

1) арцараан абызшәатә цәырцракәа реилкаара, насгьы урҭ рхархәара;

2) арцараҽы аинтерференциа, адыррақәа ирцо абызшәахьы риагара ԥырхага ҟанамцо, абызшәатә цәырцракәа реиҽырԥшра;

3) аамҭакала ажәаҳәа ххқәа: аҳара, аҳәара, аԥхьара, аҩра реицеизырҳара;

4) атекст, иара убас алекҽика-грамматикатә еаршьцыларақәа ихадароу цхыраагзак аҳасабала рыхәаԥшра.

Абраҟа иазгәатәаԥ, ацаҩцәа ирыдаагало атекст ҩрала аус адулара ишалнамыршо ҽырҳәалатәи ажәаҳәа арҽиара. Ури иахҟьаны арцаҩцәа азхьаԥшуа иалагеит ииашоу (анатуралтә)

[11] Пулькина И. М. К вопросу о развитии преподавания русского языка иностранцам. Ж. Русс. яз. в нац. школе, 1962, №5. Ад. 37

метод ахархәарахьы, аҵаҩцәа раҳәаҳәа аизырҳарахьы, иара убас аграмматика практикала аҵарахьы.

Аметодика ииашоу (анатуралтә) метод аиҿтәра амҩала имҩеиеит, уи иҟанаҵеит аҽазышәара аметодқәа реилатцара, реицырхыраара.

Ииашоу аметод, аиҵагара-грамматикатә, аиҿырпшратә метод еицыланы иҟалеит 50-тәи ашықәсқәа рзы аметодикаҿы инартбааны хархәара зыртоз еилатцоу (комбинированный) аметод. Ари аметод атеориатә шьаҭа азышьҭеиҵеит еицырдыруа аметодист В.М. Чистиаков. Уи аарпшуп аусумҭаҿы «Аурыс бызшәа аметодика ашьаҭақәа иоурысым ашколқәа рҿы» (1941). Ари аметод, аҵарауаҩ игәаанагарала, иатцанакуеит ииашоуи аиҵагаратә методқәеи релементқәа, аҵара аконкреттә уснагзатәқәеи ақәкқәеи ирҿырпшны. Еилатцоу аметод ала арцараҿы аҧыжәара иаҳа иалкааны методк иамҭазакәан, хархәара рзухоит аметодқәа зегьы, арцара аконкреттә ҭагылазаашьа иаҿырпшны.

Асовет царауаҩ Ф.Ф. Советкин иааирпшит ари аметод ихадоу аҷыдарақәа арцара апрақтикатә хырхарҭа иадҳәаланы: «Ари аметод ала аусураҿы шьаҭас иҟаларопуп ҿырҳәалатәи ацәажәаратә ажәаҳәа, аҵаҩцәа иааиҧмырҟьазакәан аус рыдулахоит аурыс ажәақәеи афразақәеи ииашаны рҳәараҿы, аурыс ҳәоуқәа, иара убас еизаку ажәаҳәа рышьақәыргылараҿы. Ауроккәа зегьы неиҩымсрада урыс бызшәала имҩаҧысуазароуп. Хархәара азухар ҟалоит ахатәы бызшәагьы, аилкаарақәа аҵаҩцәа рызнагараҿы» (1958, ад. 4-5). Гха хаданы еилатцоу аметодқәа рҿы аметодистцәа ирыҧхьазоз еилалаз аметодқәа реилатцәара, ракзаара ахьагыз ауп.

Аилкаара–прақтикатә метод

Атермин «аилкаара–прақтикатә» рапхьаза акәны аметодикаҿы ирыдигалеит ихаҩсыз ашәышықәса 60-тәи ашықәсқәа рзы еицырдыруа асовет ҧсихолог, аметодист Б.В. Белиаев. Уи итцааратә усумҭақәа рҿы еиҳарак ишәҟәы «Атәым бызшәақәа дырцаразы аҧсихологиа аочеркқәа (1965) аҿы. Ари аметод абзоурала иара ахьз «аилкаара» ишаҳәо еиҧш, аҵаҩцәа ирызнаа-

го абызшәатә материал рыхшыҩ аҿы инаганы, еилкааны дырцара алыршахоит.

Аилкаара–прақтикатә метод алингвистикатә концепциа базас иамоуп аҵарауаҩ Л.В. Шьчерба иидеа. Уи аидеатә хшыҩцак инартбааны иаарпшуп аҵарауаҩ иусумҭаҿы «Атәым бызшәақәа дырцара абжьаратә школ аҿы (1974). Ари аусумҭаҿы иазгәаҭоуп арцараҿы аметодикеи алингвистикеи еидҳәаланы дырцаразы атәысқәа.

Л.В. Шьчерба илингводидақтикатә дунеихәаҧшра рхы иархәаны, аметодистцәа иалыркаауеит арцаҩы иусураҿы х-хырхарҭак:

1) абызшәа арцара;

2) ажәаҳәа аилкаареи ацәажәареи рҿы ихадароу алеқсикеи аграмматикеи аҵаҩцәа рызнагара;

3) ацәажәаратә ажәаҳәа арҿиара – аиҿцәажәара апроцесс аҿы абызшәа ахархәарала ахшыҩцакқәа рышьақәыргылара; ажәаҳәатә хкқәа: аҳара, ацәажәара, аҧхьара, аҩра реизырҳара.

Хыхь ҳаззаатгылаз ахырхарҭақәа иузеиҟәымтхо еидҳәалоуп. Аҵарауаҩ Л.В. Шьчерба иажәақәа рыла апассивтә грамматика итнатцаауеит абызшәа аелементқәа рцакқәеи рфункциақәеи. Ақтивтә грамматика итнатцаауеит абызшәа аелементқәа зегьы рхархәашьа (1974). Алингвист Л.В. Шьчерба игәаанагара хархәара амоуп ҳаамҭазтәи аметодикаҿы арцаразы алеқсикатәи аграмматикатәи минимумқәа ралпшаараҿы, аҽаршьцыларақәа рсистема аус адулараҿы. Абызшәақәа еиҿырпшны дырцара лпшәас иамоу дазаатгыло аҵарауаҩ ихәоит, аиҿырпшратә метод иабзоураны аҵаҩцәа ирцо абызшәа иаҳа инарцауланы агәынкылареи аилкаареи рыдагьы рхатәы бызшәа афақтқәа (ацәырцракәа) иргәыланагалоит. Л.В.Шьчерба илингвометодикатә дунеихәаҧшра аизҳареи аҿиареи аиуит иахьатәи аҭцаарадырраҿы, еиҳарак акоммуникативтә лингвистикаҿы.

Аилкаара–прақтикатә метод ала еиҿкаау арцара шьаҭас иамоуп:

1) аҵаҩцәа ирзымдыруа абызшәеи рхатәы бызшәеи рҷыдарақәа хшыҩзышьҭра рзуны арцара ашьақәыргылара. Уи алшара ҟанаҵоит аҵаҩцәа ууанза рхатәы бызшәаҿы ироухьоу адыр-

рақәа ирҵо абызшәахьы риагара (аинтерференциа) арҵара аҧырхагамхара, мамзаргьы адыррақәа ишиашо риагара арҵара ацхыраара аҭара;

2) арҵаратә процесс аҽы аморфологиеи алекҳикеи асинтаҟсис шьаҭас иаҭаны дырҵара, абызшәеи ацәажәареи реиларҵәара, реидҳәалара;

3) аурокқәа рҽы практикала абызшәа аграмматикатә хархәагақәа рҵара. Ацаҵоцәа ирыдаагало аматериал аилкаареи адырреи рыдагьы, ацаҵоцәа рхы иадырхәароуп практикала рыҵратәи рцәажәаратәи ажәаҳәақәа рҽы;

4) арҵара аҟәки ауснагзатәқәеи ирҽырҧшны, аграмматиказы иакәнаго аматериал алҧшаара.

Аграмматика иазку аурокқәа шьаҭас ирымазароуп аструктура–семантикатә принцип ала еидкыло аҳәоуқәа рмодель, арҵара апрақтикатә хырхарҭа аҭаразы афункционалтә принцип хшыҵзышьҭра азузароуп. Араҟа ихадароуп алекҳика–грамматикатә материал азнагараҽы аконцентртә принцип ахархәара, арҵара еиуеиҧшым аетапқәа рҽы аматериал еизакны, акны ахәаҧшра.

Аудиовизуалтә модель (метод) аҭоурых

Аудиовизуалтә метод – ари аамҭа кьаҿк иалагзаны ацәажәаразы иманшәалахаша арҵаразы иалҧшаау алекҳика–грамматикатә материал ашьаҭала, интенсивла аҳара—абаратә цхыраагзақәа рхархәароуп.

Аудиовизуалтә метод имаҷны акәзаргьы хархәара аиоуа иалагеит Аҧснытәи ашколқәа рҽы. Инарҭбааны акәымзаргьы рхы иадырхәо иалагеит абыжьҭаҵо (афонограмма), иара убас аҧсуа бызшәа арҽиара афонд аҽы итрыжьыз арҵагатә фильмқәеи авидеофильмқәеи.

Аудиовизуалтә метод рапҳьаза акәны иҵәырҵит Франциа XX ашәышықәса 50-тәи ашықәсқәа рзы. Ари аметод иабзоураны акыр ишьҭытит афранцыз бызшәа ззымдыруа ирҵараз аинтереси агәаҳәареи.

Аудиовизуалтә метод атеориатә шьаҭақәа аус рыдырулон афранцыз бызшәа аҵаразы еиҿкааз аҧаарадырратә центр аҽы.

Уи ацентр Сен-Клу ақалақь аҿтәи апедагогтә институт иаҵанакуан, хадасгьы даман аҵарауаҵо Ж. Гугенеим. Уи инапхгарала иара убас аҵарауаа П. Риванк, К. Маланден, Д. Миаларе, аиугослав профессор П. Губерины рыбзоурала иалҧшаан аудиовизуалтә метод ала арҵаразы аматериал. 1962 шықәсазы иҭыжьын рапҳьаза акәны афранцыз бызшәазы аудиовизуалтә курс, «Франциа ахаҿсахьақәеи абжьи» ҳәа хыс измаз. Иахьатәи ҳаамҭазы аудиовизуалтә метод абызшәақәа дырҵаразы зегь реиҳа харҳәара змоу методуп ҳәа ирыҧхьазоит. Иунеско адырраҭарала ари аметод рхы иадырхәоит 50% инарзынаҧшуа атәым бызшәақәа зцо ауаа.

Аудиовизуалтә метод аҧҵаҵоцәа Ф. де Соссиур илингвистикатә концепциа шьаҭас, цаҧгәыс иҟарцеит. (Соссиур, 1933; Слиусарева, 1975). Алингвист ипозициа иадгыло аметод ашьаҭакыҵоцәа иазгәарҭоит, атәым бызшәа арҵараҽы апрақтикатә хырхарҭа ҟаларц, азы арҵара обиектс, шьаҭас иҟалаша абызшәа аграмматика акәзам иҟоу, (уи ҷыдаҟазшьас иаман аиҭагара–грамматикатә метод ала арҵара) ацәажәароуп, ацәажәаратә ажәаҳәоуп. Убри иабзоураны ишьақәгылоит тәым бызшәала аицәажәара.

Абызшәатә материал алҧшаара хыкәкыс иҟаҵаны, рапҳьаза акәны аметодикаҽы харҳәара азун амагнитафонтә техника, аплионка иаҧан афранцыз ажәаҳәа, ацәажәаратә бызшәа. Аматериал аус адулара иабзоураны иалҧшаан ацәажәараҽы прақтикала харҳәара змоу ажәақәа. Урҭ ажәақәа злаз ацәажәаратә темақәеи аситуациақәеи 29 рҟынза ирызхәыцын. Еиқәыршәан 1500 ажәа зцазкуаз ацәажәаратә ажәаҳәазы ажәар–аминимум. Убарҭ зегьы шьаҭас иҟалеит рапҳьаҟа акәны иаҧҵаз ацхыраагза, иара убас наҟ-наҟтәи афранцыз бызшәа арҵаразы аудиовизуалтә курсқәа реиҿкааразы иҵхыраагзахеит (Гугенеим, 1967).

Аудиовизуалтә метод ахаҭарнакцәа арҵараҽы ихадоу акы акәны ирыҧхьазон аҳәоу. Аиҿцәажәарақәа рҽы рхы иадырхәоз афразақәа, арепликақәа аҳәоу аструктуратә модель шьақәнаргылон. Арҵаразы ажәар алҧшаара, алекҳика-грамматикатә материал еиуеиҧшым аиҿцәажәаратә формақәа рҽы рхархәара, аситуациатә еицәажәарақәа реиҿкаара уҳәа реиҧш иҟоу афор-

мақәа арҵаратә процесс ралагалара иҽыцу шьаҽан усҟантәи аамҭазы.

Хыхь ҳаззааҭгылаз алингвистикатә зыпҳьагәаҭақәа шьаҭас ирзышьҭацан, аметод ацакы шьақәзыргылоз, иаазырпшуаз аметодикатә принципқәа.

Ҳарзааҭгылап убарҭ рахьынтәи акык-ѳбак.

Ацәажәаратә ажәаҳәа шьаҭас азыҟацара апринцип

Убасҟантәи аамҭазы хыцәкы хаданы арҵараҽы иазгәаҭаз практикала абызшәа ацара акәын. Абызшәа еилибакаагак аҳасабала иҟаларц азы, арҵаратә процесс иалагалан ацәажәаратә ажәаҳәа аиҽцәажәаратә (адиалогтә) формаҽы, ууанза харҳәара зырҭоз алитературатә теҟстқәа рҭыпан. Аметодистцәа ишазгәарҭоз ала, алитературатә теҟстқәа рҽы имачуп ажәаҳәа зырҽиаша аматериал, убри аҟнытәи атекстқәа ирыбзоураны арҵара ақәкы хада ажәаҳәа арҽиара иахьынзахәҭо изалыршахазомызт.

Ацәажәаратә ажәаҳәа аҧыжәара аҭара апринцип

Арҵара зегьы шьаҭас иамоу ацәажәаратә ажәаҳәа арҽиароуп. Рапҳьазатәи аетап аан ацәажәаратә ажәаҳәа аизырҳараҽы ихадароу аҳаратә шьцыларақәеи алшарақәеи рышьақәыргәгәароуп, анеиѳстәи арҵаратә етапқәа рҽы ишьақәыргәгәатәуп ажәаҳәа ашьақәыргылареи, аилкаареи, ацәажәаратәи, аѳратәи ажәаҳәақәа рзы ашьцыларақәеи алшарақәеи. Абри апринцип адгылаѳцәа ишазгәарҭоз ала, еицәажәо ауаа рыбжьара аилибакаара ҟаларуп, аилибакаара ҟалоит аҳареи, ацәажәареи, аилкаареи аныҟала. Нас ус акәзар аилибакааразы ихадароу ацәажәаратә ажәаҳәа аизырҳароуп, уи нап арктәуп арҵара рапҳьатәи аетап инаркны. Ацәажәаратә ажәаҳәа аҧыжәара амазароуп, аѳратә ажәаҳәа апҳьа аҽиара аиоузароуп. Абызшәа харҳәагас иҟацаны имѳапысуеит ҽырҳәала ауаа реицәажәара. Аицәажәара шьақәгылахарц азы рапҳьазатәи аетап инаркны ацәажәаратә ажәаҳәазы ашьцыларақәеи алшарақәеи шьақәыргәгәатәуп. Ҽырҳәалатәи ацәажәаратә ажәаҳәа абзоурала иалыршахоит абызшәа инагзаны аарпшра, убри иаҽырпшны аѳратә ажәаҳәа ҳахәапшуазар, аѳра иабзоураны иаҳзаарпшзом аритм, аинтонациа, абызшәа амелодиа. Убри аҟынтәи арҵара апҳьатәи аетап аҽы ацаѳцәа ирызнагатәуп ашьҭыбжьқәа рритмика, ажәаҳәа аинтонациа, нас ауп иаиастәу апҳьареи аѳреи рзы ашьцыларақәеи алшарақәеи рышьақәыргәгәарахьы. Ацәажәаратә ажәаҳәа аҧыжәара аҭара апринцип шьаҭас иазышьҭацоуп ажәаҳәа-аҽиараҽы зда ҳҳәартам ахкқәа: аҳара аҳәара, апҳьара, аѳра реизырҳараҽы.

Аглобалтә принцип. Ари апринцип харҳәара амоуп абызшәатә материал шеизаку еизаку аструктуратә (глобалтә) формала арҵаратә процесс ианалагалахо. Убри аҟнытәи ари аметод аструктура-глобалтә ҳәагьы иашьҭоуп.

Афункционалтә принцип. Ари апринцип иазпҳьагәанаҭоит практикала аграмматика ацара. Абызшәатә материал цәажәаратә қәырпшык, мамзаргьы моделык аҳасабала ирыдгалатәуп абызшәа зцо ацаѳцәа. Уи иамазароуп аицәажәара–еилибакаратә хырхарҭа.

Аситуативтә принцип. Арҵагатә материал арҵаратә процесс иалагалахоит ҳапҵтазааратә ситуациақәа аазырпшуа аиҽцәажәаратә формақәа рыла. Ацаѳы изымдыруа абызшәа игәы азыҳәо иҟацаразы, иинтерес аҳаракразы арҭ аиҽцәажәарақәа апҵтазаара иахьылцуазароуп. Ацаѳы ихы злаирхәуа аситуациеи иара ипҵтазааратә ситуациеи еиқәшәозароуп.

Аиҭагара мап ацәкра апринцип. (Принцип бесперевводности)

Аҳатәы бызшәа аурок аҽы ахархәара, уи ала ацәажәара зынза мап ацәкхоит аиҭагара мап ацәкра апринцип инақәыршәаны. Иҽыцу ажәақәа аурок иалагалахоит алабҽабатә цхыраагзақәа рхархәарала. Алабҽабатә цхыраагзақәа ирыбзоураны ацаѳцәа аматәар цакыс иамоу еилыркааува иҟалоит. Аиҭагара мап ацәкра апринцип шьақәгылеит.

Агәаҭаратә зцаарақәеи адҵақәеи

1. Шәазааҭгыл анатуралтә метод аҭоурых.
2. Шәрылацәажәа аиҭагара – грамматикатәи, аилкаара – еиҿырԥшратәи, еилаҵоуи аметодқәа.
3. Шәара ишԥеилышәкаауеи аилкаара – прақтикатә метод.
4. Шәазааҭгыл аудиовизуалтә метод аҭоурых.
5. Шәырзааҭгыл аметодқәа рцакы шьақәзыргыло, иаазырԥшуа аметодикатә принципқәа.

Акоммуникативтә методқәа рҭоурых

Аметодқәа рконцепциа. Акоммуникативтә методқәа рконцепциа хаҭарнакс иамоу ацарауаҩ Е.И. Пассови иара идгылаҩцәеи роуп.[12]

Акоммуникативтә метод модельс иамоу акоммуникациа ауп. Арцаҩы арҭ аметодқәа ихы ианаирхәо, дзықәныҟәо ахырхарҭақәа зегь зызку, ацаҩцәа ринтересқәа ирықәшәо, рышықәсхыцра аҧыдарақәа ирышьашәало аиҿцәажәарақәа рымҩаԥгароуп.

Раԥхьаз̀атәи аетап азы акоммуникативтә методқәа ацәажәара арцара акәын изызкыз. Наҟ-наҟ ари аметод рхы иадырхәо иалагеит ацәажәара аиҿкааразы ашьцыларақәеи алшарақәеи аҳареи, аԥхьареи, аҩреи рышьақәыргәгәаразы. Ажәакала, арҭ акоммуникативтә методқәа хархәара азыруеит:

а) абызшәатә материал, абызшәатә дыррақәа реизырҳараҿы;

б) абызшәатә дыррақәа рыҭараҿы ашьцыларақәеи алшарақәеи реизырҳараҿы;

в) ацәажәаратә ажәаҳәа аизырҳараҿы;

г) атәым ажәаҳәа аилкаразы;

д) аҩратә ажәаҳәа аизырҳараҿы;

ж) аиҭагаразы ашьцыларақәеи алшарақәеи рыҭаразы.

[12] Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения. М. 1985. Ад. 43-49.

Акоммуникативтә методқәа шьаҭас иҟалеит иҳаҩсыз ашәышықәса 70-тәи ашықәса рзы хархәара зауз акоммуникативтә лингвистика.

Уаанза зеышьақәзыргәгәахьаз аметодқәа: аудиовизуалтә, аудиолингвалтә, апрограмматә методқәа абызшәа ззымдыруа иртарацы иззыԥшыз аҟынза аҵаҩцәа рдыррақәа рыҩазара аҳарақра залмыршахеит, еиҳаракгьы абызшәа практикала рхы иадырхәо, иалацәажәо изыҟамлеит.

Акоммуникативтә лингвистика аидеиақәа шьаҭас иазышьҭаҵахеит арцараҿы акоммуникативтә методқәа рхархәараҿы.[13]

Абызшәа зцо ацаҩцәа рҟынтәи иалыршахароуп акоммуникативтә компетенциа, уи иаанаго аицәажәаратә ситуациақәа рҿы абызшәатә дыррақәа иахьақәнаго ииашаны рхархәароуп. Абызшәатә компетенциа алыршахоит алингвистикатә компетенциеи ашьаҭала (алингвистикатә дырра арцара процесс наҩзоураны абызшәатә акқәа рдырра) атәыладырратә компетенциеи (збызшәа рцо атәыла аҭоурых, акультура атрадициақәа рдырра) рышьаҭала.

Зегь раԥхьаза атермин "акомпетенциа" аҭцаарадырра иалеигалеит ацарауаҩ Н.Хомски, уи идгылаҩцәа ацарауаа иҭырцаит акомпетенциа аҧыдарақәа.

Аҧыдарақәа рхыԥхьазараҿы иҟоуп:

а) ацәажәара аиҿкааразы агәаҳәараҟаҵара, еицәажәо ауаа реилыбакаара каларц азы алшарақәа рыҟаҵара;

б) абызшәа аструктура елементқәа рдырра, урҭ аицәажәаратә ситуациақәа рҿы рхархәара;

в) аицәажәараҿы идыртәу афармулақәа (алагамҭа, анцәамҭа, ашьақәыргәгәара).

Акоммуникативтә методқәа рышьақәыргәгәараҿы акыр аҧьабаа адырбалеит асоветтә ԥсихологиатә школ ахаҭарнакцәагьы: С.Л. Рубинштеин, А.Н. Леонтиев.

Акоммуникативтә метод шьаҭас иазышьҭаҵахеит аметодикатә принципқәа.

[13] Комианский Г.В. Лингвокоммуникативные аспекты речевого общения. Иностранные языки в школе. 1985. №1. Ад.18

Акоммуникативтә принцип ацәажәаратә хырхарҭа

Аметодист, ацарауаҩ Е.И. Пассов игәаанагарала[14] абызшәа ззымдыуа ирҵара иазку аурокқәа рҽы қәкы хадас иҟоу абызшәа праҟтикала арҵароуп.

Акоммуникативтә принцип иазԥхьагәанаҭон:

а) ацаҩоцәа зегьы алархәны аурок аҽы аиҽцәажәарақәа рымҩаԥгара;

б) ацәажәаратә ситуациақәа еиҽызкаауа аҽаршьцыларақәа рызхәыцра.

Арҵаратә процесс аҽы арҭ аҽаршьцыларақәа аамҭа рацәаны ирызкҭәуп, урҭ ихадоу аҭыԥ аанызкыло аҽаршьцыларақәа ҳәа ирышьҭан.

Абызшәатә ҽаршьцыларақәа инарыгзо ақәкқәа.

Урҭ зегь раԥхьаза иргыланы ажәаҳәа аизырҳара акәын изызкыз.

Ажәа ҷыц араҟа ирыҭахон аграмматикатә формеи алеқсикатә ҵаки еидҳәаланы, уи еиԥш иҟоу азнеишьа хымԥада арҵара иацхраауан.

Ас еиԥш иҟаз аҽаршьцыларақәа ажәаҳәа аизырҳара иазкын, насгьы урҭ ҷыдаҟазшьас ирыман:

а) аситуативтә ҟазшьа (иарбанызаалак фразак ацәажәара иадҳәаламкәан, аԥсҭазаарақәы ацәажәараҟны харҳәара шамоуҵәкьа иҟамкәа иаарԥшымызароуп);

б) ацаҩоцәа ацәажәара рҽаларгалартә еиԥш агәаҳәара рыҭара;

в) ацаҩоцәа рыхшыҩи ргәынкылареи ацәажәара аҵакахьы рхьарԥшра ацәажәара аформахь акәымкәа.

Аҵаҩоцәа ирыдгалаз аҽаршьцыларақәа ирыҵаркуан: (азҵаара-аҭактә), аситуативтә, арепродуктивтә, ахцәажәаратә, адисскусиатә, акомпозициатә (ахыҵхәаақәа рыҩра).

Арҭ аҽаршьцыларарқәа рымҩаԥгараан хшыҩзышьҭра азыруан ацаҩы ииндивидуал–ԥсихологиатә ҟазшьақәа; абызшәа ашьҭкаара шилшо, игәынкылара зеиԥшроу, иаҳаратәи,

[14] Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения. М. 1985. Ад. 75.

нцәажәаратәи лшарақәа, илогикатә хәыцра уҳәа убас егьырҵгьы. Абраҟа ихадаран ацаҩы аҵаразы имоу, алшарақәа. Аҵаҩы иинтересҷәа, идунеихәаԥшра, аколлектив аҽы иусушьа зегьы хшыҩзышьҭра рызун.

Аҵаҩы ҷыда аман иара убас абызшәатә материал азнагашьа.

Афункционалтә знеишьала: алеқсикатә, аграмматикатә, ситуациатә, атематикатә формақәа рыла иазԥхьагәаҭан.

Ууанза абызшәатә материал, аграмматикатә ԥкарақәа ҽырҳәала иддырҵозҭгьы, ацәажәара иадҳәаламкәан, арҭ аметодқәа рхархәарала, иазԥхьагәанаҭон апрақтикатә хырхарҭа, ацәажәара иадҳәаланы абызшәатә материал арҵара.

Акоммуникативтә метод иазԥхьагәанаҭон аҵаҩоцәа ес-уроки, есени адырра, аинтерес зҵо аинформациа рызҭо атекстқәа рыдгалара. Аҽыц рыҵара иазку апринцип харҳәара аман аурок ахы инаркны аҵыхәанынза.

Арҵага шәкәқәа реиҿаыршәашьатәи арҵашьатәи апринципқәа

Аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирҵара знапы алаку арҵаҩоцәа, егьырҭ амаҭәарқәа дзырҵо арҵаҩоцәа зегьы реиԥш ибзианы, еилкааны ирымазароуп амаҭәар апрограмма ашьақәгылашьа, арҵагатә план аилазаашьа, арҵага шәкәқәа реиҿаыршәашьа апринципқәа. Арҵаҩоцәа рхазы еилкааны ирымазароуп арҵагатә программеи арҵага шәкәқәеи шаҟа иманшәаланы ишьақәыргылоу, аҵаҩоцәа ирыдгалоу арҵагатә материал рымч ақәхо, иақәымхо, уи аҵаразы ринтересскәа ҳараҟуама, мамзаргьы иладырҟәуама, рыҟәреи рыхшыҩ аусуреи ирыҟәшәоу, ирыҟәымшәо уҳәа убас еиԥш иҟоу аилкаарақәа. Аҵаҩоцәа ринтересс, рдырра, ргәынкыларатә лшарақәа, иара убас ргәазыҳәарақәа рхахьы иааганы, арҵага шәкәқәа реиҿаыршәаҩоцәа иҵырҵаарооуп иахьа апедагогикатәи, аметодикатәи ҵарадыррақәа рҽы ишьақәгылахьо азнеишьақәа зегьы. Арҵага шәкәқәа реиҿаыршәаҩоцәа, хымԥада, ашколтә ҵара практикалагьы, теориалагьы ибзианы ирдыруазароуп. Арҵаратә процесс иацәыхароу, уи цкьа иеилкааны измам,

еиқәдыршәо рыртцага шәкәқәагьы акыр иуадаҩуп, рылтцшәақәагьы акыр ихьысҳауп арцараҽы. Арцага шәкәқәа акырза иманшәалахоит, урт реиқәыршәаҩцоа рхы иадырхәар аметодикаҽы иҧышәоу, арцараҽы алтцшәа бзиақәа аазырҧшхьоу арцага шәкәқәа реиқәыршәаразы апринципқәа, уааныа ҳазлацәажәахьо азеиҧшдидақтикатә уҳәа еҧырт апринципқәагьы. Урт рахьтә ҳара ҳарзаатгылап иаҳа ихадараны иаҳанхьаза апринципқәа, урт апринципқәа хархәара рызун иҽыцны иеиқәыршәоу алагартатә етап арцага шәкәқәа рҽы.[15]

Аҧсуа бызшәа ззымдыруа ирцараҽы ихадароу, насгьы ауадаҩорақәа зцу ахатәы бызшәаҽы иаҳдымлә, аҧсуа бызшәа иазҵыдароу ашьтыбжьқәа роуп. Убри азы ҽыц иеиқәыршәоу арцага шәкәқәа рҽы хшыҩозышьтра азууп аҧсуа бызшәа ацараҽы ахатәы (аурыс) бызшәа шьатас азыкатара апринцип. Ари апринцип хшыҩозышьтра атан ацаҩоцоа рхатәы бызшәеи аҧсуа бызшәеи ирзеиҧшны ирымоу 24 шьтыбжьы рызнагараҽы. Урт рцара уамак аамта рыкәмырзыкәан, ирдыруа акынтә ирзымдыруа адыррақәа рахь риагаразы ҽеазышәарақәа катцан. Абрака рыецәыррымгар калазом иахьа абызшәақәа рцара апрактикаҽы инартбааны излацәажәо аинтерференциеи атранспозициеи ҳәа изышьтоу ацәыртцрақәа (Л.А.Шьчерба, А.Ф. Боицова, Н.М. Шански, Б.Г. Тарба).

Арцага шәкәы аиқәыршәараҽы иалкааун, насгьы еиҽырҧшуп аҧсуа бызшәеи аурыс бызшәеи рҽы еиқәшәоит еиқәымшәоит, мамзаргьы маҷк иадамзаргьы еиқәшәоит, иара убас зынза еиқәымшәоит ацыдарақәа.

Хшыҩозышьтра рытоуп иара убас ацаҩоцоа рхатәы бызшәаҽы ирымоу, ироухьо адыррақәа ирцо абызшәахьы ишиашоу риагараан ацара ианацхрааун, иара убас ианаҧырхагоит атагылазаашьақәа. Иазгәаҳтарц ҳахәтоуп, аҧсуеи аурыс бызшәеи ирзеиҧшны ирымоу 24 шьтыбжьы ахатәы бызшәақынтә ишиашоу ирцо

[15] Ажьиба А.Ш. Кәартаа М.А. Аҧсуа бызшәа. Иаҧсуам ашкол 3-тәи акласс азы. Акәа. 2002.

Ажьиба А.Ш. Кәартаа М.А. Аҧсуа бызшәа. Иаҧсуам ашкол 4-тәи акласс азы. Акәа. 2003.

абызшәахьы риагара, методикала абызшәа ацара иацхраауеит, иханартәаауеит ҳәа. Ҳазаатгылап даеа цәырцракгьы. Абжьыка – ы – графикала аҧсуеи аурыси бызшәақәа рҽы еиҧшуп, аха ҳәашьала (артикулиациала) ачыдарақәа рымоуп абызшәақәа рҽы. Аурыс бызшәакынтә, аҳәашьа аказшьақәа ҳрышьклампшыкәан, ишиашоу аҧсуа бызшәахьы аиагара, ицәырнагоит ауадаҩорақәа ашьтыбжь аус адулараҽы, ииашаны аҳәараҽы. Убри инадҳәаланы, уааныа ацаҩоцоа ироухьоу ашьцыларақәеи алшарақәеи ирцо абызшәаҽы иҽыцны ралагалара, дырцара, уамак алтцшәа амазам ҳәа азырыҧхьазоит арцага шәкәқәа реиқәыршәаҩоцоа. Уааныа зеышьақәзырҷәҷәахьаз шьцыларақәаки лшарақәаки иҽыцны ралагалара мап ацәкуп.

Иаагозар: *а)* ацаҩоцоа рхатәы бызшәа ацараҽы хархәара змаз анализ-синтезтә метод аҧсуа бызшәа ацарахьы ииамгакәан, ажәақәа цырала ршаразы адыррақәа I-II акласскәа рҽы ироухьеит ҳәа азгәатәаны, урт ажәакәа ишеизаку рыҧхьареи ргәынкылареи рыдгалоуп:

III акласс аҽы ацара зцо ацаҩоцоа убри аганахьала ашьцыларақәа ахьроухьоу хшыҩозышьтра азуны, аҧхьареи ажәаҳәа аизырҳареи арцага шәкәқәа равторцәа комплексла иазнеиуа, ажәақәа шеизаку рыҧхьара аларгалеит.

б) ашьтыбжьқәа (анбанқәа) рцараҽы урт алфавитла реишьтаргылара апринцип акәымкәан, хархәара азууп **хылцшьтрала еизааигәоу ашьтыбжьқәа еидкыланы рцара апринцип.** Убри апринцип иадҳәалахеит аҳаралеи аҳәаралеи **ашьтыбжь шаҟа ирацәаны апрактикаҽы, ацәажәараҽы хархәара азуратә принцип** (принцип частотности).

Аҧсуа бызшәа иазҵыдоу 38 шьтыбжьы ацаҩоцоа ирыдгалоуп хыхь ҳаззаатгылаз апринципқәа инарыкәыршәаны. Арт ацыбжьыка афонемақәа ҕәҕәарылеи ҧшқарылеи, акьышәхаргьежьра амазаареи амамзаареи рыла еиҽырпшны ирызнагатәуп. Ашьтыбжьқәа аус рыдулараҽы аиҽырпшратә метод адагьы арцаҩы ихы иаирхәароуп аимитациатә, ахцәажәаратә, артикулиациатә методқәа. Арцага шәкәқәа равторцәа инартбааны хшыҩозышьтра артеит аиҽырпшратә метод.

Аиҽырԥшра араҟа имоаԥысуеит х-етапкны: I аетап аҽы еиҽырԥштәуп ашьҭыбжьқәа; II аетап аҽы ацырақәа; III аетап аҽы ажәақәа.

Афонетикеи, аграмматикеи, аԥхьареи, аюреи, ажәар аус адулареи хаз-хазы иазгәамҭакәа, урҭ зегьы аамҭак иалагзаны, ацаоы ихшыҟои, ихәыцреи, иажәаҳәа аизырҳәареи ирыдҳәаланы имоаԥысуазароуп. Убри инадҳәаланы иазхәыцуп ацаоы иажәаҳәа аизырҳараҽы ихадароу апринцип аморфологиеи алеҟсикеи асинтаҟсис шьаҭас азыҟаҵара апринцип. Ацаоцәа ирыдаагало ажәа ҽыц ахала иаанмыжьқәа, уи аҳәоу аҽы, атекст аҽы, аеаршьцыларақәа рҽы, аиҽцәажәарақәа рҽы ирызхәыцуп.

Арҵага шәҟәқәа реиҟәыршәараҽы хшыҟәышьҭра ззутәу апринципқәа ирхыԥхьазалоуп системала еишьҭаркны арҵара апринцип. Аметодикаҽы ари апринцип обаны ишаны иахәаԥшуазгьы ыҟоуп. Асистематә принцип, аишьҭаркратә принцип ҳәа азыԥхьазаны хаз-хазы иазгәаҭозгьы рацәаоын аметодистцәа рхыԥхьазараҽы. Аха ҳаамҭазтәи апедагогикаҽы арҭ аилкаарақәа зынза ишеизааигәоу, насгьы принципк аҽы рыҩшеидыркыло азгәарҭахьеит ацарадырраҽы, апрактикаҽы. Ари апринцип раԥхьаза акәны ицәырызгаз, насгьы хархәара азҭаз аурыс методист ду К.Д. Ушински иоуп. Уи иаазыркьаҽны «асистематә» ҳәа дашьҭан. Ушински игәаанагарала,[16] ацаоы иоуа адыррақәа зегьы еиԥхьытта акәымкәа, системак рыманы иказароуп.

Арҵаратә процесс аҽы иаҳа имариоу адыррақәа рҟынтәи иаҳа ихьанҭоу, иуадаоу, даеа ажәақәак рыла иаххәозар, иназам адыррақәа рҟынтәи акыр ихарҭәааау адыррақәа рахь диагалатәуп ацаоы арҵагатә плани арҵага шәҟәқәеи инарыҟәыршәаны.

Системала еишьҭаркны арҵара апринцип ашьаҭала иаԥсыуам ашколқәа рҽы раԥхьазатәи адыррақәа роуеит II акласс инаркны. Ари акласс аҽы аԥсуа шьҭыбжьы ишақәнагоу еиԥш аҳәара автоматизм аҟынза иҳазнамгаргьы, уи иашаны аҳәаразы раԥхьазатәи ашьцыларақәеи алшарақәеи рырҭәоаара ҳәазаҳшәоит. Ажәа ҽыцқәа ҽырҳәала аус рыдулара иабзоураны ари акласс аҽы ацара зцо ахәыҷқәа ржәар маҷ-маҷ иҭбаахоит, ржәартә

[16] Ушинский К.Д. Соч. М-Л. Изд-во АПН РСФСР 1949. т. V. Ад. 357.

минимум иалало аԥсуа ажәақәа аҭагылазаашьа бзиақәа ҟарҵоит аԥсышәала ицәажәо, насгьы ираҳауа еилыркааУа рыҟаҵара.

Ацаоцәа ржәар аизырҳара алыршахоит ашьцыларақәеи алшарақәеи рырҽиара аҳареи, азызырюреи, агәынкыареи, ацәажәареи рызбзоурала.

Ацаоцәа ари акласс аҽы ироуз адыррақәа афонетиказы рышьцыларақәеи, рылшарақәеи, рдыррақәеи еиздырҳауа иалагоит, ржәар маҷ-маҷ идырҭбаауеит анаостәи III-IV аклассқәа рҽы.

III акласс аҽы ацаоцәа ууанза ҽырҳәала ирдыруа, ирҵаз ажәақәа рыюреи раԥхьареи рзы аҭагылазаашьақәа роуа иалагоит арҵаратә программеи арҵага шәҟәқәеи инарыҟәыршәаны. Ажәаҳәа аизырҳараҽы ихадоу аххқәа: аҳәара, ацәажәара, аԥхьара, аюра аки-аки еицхырааны, комплексқ аҳасабала, иҟарҵоит аҭагылазаашьа бзиақәа ацаоцәа рцәажәаратәи рыюратәи ажәаҳәақәа рҽы иакәнагоу ашьцыларақәеи, алшарақәеи, адыррақәеи рыла реибыҭаразы, рыреиаразы.

Арҵагатә шәҟәқәеи апрограммақәеи реиҟәыршәаоцәа хшыюзышьҭра амҭакәа аганахь иаанырмыжьлароуп ацарадырратәи амчқәхаратәи апринципқәа. Аметодикатә литератураҽы арҭ апринципқәа хаз-хазы иҟоу принципқәоуп ҳәа ишьаны ирыхәаԥшуеит. Даеа ҷьоукы арҭ рыюбагьы еидкыланы, принципкны иахәаԥшуеит. Аԥсуа методист, ацарауао А.М. Касланзиа ари азҵаара хшыюзышьҭра азуа, дазаатгылоит: «Арҭ рыюбагьы, еилкаарак ауп иаадырԥшуа, хыҟәкык ауп ирымоу. Убри аҟынтә, арҭ аотерминкгьы неидкыланы еилкаарак, принципк аазырԥшуа акакәны ирыхәаԥшуазар еиҵуп»[17].

Аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирҵараҽы ацаоцәа хымԥада, ирыдгалатәуп иахьатәи аԥсуа бызшәа алингвистика иакәшәо аелементартә дыррақәа. Аклассқәа рҽы ацаоцәа ирызнааго атеориатә материал иамазароуп апрақтикатә хырхарҭа. Арҵаразы иалагало аграмматикатә ԥкарақәа, алингвистикатә терминқәа рхархәараҽы иҟамзароуп аиҟәымшәарақәа. Класск аҽы ԥкарак рыҭаны, даеа класск аҽы уи аԥкара даеа ԥкарак ала аԥсахра ҟала-

[17] Касланзиа А.М. Аԥсуа бызшәа аметодика. Аҟәа. 2000. Ад. 96.

зом, мамзаргьы лингвистикатә терминк дәеа терминк ала иаҳзыԥсахзом.

Аҵаҩы изнааго атеориатә материал аҵара имч ақәхо, аҵареи агәынкылареи илшо, аҵаразы игәазыҳәара ҳаранакуа иҟазароуп. Арҵагатә материал иагьымариаҵәамзароуп, иагьыхьанҵаҵәамзароуп. Арҵагатә материал ус еиԥш ианыҟамла, аҵаҩы аматәар азы имоу аинтерес зынза илаҟәоит, иҵәызыргьы алшоит.

Арҵагатә комплекҫкәа рахь иаҵанакуеит:

1. Арҵаратә концепциа
2. Арҵагатә программа
3. Арҵагатә стандарт
4. Арҵага шәкәы
5. Арҵаҩы изы ацхыраагза. Аусугатә цца (атетрад)
6. Алабҿабатә цхыраагзақәа (асхьемақәа, атаблицақәа, асахьақәа, аматәаркәа, ақәырԥшқәа).

Астандарт – ари документуп, уаҟа иҵәыргазароуп арҵагатә матәаркәа рҵаки руснагзатәқәеи. Астандарт аҿы иазгәаҭазароуп аҵаҩҵәа ироураны иҟоу адыррақәеи, алшарақәеи, ашьцыларакәеи.

Арҵагатә программа – ихадароу ҳәынҭқарратә документуп. Апрограммаҿы иарбоуп астандарт аҿы изызхәыцыз амаҭәаркәа рҵаки руснагзатәқәеи шьақәзырҵәҵәаша арҵагатә материал.

Арҵагатә программа шьақәырҵәҵәазароуп Аҳәынҭқарра Аҵара аминистрраҿы.

Аҵарадырраареформа – апроцесс мҩаԥысуеит Аԥсны ашколқәа рҿы. Иахьа Аԥсны азеиԥшбжьараҵара хымԥадатәиуп аҳәынҭқарратә школқәа зегьы рҿы, иахьатәи, ҳаамҭазтәи аҭахрақәа зегьы инарықәыршәаны.

Апрограммеи арҵага шәкәқәеи реиқәыршәаразы апринципқәа

1. Алабҿабатә принцип
2. Аҭҵаарадырратә принцип

3. Атеориеи апрактикеи реидҳәалара апринцип
4. Ахатәы бызшәа шьаҭас аҟаҵара апринцип
5. Акоммуникативтә принцип
6. Афункционалтә принцип
7. Амчқәхаратә принцип
8. Системала еишьҭаркны арҵара апринцип

Арҵагатә материал аҿы хшыҩозышьҭра зҭатәу

– аҵаҩы ууанза иоухьо адыррақәа;
– аҵаҩы ишыҟәс;
– аҵаҩы игәынкылара;
– ихшыҩ аусура;
– аиҭагәаларшәара;
– амчқәхара;
– атеориатә дыррақәа;
– апрақтикатә дыррақәа;
– алабҿабатә материал;
– алеҟсикатә минимум;
– аграмматикатә минимум;
– аинтерференциа; (ууанза ахатәы бызшәа аҵараҿы аҵаҩы иоухьо адыррақәа иицо абызшәа ианаԥырхаго)
– атранспозициа (ууанза иоухьо адыррақәа аҵаҩы иицо абызшәа ианацхрааУа).

Аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирҵараҿы арҵагатә материал аҿы иҟазароуп:

– алеҟсикатә материал;
– аграмматикатә материал (алеҟсика-грамматикатә ҽаршьцылараҡәа, ақәырԥшқәа абызшәатә кәакьқәа);
– атеҟст (адаптациа зызуу амонологтә текстқәа);
– аиҿцәажәарақәа;
– ахәмаррақәа;
– акроссвордқәа;
– аребусқәа;
– арубрика.

Атеориеи апрақтикеи реизыҟазаашьатә принцип ашьаҭала арҵаратә процесс апирамида

Абызшәақәа рҵараҽы ихадароу арҵаратә принцип, акоммуникативтә принцип ишазгәанаҭо ала, арҵаратә процесс аҽы аҵаҩы иоуз аԥышәа, апрақтика иаҳа алҵшәа амоуп атеориатә дыррақәа раасҭа.

Аҵаҩы шаҟа ақтивла арҵаратә процесс иеалаирхәуа аҟара, убри аҟара иҳаракхоит уи идыррақәа.

Аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирҵараҽы арҵаратә процесс аҽы, иахьатәи аметодикаҽы излазгәарҭо ала, атеориатәи апрақтикатәи дыррақәа аҵаҩцәа рыҭара алыршахар ҟалоит абас ала:

- Алекциа – 5% - адыррақәа рызнагараҽы арҵаҩы ихы иаирхәо методуп.
- Аԥхьара – 10% - мҩаԥгахар алшоит аҵаҩцәа зегьы алархәны (гәыԥла), мамзаргьы индивидуалла.
- Аудиовизуалтә метод – 30% – ицхыраагза бзиоуп аҵаҩцәа прақтикала ацәажәаратә ажәаҳәа дырҵаразы, арҵаратә процесс зегьы аҽы.
- Агәыԥ аҽы аиҽцәажәарақәа, адискуссиа – 50%. Уи мҩаԥысуеит иарбанзаалак темак иадҳәаланы, еиуеиԥшым аиҽцәажәарақәа рымҩаԥгарала, агәааанагарақәа реибыҳәарала.
- Арҽиара – 70% - аситуациақәа реиҽкаара аиҽцәажәарақәа рымҩаԥгара иацхраауеит.

Хыхь ҳаззааҭгылаз апринцип ашьаҭаҽы иҟоу аҵаҩы иоуп. Арҵаратә процесс аҽы уи ихадоу фигуроуп. Иааиԥмырҟьазакәан имҩаԥысуеит уи адыррақәа рыла еибыҭара. Араҟа ацхыраара ҟарҵоит азнеишьақәа зегьы, абраҟа хшыҩзышьҭра азутәуп **даеазәы ирҵара захьзу азнеишьа**.

Аметодикаҽы излазгәарҭо ала, даеазәы ирҵара 90% аурок зегьы аҟынтә иазыԥцәоуп, насгьы уи аеффекҭ змоу знеишьоуп.

Аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирҵараҽы проблемақәак рзааҭгылара

Ашколқәа программалеи, рҵага шәҟәылеи, методикатә литературалеи реиқәыршәара азҵаара аҭыԥ ҭәҭәа ааннакылоит аҵара-аазаратә процесс аиҽкаараҽы, уи иахьыԥшуп аҵаҩцәа рдырра аизырҳара, уи аҩазара ашьҭыхра. Убри аганахьала ҷыдала иазааҭгылатәуп аԥсуа бызшәа иаԥсыуам ашколқәа рҽы дырҵара программалеи рҵага шәҟәылеи аиқәыршәара аҭагылазаашьа. Абри апроблема Аԥсны ахақәиҭра анаиоу зызбара напы аркхаз усуп. Ари ус ҽыцуп ҳәа аҳәара зынзагьы ииашам, аԥсуа бызшәа аҵара нап аркын аурыс школқәа рҽы, 1978/79 аҵарашықәсқәа рзы. Ашколқәа зегьыԥҟьа рҽы акәымкәа, иалкааны ақалақь школқәа, аԥсуаа рхәыҷқәа аҵара ахьырҵоз аклассқәа рҟынтәи агәыԥқәа еиҽыркаауан.

Ииашаны аамҭа кьаҽк иалагзаны, арҵагатә комплексқәа: апрограмма, арҵага шәҟәқәа, аметодикатә цхыраагзақәа реиқәыршәара, зынзагьы имариамызт, избанзар аԥсуа бызшәа ззымдыруа дырҵара апроблема уажәрааназа ишақәнагоз еиԥш азәгьы аус адимулацызт. Иазгәаҳҭарц ҳҭахуп рҵагатә шәҟәылеи программалеи реиқәыршәараҽы аԥьабаа ду шибахьаз акыр шықәса инеиԥынкыланы Аԥсны Аҵара аминистррақәы аус зуаз, аметодист Ҷьота Константин-иԥа Тапаҩәуа. Иахьа аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирҵаразы аметодика арҽиарамҩа ылнахит ҳәа уҳәар алшоит. Иахьынзахәҭоу акәымзаргьы ашьақәгылара иаҽуп арҵаратә системеи аметодикатә концепциеи.

Адидақтикатә принцип хадақәеи, алингвистикеи, аԥсихологиеи рышьаҭала, ахатә хыкәккәеи ауснагзатәқәеи рынагзара амҩа иануп.

Иаԥсыуам ашколқәа рҽы, ҳәынҵқарратә бызшәак аҳасабала аԥсуа бызшәа дырҵаразы апрограммақәеи арҵага шәыкәқәеи реиқәыршәара нап аркхеит. Ҩыц ишьақәыргылаз арҵагатә план инақәыршәаны, аԥсуа бызшәа аҵара алагалан III акласс инаркны. Арҵара зегьы х-етапкны ишан: алагарҭатә, ахадаратә, аиҳабыратә ҳәа.

Алагарҭатә етап алагарҭатә классқәа зынза ирыкәшәо иҟамызт. Уи иаҵанакуан III-IV акласскәа (3-3 саат мчыбжьык мчыбжьык иазгәаҭаны).

Ахадаратә етап, абазатә курс хымпадатәиуп. Уи иаҵанакуеит V-IX акласскәа (3-3 саат акласскәа зегьы рҽы, V акласс аҽы – 4 саатк мчыбжьык иазгәаҭаны). Аиҳабыратә етап аҽы аҧсуа бызшәа аҵара иаҵҵахоит. X-XI классқәа рҽы уи алитературеи афольклори рҵара иадҳәалоуп. (Мчыбжьык 2-2 саат азгәаҭаны).

Абри еиҧш ишьакәыргылаз арҵаратә план аҧсахразы иҵәырҵит даеа зҵааракгьы. Арҵаоҵәеи аҭаацәеи рыбжьара иҟалеит агәаанагара аҧсуа бызшәа иаҧсыуам ашколқәа рҽы дырҵара иалагазар ауан аобатәи акласс инаркны ҳәа. Ари азҵаара Аҧсны Жәлар Реизара аоазара аҟынзагьы иназеит. Аҧсны Аҵара аминистрра азбарала аҧсуа бызшәа аҵара аурыс школқәа рҽы иалагалатәуп аобатәи акласс инаркны, аурыс школқәа рҽы. Уи арҵаразы иалхын мчыбжьык саатк. Аамҭа кьаҽк иалагзаны апедагогикатә институт аҧсуа бызшәа аҟәша амчала еиқәыршәаан алекҳикатә урокқәа рзы апрограммеи арҵагатә материали. Иазгәаҭатәуп аерман школқәа рҽы аурыс бызшәа рапхьаза акәны аҵара аобатәи акласс инаркны ишалаго. Убри аҟынтәи аҧсуа бызшәа аҵара аерман школқәа рҽы аобатәи акласс аҽы алагара иашахом. Аамҭак ала о-бызшәак (ирзымдыруа абызшәақәа) реиҵҵара, аҵаоҵәа рымч ақәхом, рышықәстә ҷыдара иаҵәыхьанҭоуп. Иазышьҭыхуам иара убас аерман школқәа рырҵаратә плангьы.

Абасала, аурыси аермани школқәа рзы арҵаратә плани апрограммақәеи иара убас арҵагатә шәыҟәқәеи еиҧшны, иакны ицартә изыҟамлеит.

Ууанза системала арҵара иазышьҭыхыз 9-шықәса иаҵлеит даеа шықәсык.

Иҟоуп иара убас даеа гәаанагаракгьы, аҧсуа бызшәа аҵара актәи акласс инаркны алагара. Арҵаратә план ҽыц аилыргараан ари азҵаара цәырҵит, иагьалаҵәажәеит Аҧсны Аҵара администрра аколлегиаҽы, Н.Ҳ.Азынба лыхьз зху Апедагогикатә институт аҽғьы, иагьышьақәдыргәгәеит иахьатәи авариант. Ажәалагалақәа зегьы апрактикаҽы рынагзара даара иуадаоуп. Абраҟа хшыоозышьҭра азутәуп аҧсуа бызшәа ззымдыруа ирҵараҽы

ахатәы бызшәа ҵаҵгәыс акаҵара захьзу апринцип. Убри аҟынтәи иаҧсыуам ашкол аҽы аҵара зҵо аҵаоы арҵара рапхьазатәи аетап аҽы ихатәы бызшәазы иоуроуп аҧсуа бызшәа аҵара иазышьҭеиҵаша адыррақәеи, алшарақәеи, ашьцыларақәеи ажәаҳәа аизырҳараҽы: **аҳараз, ацәажәараз, апхьараз, аоразы, аиҭагаразы.**

Абызшәақәа рцараҽы ахатәы бызшәа ҵакыс иамоу азгәаҭо, абызшәадырооы Л.А.Шьчерба иоуан: «Ҳара иаҳҭахы иаҳҭахым ахатәы бызшәа аҟазаара, аҵаоҵәа идҳарҵо аобатәи абызшәаҽы, уи ыҟоуп, ҳаргьы мап ҳзацәкуам»

Аҵарауао, аҧсуа методист ду, апрофессор Б.Г.Ҭарба[18] ишазгәеиҭоз ала, аҵаоы изымдыруа абызшәа аҵараҽы алҵшәа бзиақәа иоуеит, ахатәы бызшәа иҟанаҵо ацхыраареи иара убас иаҧырхаго аганқәеи бзианы иҭцааны ианыҟоу.

Аурыс школқәа рҽы аҧсуа бызшәа арҵара шьаҭас иазышьҭахҵоит аурыс бызшәа. Убри аҟынтәи аҧсуеи аурыс бызшәеи ирзеиҧшу 24 шьҭыбжьы даеа знык дырҵара уамак лҵшәа амазам ҳәа ҳапхьазоит. (Шәахәаҧш арҵага шәҟәқәа реиқәыршәашьа апринципқәа).

Иахьа аерман школқәа рыҷгьы аҧсуа бызшәа аҵара шьаҭас иазышьҭахҵо аурыс бызшәоуп. Аерман бызшәа ашьаҭала аҧсуа бызшәа аерман школқәа рҽы дырҵара апроблема, ҳәарада, избамкәа иааныжьтәым. Аха иахьатәи аетап аҽы уи иадҳәалоу азҵаарақәа рацәоуп. Урҭ рхыпхьазараҽы иҟоуп: иҷыдоу арҵага шәҟәқәа раҧҵара, аерман школқәа рҽы аҧсуа бызшәа дзырҵаша акадрқәа разыҟаҵара уҳәа убас иҵ.

Иахьазы аерман школқәа рыҟны аҧсуа бызшәа дзырҵо арҵаоҵәа ахьыҟам аҟынтәи, аҳәынҭқарратә бызшәа рцазом аерман школқәа жәпакы рҽы.

Апроблемақәа рацәоуп. Аха убарҭ рҟынтәи ҳазаатгылап даеакгьы. Иахьа аурыс школқәа рҽы аҵара зҵо аурысқәа уҳәа иаҧсыуам амилаҭ 20% иреиҳазам. Милаҵла иаҧсуам аҵаоҵәа класск аҽы аҵара рыцырҵоит апсшәа бзиазаны издыруеи, хар амамкәа издыруеи аҧсуаа рхәыҷқәа. Программаки рцага шәҟәыки алеи

[18] Тарба Б.Г. Русский язык в абхазской школе. Сухуми. «Алашара» 1972. Ад. 227.

х-хырхарҭак рыла аусура цәгьахеит. Аҧсуа бызшәа бзианы издыруеи, хар амамкәа издыруеи аҵаҩцәа хаз иҟоу агәыҧ аҿы иалкааны, иҷыдоу апрограммала иазыҟаҵатәуп, хымҧада. Аха уи иахьазы изалыршахазом, еиуеиҧшым аҿагылараҟәа ирыбзоураны. Урҭ аҭагылазаашьақәа рхыҧхьазараҿы иҟоуп: ашкол аҿы акласстә уадақәеи арҵаҩцәеи разымхара, иҷыдоу апрограммақәеи арҵага шәкәқәеи рыҟамзаара уҳәа уб. иц.

Абызшәа здыруеи иззымдыруеи ҳәа акласс ҩ-гәыҧкны ишатәуп. Убасҟан агәыҧқәа рҿы 12-13 оык аҵаҩцәа иреиҳахазом . Ас еиҧш иҟоу агәыҧқәа абызшәа аҵараҿы русура алҵшәақәа ҳаракуп. Ҳазааҭгылап даеа знеишьакгьы. Агәыҧқәа раҧҵара алыршахар ҟалоит еихшанҵала (расписание) аамҭак азы еицымҩаҧысуа апараллельтә классқәа рҵаҩцәа издыруеи иззымдыруеи ҳәа еилыхны.

Иахьа иаҧсыуам ашколқәа рҟынза инеит апрограмма ҿыц ала иҭыжьу арҵага шәкәқәа жәба:

1. Аҧсуа бызшәа. Иаҧсуам ашкол, III акласс азы (авторцәа: Ажьиба А.Ш., Кәартаа М.А.).
2. Аҧсуа бызшәа. Иаҧсуам ашкол IV акласс азы (авторцәа: Ажьиба А.Ш., Кәартаа М.А.).
3. Аҧсуа бызшәа. Иаҧсуам ашкол V акласс азы. (авторцәа: Тапаҕәуа Џь.К., Ажьиба А.Ш., Кәартаа М.А.).
4. Аҧсуа бызшәа. Иаҧсуам ашкол. VI акласс азы (авторцәа: Тапаҕәуа Џь. К. Ажьиба А.Ш. Кәартаа М.А.).
5. Аҧсуа бызшәа. Иаҧсуам ашкол VII акласс азы. (авторцәа: Тапаҕәуа Џь.К., Ажьиба А.Ш., Кәартаа М.А.).
6. Аҧсуа бызшәа. Иаҧсуам ашкол VIII акласс азы. (авторцәа: Тапаҕәуа Џь.К., Ажьиба А.Ш., Кәартаа М.А.).
7. Аҧсуа бызшәа. Иаҧсуам ашкол IX акласс азы. (авторцәа: Тапаҕәуа Џь.К., Ажьиба А.Ш., Кәартаа М.А.).
8. Аҧсуа бызшәа. Иаҧсуам ашкол X акласс азы. (авторцәа: Тапаҕәуа Џь.К., Ажьиба А.Ш., Кәартаа М.А.).
9. Аҧсуа бызшәа. Иаҧсуам ашкол XI акласс азы. (авторцәа: Тапаҕәуа Џь.К., Ажьиба А.Ш., Кәартаа М.А.).

Акьыҧхь иазырхиоуп XI акласс арҵага шәкәгьы, иара убас арҵаҩы ицхыраагзакәагьы.

Аха иазгәаҭатәуп, аурыс школ аҿы аҵара зҵо ашәкәы ҧшзакәа дышрышьцыло. Ҳазлацәажәо арҵага шәкәқәа убри аганахь ала иҧсыеуп. Агәынамзара аадырҧшуеит арҵаҩцәа, аҵаҩцәа, аҭаацәа.

Агәаҭаратә зҵаарақәеи адҵақәеи

1. Шәазааҭгыл иаҧсыуам ашколқәа программалеи рҵага шәкәылеи реиқәыршәара азҵаара.
2. Ишәҳәа аурыси аерман школқәа рҿы аҧсуа бызшәа аҵара иалагалоу ачыдарақәа.
3. Иарбан проблемақәоу иахьа арҵаратә процесс аҿы аҭыҧ змоу?
4. Шәырзааҭгыл арҵага шәкәқәа реиқәыршәашьатәи арҵашьатәи апринципқәа. Шәрыхцәажәа урҭ акакала.
5. Шәахцәажәа арҵаратә процесс – апирамида.
6. Ирыҵаркуазеи арҵагатә комплексқәа?

АФОНЕТИКЕИ АИНТОНАЦИЕИ АУС РЫДУЛАШЬА АЛАГАРҬАТӘ ЕТАП АҽЫ

АФОНЕТИКА АРҬАРАЗЫ АУСНАГЗАТӘҚӘА

Аԥсуа бызшәа иалоу ашьҭыбжьқәа ииашаны рҳәара залыршахазом арҵаратә процесс иадҳәаламкәан, аҵаԥы ихала арҵаԥы ицхыраара имамкәан, аԥсуа бызшәа афонетикаҭә система иамоу ауадаԥорақәеи аҷыдарақәеи ирҽырԥшны.

Ииашаны ацәажәара, ииашаны аԥсуа шьҭыбжьқәеи ажәақәеи рҳәара абызшәа ззымдыруа ирҵараҽы аҵара апроцесс зегьы иахәҭакуп, проблема хадоуп. Убри инадҳәаланы, арҵара раԥхьатәи аетап инаркны, маҷ-маҷ акәзаргьы, аизырҳара иаларгатәуп аҳара-аҳәаратә (ацәажәаратә) шьцыларақәеи алшарақәеи.

Ашьҭыбжь ииашаны аҳәаразы аҵаԥцәа ироуа ашьцыларақәеи алшарақәеи шьаҭас иҡаларуп, насгьы ҵаҵгәыс иазышьҭаҵахароуп анаԥстәи арҵаратә етап азы ацәажәаратәи аԥратәи ажәаҳәақәа рырҽиараҽы, аԥсуа бызшәа прақтикала аҵаразы адыррақәа роураҽы. Аԥсуа бызшәа иазҷыдоу 38 шьҭыбжьы иахьынзахәҭоу автоматизм аҡынза инаганы аҵара алагарҭатә етап аҽы иазалмыршахаргьы ауеит. Аха ашьҭыбжь аус адулара ари аетап аҽы инҵәазом. Уи аус адулашьа аформақәа ԥсахны арҵаратә етапқәа зегьы рҽы изыцҵатәу уснагзатәуп. Апрақтика ишаҳнарбаз ала, аԥсуа шьҭыбжьқәа рҵара, урҭ ииашаны рҳәара алагарҭатә етап аҽы ицәырыргоит ауадаԥорақәа. Урҭ ауадаԥорақәа зыдҳәалоу аҵаԥцәа рхатәы бызшәа ҳәа ирыԥхьазо, дара злацәажәо актәи рбызшәа (аурыс бызшәа) иалам, аԥсуа бызшәа иазҷыдоу 38 шьҭыбжьы роуп (гь, гә, ғ, ғь, ғә, дә, жь, жә, з, зә, кь, кә, қә, қь, қә, ҡ, ҡь, ҡә, ԥ, тә, ҭ, ҭә, хь, хә, ҳ, ҳә, ҵә, ц, цә, ҷ, ҽ, ҿ, шь, шә, ы, ԥ, ҧ, ҧь).

Аԥсуа бызшәеи аурыс бызшәеи ирзеиԥшны ирымоуп 24 шьҭыбжьы. Урҭ рартикулиациаҽы маҷк аивгара, аиԥшымзаара ыҡазаргьы, рҳәараҽы уадаԥра ыҡазам, аҵаԥцәа рхатәы бызшәа иалоу ашьҭыбжьқәа рҳәашьагьы рдыруеит, графикалагьы

ииашаны иадырбоит (а, б, в, г, д, е, ж, з, и, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш).

Аԥсуа бызшәа иазҷыдоу ашьҭыбжьқәа аус анрыдиуло аҵаԥы хшыԥозышьҭра аиҭаларуп аҵаԥцәа злацәажәо аурыс бызшәа афонетикатә система аҷыдарақәа. Ибзианы идыруазароуп иара убас аԥсуа бызшәа иалоу ашьҭыбжьқәа рҷыдарақәагьы.

Ашьҭыбжьқәа ииашаны рҳәашьа аршьцыларазы хшыԥозышьҭра аҭатәуп:

1) иҩҽәоуи иԥшқоуи ацыбжьыҡақәа еиҽырԥшны аус рыдулара;

2) ақьышәхаргьежьра змоуи измами ацыбжьыҡақәа еиҽырԥшны аус рыдулара;

3) аурыс бызшәеи аԥсуа бызшәеи ирзеиԥшу ашьҭыбжьқәа аус рыдулара;

4) аҷыдарақәа зцу ашьҭыбжьқәа аус рыдулара;

5) абжьыԥәыҩҽәара зыԥәшәо ацыра ажәа алкаара;

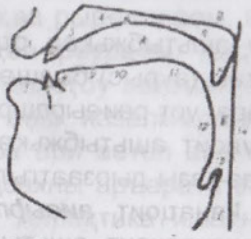
6) абжьыԥәыҩҽәара ажәа аҵакы шаԥсахуа уҳәа уб. иц. аҷыдарақәа разгәаҭара.

Аԥсуа бызшәа иалоу ашьҭыбжьқәа рҵара, урҭ ииашаны рҳәара иадҳәалоуп ахатәы (аурыс) бызшәа иалоу ашьҭыбжьқәа рҷыдарақәа разгәаҭара, урҭ реиҽырԥшра. Арҵаԥы хшыԥозышьҭра аҭаны аус рыдиулоит ашьҭыбжьқәа аԥбызшәак рҽы, урҭ рартикулиациақәа хаз-хазы дырзаатгылоит. Ашьҭыбжь аус адулараҽы ацхыраара ҡанаҵоит ***аиҽырԥшратә метод***. Аиҽырԥшра иабзоураны еилкаахоит ашьҭыбжь иамоу иҷыдоу артикулиациа, насгьы уи аметод аҵаԥы игәынкылареи ихшыԥ аусуреи ирыцхрарауеит. Аиҽырԥшратә метод аиԥшҵәҟьа алагарҭатә етап аан ииашаны ашьҭыбжь аҳәара аршьцыларазы ***аимитация***, мамзаргьы ***аҽыԥшратә метод*** ҳәа изышьҭоу ацхыраара ҡанаҵоит. Аҵаԥы арҵаԥы ишиҳәо даҽыԥшуеит, дырҽыԥшуеит иара убас ибзианы ашьҭыбжь аҳәара зылшо аҵаԥцәагьы, иԥызцәагьы. Аимитациатә метод ала аусура аԥшәа бзиақәа аанарԥшуеит **артикулиациатә (аҳәашьатә) метод** иадҳәаланы ианымԥаԥгахо, еиҳаракгьы арҵара аԥхьатәи аетап аҽы ахәыҷтәы аудиториаҽы. Арҵара анаԥстәи

аетапқәа рҽы аимитациа амҩаԥараҽы арԥаҩы ихы иаирхәоит ашьҭыбжь ашьақәгылашьазы (артикулиациазы) ***ахҳәааҡатцара***. Ахҳәааҡатцара, мамзаргьы ахцәажәара алагарҭатә етап аҽы иаҳа имаԥны хархәара амоуп. Убри азы хра алоуп лабҽабатә цхыраагзак аҳасабала артикулиациатә схьема ахархәара. Арԥаҩы дырзаатгылоит иара убас артикулиациаан ҳажәаҳәатә органқәа (ҳабз, ҳхаԥыцқәа, ҳҽыԥа, ҳқьышәқәа) русура, урҭ ҭыԥс иааныркыло. Аԥаҩцәа азхьарԥштәуп иара убас ацыбжьыҡақәеи абжьыҡақәеи рҳәараан аҳауа иаҳхылԥуа шаҡа аамҭа аԥанакуа, ацыбжьыҡеи абжьыҡеи еицыланы аморфемақәа рышьақәгылашьа, ацыбжьыҡатә фонемеи абжьыҡатә фонемеи ажәақәа рҽы ҭыԥс иааныркыло уҳәа реиԥш иҡоу аилкаарақәа хшыҩзышьҭра рзыруеит аԥаҩцәа. (Шәахәаԥш асхьема.)

Ажәаҳәатә органқәа рсхьема:

1. Ԥаҡатәии хыхьтәии ҳқьышәқәа.
2. Аԥхьатәии ашьҭахьтәии ҳхаԥыцқәа.
3. Альвеолақәа.



4. Аԥхьатәи ҳҽыԥа.
5. Ашьҭахьтәи ҳҽыԥа.
6. Ҳҽыԥа тата.
7. Ҳабз хәычы.
8. Ҳабз ахыцәқәа.
9. Ҳабз аԥхьатәи ахыцәқәа.
10. Ҳабз агәҭантәи ахыцәқәа.
11. Ҳабз ашьҭахьтәи ахыцәқәа.
12. Ҳабз ашьаҭа.
13. Ҳҡырҡы ҷыда.
14. Ҳҡырҡы ашьҭахьтәи ахәҭа.

А – ҳҽыԥа ахәҭа.
Б – ҳҡырҡы ахәҭа.
В – ҳԥынԥа ахәҭа.
Г – ҳҡырҡы.

Афонетика аус адулара мҩаԥысуеит ихадароу х-етапк, х-хырхарҭак рыла:

1) ашьҭыбжь ииашаны аҳәара аус адулара;
2) ажәа ииашаны аҳәара аус адулара;
3) ажәа злоу аҳәоу ашьақәыргылара; аҳәоу аҽы ашьҭыбжь артикулиациа аус адулара.

Ашьҭыбжь артикулиациа (аҳәашьа) шьақәырҵәҵәахоит ажәаҽы, ихадоу, насгьы аԥыхәтәантәи аус адуларақәа мҩаԥысуеит аҳәоу аҽы. Аҳара-аҳәаратә (ацәажәаратә) шьԥылараҡәа рышьақәырҵәҵәаразы арԥаҩы ихы иаирхәар алшоит аҳаратәи ацәажәаратәи ҿаршьԥылараҡәа. Аԥаҩцәа аҳаратә ҿаршьԥылараҡәа рыбзоурала игәныркылоит ашьҭыбжьқәа, нас урҭ ашьҭыбжьқәа злоу ацырақәа, анаҩс ажәақәеи аҳәоуқәеи. Алагарҭатә етап аҽы ацәажәаратә ҿаршьԥылараҡәа рымҩаԥараҽы аҭып бзиа ааннакылоит аԥаҩцәа реиԥхәарала аҿаршьԥылараҡәа рымҩаԥгара. Аиԥхәара иаԥнахуеит аԥаҩцәа ирзымдыруа абызшәала ацәажәараҽы ирымоу абариер – аԥхашьара, ашәара. Убри адагьы, арԥаҩы есымша дзыхзыззааруа иаамҭа еиҷенакааруеит. Аҳаратә ҿаршьԥылараҡәа рымҩаԥараҽы, аԥаҩцәа аҳаратә ҿаршьԥылараҡәа ирзызырҩуеит, изаҡаразаалак дара акгьы мҳәазакәан, гәаныла ираҳауа рхы азышьҭны. Изырҩуа, ираҳауа маҷ-маҷ аилкаара рҿазыршәоит, иара убас игәныркылогьы иалагоит. Ашьҭыбжь аус адулара мҩаԥысуеит иааиԥмырҡьазакәан урокцыԥхьаза, арԥара аперыодқәа зегьы рҽы. Арԥара ақәкқәа ирҽырԥшны, афонетикатә усура аформа аҿаԥсахыр алшоит. Уи алагарҭатә етап аҽы уамак ирацәам алеҟсика-грамматикатә материал акәша-мыкәша имҩаԥысуеит, аҳара-аҳәаратә шьԥылараҡәеи алшараҡәеи рышьақәырҵәҵәароуп изызку.

Афонетика аус адулараҽы арԥаҩы ихы иаирхәо апрақтикатә хырхарҭа змоу аҿаршьԥылараҡәа агәыԥқәа рыла иаҳшар ҡалоит. Урҭ аԥаҩы ифонетикатә шьԥылараҡәа аҳаразы

ишьҭызхша, еиззырҳаша еаршьцыларақәоуп. Ҳарзааҭгылап арҭ реиҧш иҟоу аҽаршьцыларақәа рынагзаразы аҵаѡцәа ирыдаагало адҵақәа.

1. Шәазызырѡоы ашьҭыбжь.
2. Шәырзызырѡоы ашьҭыбжьқәа.
3. Шәыззызырѡоыз рҟынтәи иалшәкаа абри ашьҭыбжь.
4. Ишьҭышәх уи ашьҭыбжь зну (иахьарбоу) ақьаадеыҭ (акарточка).

Ашьҭыбжь артикулиациеи аинтонациеи ирыцхраашa аҳаратәи, ацәажәаратәи еаршьцыларақәа.

1. Шәазызырѡоы. Гәаныла, шәыбжьы ҭымгакәан ишәҳәа.
2. Шәазызырѡоы. Арҵаѡоы ицшәҳәа (Абижьҭаѡ иацышәҳәа).
3. Шәазызырѡоы. Ишәҳәа шәыбжьы ҭганы.
4. Шәазызырѡоы. Ишәҳәа.
5. Шәыбжьы абижьҭаѡ ианышәҵа. Еиҽшәырҧшы шәара шәҳәашьеи аԁиқтор иҳәашьеи.
6. Еиҽшәырҧшы шәара шәҳәашьеи арҵаѡоы иҳәашьеи.
7. Шәазызырѡоы. Шәаҧхьа.
8. Шәазызырѡоы. Ианышәҵа.
9. Шәазызырѡоы. Ианышәҵа. Ианышәҵаз шәаҧхьа. Еиҽшәырҧшы шәара шәҳәашьеи арҵаѡоы иҳәашьеи.
10. Шәазызырѡоы. Ишәҳәа иакәнагоу ақәыҕәҕәара азыкәыргыланы.
11. Шәаҧхьа аҳәоу.
12. Шәаҧхьа атекст.
13. Абижьҭаѡ ианышәҵа атекст. Шәазызырѡ абижьҭаѡ аҟынтә шәҳәашьа. Еиҽшәырҧшы шәҳәашьеи адиқтор, ма арҵаѡоы рҳәашьеи.

Акоммуникативтә шьцыларақәа еиззырҳауа аҽаршьцыларақәа ирыцаркыр ҟалоит абас еиҧш иҟоу адҵақәа.

1. Шәазҵаа ишәҭаху акы.
2. Шәаҳәа шәгәы иаҭаху акы.
3. Шәакәшаҳаҭха иарбанзаалак акы.
4. Шәакәшаҳаҭымхан (мап ацәышәк) иарбанзаалак акы.

Аҳаратә шьцыларақәа реизырҳаразы иаҭахуп:

1) арҵаѡоы ишиҳәо ашьклаҧшра, аҽыҧшра;

2) арҵаѡоы, мамзаргьы уи иусура имыздо абыжьҭаѡ азыкәыргѡра, уи аилкаара.

Аҳәара-цәажәаратә шьцыларақәа реизырҳаразы иаҭахуп:

1) арҵаѡоы ишиҳәо еиҧш аҳәара;
2) абижьҭаѡ иану абжьы ацҳәара.

Абарҭ адҵақәа рыцхыраарала, рыбзоурала ишьақәырҕәҕәахоит, нас автоматизм аҟынза инагахоит ашьҭыбжьқәа раҳара-ҳәаратә шьцыларақәа программала арҵаразы иалкаау алеҟсикатәи, аграмматикатәи материал акәша-мыкәша, уи ашьаҭала. Арҵаразы аҵаѡцәа ирыдаагало афонетикатә материал алҧшаатәуп аҧсуеи аурыси бызшәақәа рфонетикатә системақәа рҷыдарақәа хшыѡзышьҭра рзуны, аҧсуа бызшәа арҵараҽы *ахатәы (аурыс) бызшәа шьаҭас азыҟаҵаратә принцип* инақәыршәаны. Ахатәы бызшәеи ирҵо абызшәеи рфонетикатә ҷыдарақәа хшыѡзышьҭра рыҭаны, арҵаѡоы дырзаақәгылароуп ихадоу х-хырхарҭак:

1) абызшәақәа рҽы аҷыдарақәа анеиқәшәо;
2) абызшәақәа рҽы аҷыдарақәа анеиқәымшәо;
3) маҷк иадамзаргьы аҷыдарақәа анеиқәшәо.

Аҧсуеи аурыси бызшәақәа рфонетикатә ҷыдарақәа ҳарзааҭгыло, урҭ х-хырхарҭак рыла еизшаны ҳрыхәаҧшуазар, иазгәаҳҭар ҳалшоит абас ала:

1) рфонетикатә ҷыдарақәа еиқәшәоит аҧсуеи аурыси бызшәақәа ирзеиҧшны ирымоу 24 шьҭыбжьы;
2) рфонетикатә ҷыдарақәа еиқәшәом, аурыс бызшәаҽы иҟам, зартикулиациа уадаѡу, аҧсуа бызшәа иазҷыдоу 38 шьҭыбжьы;
3) аҧсуеи аурыси бызшәақәа рҽы маҷк иадамзаргьы рҷыдарақәа еиқәшәоит графикала абызшәақәа рҽы еиҧшу, аха ҳәашьала аҷыдарақәа змоу абжьыҟатә фонема – ы.

Методистцәақәак излазгәарҭо ала, арҭ аҷыдарақәа иааиҧмырҟьазакәан аурок аҽы еиҽырҧшны рзаақәгылара иашазам. Аҕаҟа ихадароуп аҧсуа бызшәа аҵараҽы ахатәы (аурыс) бызшәа аныррa, аҧырхагахара алзмыршаша аҽаршьцыларақәа рынагзара.

Апрақтика ишаҳнарбахьоу ала, ацаѡцәа ашьҭыбжь ажәаҩы иаҳа ииашаны, уадаѡра алазамкәа ирҳәоит, ашьҭыбжь ахала ианыҟоу аасҭа.

Ашьҭыбжь аҳәара, уи ииашаны аинтонациеи ақәыҷәҷәареи аҭаны ажәаҩы ахархәара зегь реиҳа ихьанҵоу уснагзатәуп.

Алагарҭатә классқәа рҩы ишахәҭоу еиԥш, апрограмма инақәыршәаны афонетикеи аинтонациеи дырцара шьаҭа бзианы иҟароуп наҟ-наҟтәи арцаратә процесс зегьы аҩы. Аԥсуа бызшәа иазҵыдоу ашьҭыбжьқәа ишақәнагоу еиԥш рҳәара, насгьы иақәнагоу ақәыҷәҷәара рыҭара, ус иаармарианы иуцаиуа усым, уи даара аԥьабаа зцу уснагзатәуп. Арцара аԥхьатәи аетап аан ари, хымԥада, хшыѡзышьҭра зҭатәу акоуп.

Алагарҭатә етап аҩы, хыхь ҳаззаатгылаз арцаратә принципқәа рыдагьы афонетикеи аинтонациеи аус рыдулараҩы арцаѡы дрықәныкәозароуп иҵыдоу апринципқәагьы:

1. Арцаратә материал интенсивла рыҭара апринцип. Иааиԥмырҟьазакәан ацаѡцәа ирзышьҭхуа, аус здырулаша аҿаршьцыларақәа рыдгалара, урҭ аус рыдулара хадароуп алагарҭатә етап аҩы.

2. Арцара аиҿкаара ақәырԥшқәа рыбзоурала. Ақәырԥшқәа рхархәарала аусурақәа реиҿкаараҩы, ацаѡцәа ирылшоит хшыѡцакыла ирцо зегьы ргәынкылара. Алагарҭатә етап аҩы иҟалар алшоит механикала агәынкыларагьы, хшыѡцакыла агәынкылара инаваргыланы.

3. Абызшәа ацараҩы аҿаршьцыларақәа рынагзара аԥыжәара аҭара. Иазгәаҭатәуп аҿаршьцыларақәа зегьы аккоммуникативтә функциа шынарыгзо, ажәаҳәа аизырҳареи, ашьҭыбжьқәа ииашаны рҳәареи хыҷкы хаданы ишрымоу.

4. Аԥхьара ацара алыршахааназа ҿырҳәалатәи аусурақәа аԥыжәара рыҭара. Ашьҭыбжьқәа адыргақәа рыла рарбареи урҭ рыԥхьареи мѡаԥысуеит ашьҭыбжьқәа ҳаралеи ҳәаралеи аус анрыдырулалак ашьҭахь, аҳара-аҳәаратә шьцыларақәеи алшарақәеи ацаѡцәа ианроулак, ианышьақәдырҷҭәалак аамышьҭахь.

5. Ацәажәаратә ажәаҳәаҩы ажәаҳәа еилазымхәо агхақәа рыҟалара апринцип. Аметодикаҩы, афонетика аус адулараҩы, иара убас аҳара-ҳәаратә ҿаршьцылараҚәа рынагзараҩы ацаѡцәа рартикулиациатә гхақәа, урҭ ажәа ацакы еиларымхәозар, иааныжьзар ҟалоит арцара анаѡстәи аетапқәа рахь ииаганы.

Агәаҭаратә зцаарақәеи адцақәеи

1. Ашьҭыбжь ииашаны аус адулара қәкы хадас иамоузеи?
2. Шәырзаатгыл аԥсуеи аурыси бызшәақәа ирзеиԥшны ирымоу ашьҭыбжьқәа.
3. Шәырзаатгыл аԥсуа бызшәа иазҵыдоу ашьҭыбжьқәа.
4. Иарбан методқәоу хархәара заҳҭо ашьҭыбжьқәа аус рыдулараҩы? Шәрыхцәажәа.
5. Шаҟа хырхарҭа аус рыдаалозеи ашьҭыбжь азнагараҩы? Шәырзаатгыл урҭ ахырхарҭақәа.
6. Иарбан ҿаршьцылараҚәоу ҳхы иаҳархәо ацаѡы ишьцылараҚәа реизырҳаразы?
7. Аԥсуеи аурыси бызшәақәа рфонетикатә ҷыдараҚәа еиҩырԥшны ишԥарыхәаԥштәу?
8. Иарбан принципқәоу ҳзықәныкәо афонетикеи аинтонациеи аус рыдулараҩы?

АБЖЬЫҞА ШЬҬЫБЖЬҚӘА АУС РЫДУЛАРА

Аԥсуа бызшәа абжьыҟа фонетикатә еилазаараҩы иҳамоуп абжьыҟа фонема назақәа 6: [а], [ы], [о], [у], [е], [и].

Аԥсуа бызшәаҩы абжьыҟақәа шоит ѡбаны: ишьаҭаркуи ихырҩиаауи. Ишьаҭарку ҳәа иԥхьазоуп жәытә-натә аахыс аԥсуа бызшәа афонетикатә система иалоу [а], [ы]. Ихырҩиаау ҳәа иԥхьазоуп ашьҭахь иҟалаз ашьҭыбжьқәа. Урҭ иреиуоуп [о], [е], [и], [у].

Аԥсуа бызшәаҩы иҟоуп абжьыҟабжақәа ѡба: и́, у́. Урҭ аѡыраҩы иарбоуп абжьыҟанагзақәа рарбагақәа **и**, **у** рыла. Абжьыҟақәа анаххәо ҳабз ахәҭақәа зҿышьҭызхуа рыла абызԥхьатәиқәа абызшьҭахьтәиқәа ҳәа ишоит. Аԥхьатәи арад иатәу

абжьыԥкаҟәа **е, и** анаҳҳәо ҳхы иаҳархәоит ҳабз аԥхьатәи ахәҭа. Агәҭантәи арад иатәу абжьыԥкаҟәа **а, ы** анаҳҳәо ҳхы иаҳархәоит ҳабз агәҭа. Ашьҭахьтәи арад иатәу **о, у** анаҳҳәо, ҳабз шьҭахьҟа иаанхоит.

Ҳабз аҿышьҭыхрала абжьыԥкаҟәа шоит ҳаракырала: хыхьтәи, абжьаратәи, цаҟатәи ҳәа.

Абжьыԥкаҟәа **и, ы, у** хыхьтәи аҳаракыра иатәуп. Абжьыԥкаҟәа **о, е** абжьаратәи аҳаракырахь иацанакуеит. Цаҟатәи аҳаракыра иатәуп абжьыԥка **а**.

Ҳҟьышәҟәа рышьақәгылашьа зеиԥшроу ала абжьыԥкаҟәа шоит иԥьышәтәқәоуи иԥьышәтәқәами ҳәа.

Иԥьышәтәқәоуп ҳәа иԥхьазатәуп: абжьыԥкаҟәа **о, у**.

Аԥсуа бызшәа абжьыԥкаҟәа рфонетикатә ҧыдарақәа, урҭ рышьақәгылашьатә схьема бзианы идыруазароуп арцаѡы. Урҭ рызнагараҿы арцаѡы ихы иаирхәо аметодқәа рхыԥхьазараҿы иҟоуп ахцәажәаратә метод. Ари аметод ахархәараҿы ицхыраагза бзиахоит арцаѡы изы артикулиациатә схьема, иара убас абжьыԥкаҟәа рклассификациа ахьарбоу асхьемагьы. Аԥсуа бызшәеи аурыс бызшәеи ирзеиԥшны ирымоуп абжьыԥкаҟәа: а, о, у, и, е. Апрақтика ишаҳнарбахьоу ала, арҭ абжьыԥкаҟәа рцареи рҳәареи уадаѡра рылазам. Урҭ рызнагараҿы арцаѡы ихы иаирхәоит ацаѡцәа ууанза ироухьоу алшарақәеи ашьцыларақәеи. Урҭ адыррақәа ацаѡцәа ииаргоит аԥсуа бжьыԥкаҟәа рцарахьгьы. Адыррақәа ишиашоу риагара араҟа ацара иаԥырхагазам, иамыцхрааузар. Аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирцараҿы зегь реиҳа ауадаѡрақәа зцу абжьыԥка "ы" ауп. Ари абжьыԥка аҳәараҿы ацаѡцәа рхатәы бызшәаҿы ироухьоу ашьцыларақәа ииаргоит ирцо абызшәахьы, уи хымԥада, арцара иаԥырхагоуп.

Абжьыԥка **ы** графикала (ѡышьала) аԥсуеи аурыси бызшәақәа рҿы еиԥшуп, аха иазгәаҭатәуп ҳәашьала (артикулиациала) ишеиԥшым. Убри аҟынтә, абжьыԥка **ы** аурыс бызшәаҿы ишырҳәоцәкьа еиԥш аԥсуа бызшәахьы ишиашоу аиагара, ацара иаԥырхагахоит. Ари ашьҭыбжь аус адулара мѡаԥгазар бзиоуп х-етапк рыла. Зны ашьҭыбжь аус адулахоит хазы, нас аԥсуеи аурыси бызшәақәа рҿы ишырҳәо еиҿырԥшны, нас уи

ашьҭыбжь аҳәашьа ацырақәа рҿы, урҭгьы еиҿырԥшны. Ацыхәтәантәи аетап аҿы еиҿырԥшхоит ажәақәа. Абжьыԥка **ы** аҳәашьа шьақәыргәгәахоит аҳәоуқәа аус рыдуларала.

Аԥсуа бызшәаҿы ацыбжьыԥкаҟәа раасҭа абжьыԥкаҟәа рхыԥхьазара акыр имаҷуп. Абжьыԥкаҟәа ацыбжьыԥкаҟәа реиԥш рҳәашьа ауадаѡрақәа рыцзамзаргьы, урҭ дыргала рарбараҿы рѡышьаԥҟарақәа ауадаѡрақәа рыцуп. Ацарауаа излазгәарҭо ала[19], аѡраан урҭ иарбанзаалак ацакы, ма аформеиѡдырааратә функциа анрымам, ажәақәа рыѡнуцҟагьы, рҳәаақәа рыҿгьы дара-дара еинырны, ма ақәыгәгәара аҟазаареи аҟамзаареи ирыхҟьаны ирыхҭысуеит еиуеиԥшым афонетикатә процессқәа.

Аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирцараҿы абжьыԥка шьҭыбжьқәа рхархәараҿы, ацаѡцәа иҟарцар алшоит абас еиԥш иҟоу агхақәа:

1) Аԥсуа бызшәаҿы бжьыԥканазақәоуп ҳәа иԥхьазаны абжьыԥкабжақәа рыхәаԥшра иабзоураны (еиҿҳарԥшып: адифтонгқәа **иа, иу, ио** – аԥсуа бызшәаҿы; **я, ю, е** – аурыс бызшәаҿы);

2) Ахатәы (аурыс) бызшәаҿы иҟоуп урҭ реиԥш иҟоу ашьҭыбжьқәа, аха даеа ҳәашьак рымоуп, абжьыԥка "ы" иауу "аа". Аҳәашьатә еивгарақәа ирыхҟьаны иҟалоит агхақәа;

3) Ақәыгәгәарақәа змауа абжьыԥка **ы** аҳәашьа аҧыдарақәа ирыхҟьаны;

4) Абжьыԥкабжақәа **и́, у́** раԥхьагьы рышьҭахьгьы **ы** аҳәашьа аҧыдарақәа ирыхҟьаны.

Аԥсуа бызшәаҿы ацәажәашьеи аѡышьеи рнормақәа анеиқәшәо, ауаѡы ишиаҳауа иани ѡуа *афонетикатә принцип иқәныкҟааны аѡра* ҳәа иашьҭоуп. Афонетикатә процессқәа ирыхҟьаны аеыԥсахрақәа зегьыцәкьа абызшәаҿы уажәраанзагьы иҭышәнымтәалац. Уи аганахь ала иҟоуп адиалеқттә еивгарақәагьы. Убарҭқәа зегьы ирыхҟьаны, иахьа алитературатә бызшәаҿы еиԥшу ажәақәа рҿы ирацәаны иаҳԥылоит абжьыԥкақәа рҳәашьеи рѡышьеи аварианткәа.

Аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирцараҿы арцаѡы арцага мате-

[19] Аԥсуа бызшәа аѡышьаԥҟарақәа. Аҟәа.1997. Ад.7.

риал ихы иархәаны иалихыроуп, азеиԥш фонематә система, ашьтыбжьтә еыԥсахраҟәа рзеиԥш хырхарҭа азгәаҭаны, дзыҟәныкәаша ихадоу аҳәашьатә принципҟәа.

Ишдыру еиԥш, аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирцараҽы ауадаҩраҟәа зцу анбанцаратә период ауп. Анбанцаратә период программала иазгәаҭоуп III акласс аҽы. Арцагатә шәкәы ишазԥхьагәанаҭо ала, анбанкәеи ашьтыбжькәеи ҽырҳәалеи ҩралеи рцара иалагоит аԥсуа бызшәа абжьыкатә фонемакәа рҟынтәи ауадаҩраҟәа зцу – ы – ала. Уи аҵаразы программала иазԥцәоуп ҩ-сааҭк. Убри иаҽырԥшны, егьырҭ абжьыкакәа: **а, о, у, е, и** рзы адыррақәа роухьеит ҳәа азыԥхьазаны, урҭ рцаразы асаатқәа азыԥцәазам, практикала рҳәашьа азыԥхьагәаҭоуп арцага шәкәы аиқәыршәаҩцәа хшыҩзышьҭра ззыруз хыԥхьазара рацәала иарбоу алеқсика-грамматикатә еаршьцыларақәеи атекстқәеи рҽы (III акласс арцага шәкәы).

Абжьыка шьтыбжьы аус адулара иадҳәалоуп уи ажәаҽы иахьгылоу аҭыԥ, уи ақәыҷҭәара ақәшәо иақәымшәо.

Аԥсуа бызшәа ашьтыбжьтә системаҽы иаҳа итышәынтәалоуп арегрессивтә ассимилиациа. Уи иаанагоит ашьтахьтәи игылоу ашьтыбжь аԥхьатәи ианырны, иара ианеиԥшнатәуа.

Зҳәашьеи зҩышьеи мыцхәы иуадаҩу, ақәыҷҭәара змам, ажәа ашьаҭаҽы позициак иадҳәалам абжьыка ы аҭышәныртәаларазы ахархәара аҭатәуп аԥсуа бызшәаҽы ацыраҟаҵаразы ихадоу апринципҟәа.

Абжьыка ы ахьыкоу иахьыками аҳәашьатә вариантқәа рахьтә аԥыжәара аҭатәуп уи ахьыкоу авариант, избанзар усҟан агәынкылара маншәалахоит, ацыбжьыкакәа хәанчамкәан, иаҳа еилырганы иуаҳауеит, арцара иацхраауеит.

Егьырҭ абызшәақәа рҟынтәи аԥсуа бызшәа иалалаз ажәакәа ирыланы иаҳԥыло абжьыкакәа **о, е, и, у** (ашкол, астол, аперо, алитература, аресторан, астудент, апрофессор, адоқтор, акино, аурок, акружок) рҳәара уадаҩра рылазам, ишыкоу иаанхоит, урҭ уажәшьта афонетикатә система иалоуп алитературатә бызшәа иацхраауеит.

Абжьыкакәа **о, е, и, у** жәытәла аԥсуа бызшәа афонетикатә система ишаламыз агәра ҳдыргоит ажәытәан абызшәа

иалалаз ажәакәа. Урҭ ажәакәа рыкны абарҭ ашьтыбжькәа рхаҭыԥан даҽа шьтыбжькәак хархәара роуит. Иаҳҳәап: **е** ахаҭыԥан **э** ма **ы**; **о** ахаҭыԥан **уа** ма **а**; **и** ахаҭыԥан **ы**; **у** ахаҭыԥан **ы**.

азакәан→ закон
афицар → офицер
азауад → завод

Аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирцараҽы аҳәашьеи аҩышьеи итегьы еизааигәаны рыхәаԥшраҽы, насгьы аҳәашьа аҷыдарақәа итегьы иалкааны разгәаҭараҽы ибзиоуп аҵаҩцәа атранскрипциа рыдгалазар. Уа иарбахоит ашьтыбжькәа рҳәашьаҵәкьа азырбо адыргақәа рыла. Атранскрипциа маншәалахон абжьыкабжақәа **й, ў** рҳәашьақәа рҽы; абжьыка **ы** аҳәашьақәа рышьақәыргәгәаразы абжьыкакәа [**йы**], [**йи**] рҳәашьақәа рзы, иаҳҳәап:

имоуп [**йы**моуп]
есқьынгьы [иесқьынгьы]
аутра [а**ў**ытра]
аиарҭа [а**й**арҭа]

Аҵарауаа Ш. Ҟ. Арсҭааи Л. П. Ҷкадуеи[20] ишазгәарҭо ала, абжьыкакәа **о, е, и, у** адифтонг ҟазшьа змоу позициатә шьтыбжькәоуп аԥсуа бызшәаҽы.

Агәаҭаратә зцаарақәеи адцақәеи

1. Ишәҳәа аԥсуа бжьыка шьтыбжькәа рҷыдарақәа.
2. Шәазаатгыл зегь реиҳа ауадаҩра зцу абжьыка шьтыбжьы.
3. Иарбан гхақәоу аҵаҩцәа иҟарцо абжьыкакәа рхархәараан?
4. Шәырзаатгыл абжьыкакәа дырцараҽы апрограмматә зыԥхьагәаҭақәа.
5. Шәрылацәажәа абжьыка аус адулара зырманшәалахаша аметодикатә згәаҭақәеи аеаршьцыларақәа рсистемеи.

[20] Арсҭаа Ш.Ҟ. Ҷкадуа Л.П. Аԥсуа литературатә бызшәа аграмматика. Аҟәа. 2002. Ад.29.

АЦЫБЖЬЫҚА ШЬҬЫБЖЬҚӘА АУС РЫДУЛАРА

Аԥсуа бызшәаҿы ацыбжьыҟақәа рфонематә еилазаара дааразa ибеиоуп. Аԥсуа литературатә бызшәаҟны иҳамоуп 56 цыбжьыҟатә фонема. Хыԥхьазарала рырацәара адагьы урҭ есҟьынгьы иҭәҭәоу фонеманы иаҳԥылоит. Дара шаҟа ирацәоу аҟара, афонематә еиҿагылараҟәа ҳазҭо урҭ рҟазшьақәагьы рацәоуп.

Ацыбжьыҟақәа рфонематә ҟазшьақәа рахь иатҵанакуеит урҭ реиҿагылара:

1) иахьышьақәгыло аҭып ала;
2) шьақәгылашьала;
3) ԥшқарыла;
4) ҭәҭәарыла;
5) ақьышәхаргьежьра аҟазаареи аҟамзаареи рыла;
6) аҵарреи адагәареи рыла;
7) аспирататә, абруптивтә ҟазшьақәа рыла;
8) асонантә ҟазшьақәа рыла уҳәа уб. иҵ.

Иахьышьақәгыло аҭып ала ацыбжьыҟақәа шоит: ақьышәқьышәтәқәа **б, ԥ, п, м,** ақьышә-хаԥыцтәқәа **в, ф**; ахаԥыцтәқәа **д, ҭ, т, з, ц, ҵ, з, с, н, л, дә, ҭә, тә, зә, цә, ҵә;** альвеолиартәқәа **ҧь, ч, ҷ, жь, шь, ӌ, ҿ, ӷ, ж, ш, жә, шә;** аҿыцаԥхьатәиқәа **г, қ, к, гь, қь, кь, гә, қә, кә;** аҿыцашьтахьтәиқәа **ғ, х, ғь, хь, ғә, хә;** афарингалтәқәа **ҟ, ҟь, ҟә;** аларингалтәқәа **ҳ, ҳә, ӷ.**

Иахьышьақәгыло аҭып ала ацыбжьыҟақәа аус рыдулара иалагатәуп арҵара аԥхьатәи аетап аҿы. Урҭ рҳәашьа ашьклаԥшразы, абаразы, агәаҭаразы аҭагылазаашьа бзиақәа ыҟоуп.

Иахьышьақәгыло аҭып ала ацыбжьыҟақәа рклассификациа шәахәаԥш атаблица №1.

Атаблица №1

Иахьышьақәгыло аҭып ала ацыбжьыҟақәа рклассификациа

Ақьышәтәқәа	Ақьышә-қьышәтәқәа	б, ԥ, п, м
	Ақьышә-хаԥыцтәқәа	в, ф
	Абыҭәи қәа Абзԥхьатәиқәа	д, ҭ, т, дә, ҭә, тә, з, ц, ҵ, зә, цә, ҵә, з, с, р.
	Абзшьтахьтәиқәа	г, қ, к, ж, ш, жь, шь, жә, шә.
	Ақырҟытәқәа (афарингалтәқәа)	ҟ, ҟь, ҟә.
	Ахәлымшәатәқәа (аларингалтәқәа)	х, хә, ӷ.

Шьақәгылашьала аԥсуа литературатә бызшәаҟны ацыбжьыҟақәа реыршоит:

1) абжьы зхоу аимҟьаратәқәа: [б], [ԥ], [п], [д], [ҭ], [т], [дә], [ҭә], [тә], [г], [қ], [к], [гь], [қь], [гә], [ғә], [кә], [ҟ], [ҟь], [ҟә], аффрикатақәа [з], [ц], [ҵ], [зә], [цә], [ҵә], [ҧь], [ч], [ҷ], [ӌ], [ҿ], аспирантқәа, мамзаргьы акылааратәқәа [в], [с], [з], [ж], [ш], [жь], [шь], [жә], [шә], [ғ], [х], [ғь], [хь], [ғә], [хә], [ҳ], [ӷ], [ҳә], иара убас асонортәқәа (асонантқәа): [м], [н], [л], [р].

Аԥсуа бызшәа иазҧыдароуп хԥа-хԥалатәи аимҟьаратә цыбжьыҟақәа реицааира, ҩба-ҩбала акылааратә цыбжьыҟақәа реицааира, иара убас ақьышәхаргьежьреи, аԥшқареи, аҭәҭәареи рыҟазаара. Аҧыдарақәа рымоуп иара убас абруптивтә (адагәақәа) цыбжьыҟақәа, урҭ зынза 10 ыҟоуп: **п, т, тә, ц, ҵә, з, ҿ, к, кь, кә.** Арҭ ацыбжьыҟақәа абжьыцқьа рылазам, абжьхәанча мацарала ишьақәгылоуп. Арҭ анышьақәгыло, абжьытә бжьындақәа реаладырхәзом, икәадоуп.

Ашьҭыбжь артикулиациа хада ҳҟьышәқәа русура анацлалакь иҳауеит ақьышәхаргьежьратә цыбжьыҟақәа. Урҭ рахь иатҵанакуеит: **дә, ҭә, тә, зә, цә, ҵә, гә, қә, кә, ҟә, жә, шә, ҭә, хә, ҩ, ҳә.**

Атаблица №2

Шьақәгылашьала ацыбжьыҟақәа рклассификациа

Акылааратәқәа	в, ф, з, с, ж, ш, жь, шь, жә, шә, ҕ, х, ҧ, хь, гә, хә, х, ҳә, ҩ.
Аимҟьаратәқәа	б, ԁ, п, д, ţ, т, г, қ, к, гь, қь, кь.
Аффрикататәқәа	з, ц, ҵ, зә, цә, ҵә, ҷ, ҿ, ҽ, ҷь, ч, ҷ
Аԥынҵатәқәа	м, н.
Идырдыруа	л, р

Аффрикататә цыбжьыҟақәа [з], [ц], [ҵ], анышьақәгыло ҳажәаҳәатә органқәа рееидыркылоит. Аҳауа иаҳҳылҵуа урҭ мачк еимҟьаны акылаара ннакылоит рыбжьара, нас инагзаны еимҟьоит, араҟа аимҟьарагьы, акылаарагьы еицуп. Аффрикататәқәа рҟны еицаауа ашьҭыбжьқәа артикулиациатә схьемала иаҳарбар ҟалоит абас:

З=Д+З Ц=Ţ+С Ҵ=Т+С
«=Д+Ж Ҿ=Ţ+Ш Ҽ=Т+Ш

Аԥсуа бызшәаҽы ацыбжьыҟатә фонемақәа [р], [л] идырдыруа шьҭыбжьқәоуп шьақәгылашьала. Абарҭ ашьҭыбжьқәа рҳәараан аҳауа ацәқәырԥа акырынтә еимнажәоит, еимнаҟьоит ҳабз ахыцәқәеи ҳальвеолақәеи реимадара. Шьақәгылашьала ацыбжьыҟақәа рклассификациа шәахәаԥш атаблица №2. Ацыбжьыҟатә фонемақәа реыршоит иара убас аҵарреи адагәареи рыла.

Аҵарреи адагәареи аԥсуа цыбжьыҟақәа рҟны позициатә ҟазшьазам. Иҵару ацыбжьыҟақәа позициала идагәахазом, идагәоугьы позициала иҵархазом аурыс бызшәаҽы еиԥш.

Еиҿхарԥшып: аурыс. быз. аԥс. быз.
дуб (п) – аб
град (т) – адыд

Иҵару ацыбжьыҟатә фонемақәа анаҳҳәо ҳабжьы атон иаҳа иҳаракуп, иҭәгәоу анаҳҳәо аасҵа. Аҵарреи адагәареи рыла еицаауа ацыбжьыҟақәа ҳамазам аԥсуа бызшәаҽы.

Иҵару цыбжьыҟақәоуп: [б], [д], [дә], [з], [зә], [ҧь], [ҧ], [г], [гь], [гә], [в], [з], [ж], [жь], [жә], [ҕ], [ҕь], [ҕә], [ҩ].

Идагәоу цыбжьыҟақәоуп: [ԁ], [п], [ţ], [т], [ҵә], [тә], [ц], [ҵ], [цә], [ҵә], [ч], [ҷ], [ҿ], [ҽ], [қ], [к], [кь], [қь], [қә], [кә], [ҟ], [ҟә], [ҟь], [ф], [с], [ш], [шь], [шә], [х], [хь], [хә], [ҳ], [ҳә].

Адагәареи аҵарреи рыла аиҽагылара фонематә ҟазшьоуп ацыбжьыҟақәа рҽы. Аҽырԥштәқәа:

а́ша – а́жа
ажьа – ашьа
аба – аԥа

Иҵаруи идагәоуи ацыбжьыҟақәа рҳәараан, ҳабжьы авибрациа ҳхала игәаҳҵар ҳалшоит, ҳнапы ҳахәлымшәа адкыларала. Иҵару ацыбжьыҟақәа рҳәараан ҳажәаҳәатә органқәа уиаҟара рҽырхханы иҟалазом, идагәоу ацыбжьыҟақәа анаҳҳәо еиԥш.

Ашьҭыбжьқәа аус рыдураҽы аԥхьатәи аетап аимҟьаратә цыбжьыҟақәа рҳәашьа аус адуларала иалагазар еиҕьуп. Избанзар, абраҟа иҟалоит аҭагылазаашьа бзиақәа ашьҭыбжьқәа реимҟьара апроцесс ашьклаԥшра. Ақьышәтә цыбжьыҟақәеи абызԥхьатәи ацыбжьыҟақәеи рҳәараан ибзианы иубоит ҳажәаҳәатә органқәа реидкьыслара, нас аҳауа еимҟьаны ишцо. Абызшьҭахьтәи ацыбжьыҟақәа рҳәараангьы уашьклаԥшыр алшоит ҳажәаҳәатә органқәа русушьа.

Акылааратә цыбжьыҟақәа аус рыдураҽы хшыҩызшьҭра аҭатәуп ҳажәаҳәатә органқәа реизааигәахара, урҭ рыбжьара иҟало акылаара, аҳауа ԥшьшьала ибжьысны ишцо. Арҭ реиԥш иҟоу ацыбжьыҟақәа аус рыдураҽы хшыҩызшьҭра аҭатәуп ҳажәаҳәатә органқәа уиаҟара рыешдмырххо, рҳәараан аамҵа иаҳа ишеиҵыххо, ҳабжьы иаҳа ишаҳрооуа аимҟьаратә цыбжьыҟақәа анаҳҳәо аасҵа.

Аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирҵараҽы ауадаҩарақәа рыцуп ақәыԥсычҳара зцу ацыбжьыҟақәа **[ԁ], [ţ], [ҳ], [қ], [ҵә], [қә], [қь], [ҿ], [ҵә].**

Ақәыԥсычҳара бзианы ашьҭыбжь аҳәараҽы иаарԥшхоит, ацыбжьыка шьҭыбжьқәа рхала иаанмыжькәа, а́бжьыҟақәа ирыцны харҳәара азузар. Иаҳҳәап: аҳа, аԥа, а́ақабла, аҵы, аҭаҵын.

Аимҟьаратә цыбжьыҟақәа аус рыдуларазы аҽаршьцылараҟәа

1. Ишәҳәа ашьҭыбжьқәа: [д], [ҭ], [т]. Шәашьклаԥш шәажәаҳәатә органқәа русушьа.

2. Ишәҳәа ацырақәа: да, ҭа, та, ды, ҭы, ты. Шәашьклаԥш шәажәаҳәатә органқәа русушьа.

3. Ишәҳәа ажәақәа: дара, аты, а́ҭара. Шәашьклаԥш шәажәаҳәатә органқәа русура.

4. Ишәҳәа аҳәоуқәа: Аты дууп. Арҭ дара роуп. Сара аты збеит.

Аҩәаҭаратә зцаарақәеи адҵақәеи

1. Шәазаатгыл аԥсуа бызшәа ацыбжьыҟақәа рфонематә еилазаара.

2. Ишәҳәа ацыбжьыҟақәа рфонематә ҟазшьақәа ирҿырԥшны рыҽшыршо. Шәазаатгыл урҭ реиҿагылара.

3. Иарбан гхақәоу аҵаѳцәа иҟарҵо ацыбжьыҟақәа рҳәараан?

4. Шәырзаатгыл агхақәа раԥырҟәҟәааразы аҵаѳцәа ирыдгалатәу аҽаршьцылара ххқәа.

Иҩҭәоуи иԥшқоуи ацыбжьыҟақәа аус рыдулашьа

Аԥсуа бызшәаҿы аҵарреи адагәареи реиԥш аҩҭәареи аԥшқареи аԥсуа цыбжьыҟақәа рҿы фонематә ҟазшьақәоуп, позициатә цәырҵразам. Иҩҭәоу афонема иахьгылазаалакгьы иҩҭәоуп, иԥшқоугьы иахьгылазаалак иԥшқоуп. Аҩҭәареи аԥшқареи рыла еиҿагыло, насгьы еицааиуа ацыбжьыҟақәа 22 ҳамоуп. Иԥшқоу 9 цыбжьыҟак аѳраҿы арԥшқага дыргала иарбоуп. Ацыбжьыҟақәа ч, ҷ арԥшқага дырга рымазам.

ж – жь	а́жа – ажьа
ш – шь	ашҭа – ашьҭа
ԥ – ԥь	аԥаԥа – аԥьаԥьа
ҽ – ч	аҽа́ – ача́
ҿ – ҷ	аҿара́ – аҷара́
ҕ – ҕь	а́ҕра – аҕьра́
х – хь	ахы́ – ахьы́
г – гь	а́гага – агьы́л
қ – қь	а́қамса – ақьамса́
к – кь	ака́ка – акьа́кьа
ҟ – ҟь	аҟата́ – аҟьата́

Иԥшқоу ацыбжьыҟақәа рахь иаҵанакуеит абызԥхьатәиқәа: ԥь, ч, ҷ, жь, шь; абызшьҭахьтәиқәа: гь, қь, кь, ҕь, хь; афарингалтә ҟь.

Иҩҭәоуи иԥшқоуи ацыбжьыҟатә фонемақәа рыбзоурала аԥсуа бызшәаҿы иҳамоуп хыԥхьазара рацәала ҵакыла еиԥшым ажәақәа. Убарҭ зегьы ихахьы иааганы, арҭ ашьҭыбжьқәа рҳәашьа аҷыдарақәа азгәеиҭозароуп арҵаѳы. Апрақтика ишаҳнарбахьоу ала, аԥсуа бызшәа ззымдыруа аҵаѳы иҩҭәоуи иԥшқоуи ацыбжьыҟақәа рҳәашьа анеилеиго ҟалоит, урҭ еиԥшны, шьҭыбжьыкны иҳәоит, иаҳҳәап жь аҭыпаҿы ж; шь аҭыпаҿы ш; гь аҭыпаҿы г. Иԥшқоу ацыбжьыҟақәа ихы иаирхәоит. Излеилкаахаз ала, иҩҭәоу рҭып аҿы иԥшқоу ацыбжьыҟақәа рҳәара еиҳа ицәыцәгьоуп, иҩҭәоу ацыбжьыҟақәа рҳәара аасҵа. Убри аҟынтәи иԥшқоу ацыбжьыҟақәа рызнагараҿы арҵаѳы хшыѳзышьҭра аиҭаларoуп аҳәараан ҳабз иааннакыло аҭып. Иԥшқоу ацыбжьыҟақәа рзыҳәан ихадоу фонематә ҟазшьоуп ҳабз аҧхьатәи ахәҵа, убасҟан ҳабз ҳҿыцаԥхьа, ма агәҵа иадкьыслоит, ҳабжьы атон ҳаракхоит. Аҩҭәареи аԥшқареи рыла еиҿагыло, насгьы еицааиуа ацыбжьыҟақәа аус рыдулараҿы хра алоуп аиҿырԥшратә метод ахархәара. Еиҿагыло ашьҭыбжьқәа хаз-хазы ирҳәоит, нас урҭ рҳәашьақәа еиҿырԥшны аус рыдырулоит ибзианы аҳәара реадыршьцылааназа. Убри азы иаҵахуп:

1) Иҩҭәоуи иԥшқоуи ацыбжьыҟақәа хаз-хазы, нас ацыраҿы, ажәаҿы, ажәеидҳәалаҿы, аҳәоу аҿы аус рыдулара, ииашаны ирҳәааназа акырынтә дырҳәара;

2) Аҳәашьа ииашаны аршьцыларазы абыжьтаԥ азызырԥра, арцаԥы иажәаҳәа ашьклаԥшра;

Иҕәҕәоуи иԥшқоуи ацыбжьыіка шьтыбжьқәа аус рыдулара мԥаԥгахар ѣалоит х-етапкны:

1. Актәи аетап ашьтыбжьқәа еиҿырԥшны аус рыдулара иазкуп.

ж – жь

х – хь

2. Аԥбатәи аетап ацырақәа еиҿырԥшны аус рыдулара иазкхоит.

жа – жьа	жы – жьы
ха – хьа	хы – хьы

3. Ахпатәи аетап аҿы аус рыдулахоит ажәақәа рҳәашьа еиҿырԥшны

а́жа – ажьа

а́хы – ахьы

а́ха – а́хьа

Ажәақәа рхала иаанмыжькәа аҳәоуқәа рҿы харҳәара рзухароуп. Ашьтыбжьқәа аус рыдулара, урт рҳәашьа шьақәырҕәҕәахоит арцага шәѣәаҿы иазгәатоу атекстқәа, адиалогқәа, алеқсика-грамматикатә ҽаршьцыларақәа рхарҳәарала. Ашьтыбжь аус адулара ахала имԥаԥысзом, уи аԥаԥы иажәаҳәа арҿиара иадҳәаланы, ихшыԥи илогикатә хәыцреи реизҳара иацхрааузароуп. Аурок еиҿкаазароуп аԥсуа бызшәеи аурыс бызшәеи рфонетикатә ҷыдарақәа азгәатаны, урокцыԥхьаза иалагалатәуп афонетикатә зариадка (баԥрцәыра) захьзу аурок ахәта. Афонетикатә уадаԥра аурок зегьы аѣынтәи иаликаауеит арцаԥы. Анаԥстәи аурок алагамтаҿы, ма агәтаны, иѣалоит аурок алгамтаҿгьы, аҳәашьатә уадаԥра дазхьаԥшны аус адиулоит аԥаԥцәа зҳәара рцәыцәгьоу ашьтыбжь. Аԥаԥцәа ирыдигало аҽаршьцыларақәа рҿы иѣазар алшоит аԥсуа бызшәа иазҷыдоу ашьтыбжьқәа рҳәашьа зырманшәалахаша, изыриашаша ажәеиқәыршәақәа (арифмовкақәа), ажәеинраалақәа.

Иаагозар иԥшқоу ашьтыбжь ԥь иашаны аҳәаразы аԥаԥцәа ирыдаагалар алшоит ажәеиқәыршәа.

Аԥьба «ԥьарма иԥьма аԥьра илоуп.

Аԥьра илоуп Аԥьба «ԥьарма иԥьма.

Иҕәҕәоу ашьтыбжь ѣ аҳәара иазкны ажәеинраала:

Иѣалеит, иѣалеит,

Иѣалеит аҷәа,

Иѣаԥшьхеит, иѣаԥшьхеит,

Иѣаԥшьхеит аҷәа.

Иҕәҕәоу ашьтыбжь ҽ аҳәара иазкны ажәеинраала:

Ҽаанбзиала,

Ҽаанбзиала,

Ҽааны – абзиара,

Ҽааны – ақьиара.

Иԥшқоу ашьтыбжь ҷ иазкны ажәарццак:

Ҷыҷыни Ҷынеи ҷын аагара ицеит,

Аҷын Ҷынеи Ҷыҷыни иршеит.

Ажәарццакқәеи ажәеинраалақәеи рҿы ашьтыбжьқәа акырынтә аҷаԥцәа реицҳәарала, иҕәҕәоуи иԥшқоуи ацыбжьыіка шьтыбжьқәа ишақәнаго еиԥш рҳәара реадыршьцылоит аҷаԥцәа. Афонетика аус адулараҿы арцаԥы ихы иаирхәоит ***аиҷҳәаратә метод***. Аиҷҳәара иабзоураны иалыршахоит аҷаԥцәа зегьы аурок ралархәра, ақтивла русура.

Аиҿырԥшратә, ахцәажәаратә, артикулиациатә методқәа еицхырааны ҳәашьала еиԥшым иҕәҕәоуи иԥшқоуи ацыбжьыѣақәа ииашаны рҳәаразы ашьцыларақәеи алшарақәеи шьақәырҕәҕәахоит.

Ақьышәхаргьежьра змоуи измами ацыбжьыҟатә фонемақәа аус рыдулашьа

Ақьышәхаргьежьра аҟазаареи аҟамзаареи аҟазшьа мацарала еиҽагыло, насгьы еицааиуа ацыбжьыҟатә фонемақәа 30 ҳамоуп:

ш – шә	амш – амшә	а́ша – ашәа
ж – жә	а́жра – а́жәра	а́жа – а́жәа
ɣ – ɣə	агра́ – агәра́	ага́ра – агәа́ра
х – хә	а́ɣра – а́ɣәра	
ҳ – ҳә	ахы́ – ахәы	
д – дә	аҳара́ – аҳәара́	
ҭ – ҭə	а́дыд – адәы́	
т – тə	аҭра́ – аҭәра́	
з – зə	аты́ – атәы́	
ц – цə	азы́ – азәы́	
ҵ – ҵə	аца́ – ацәа́	
г – гə	а́ца – ацәа́	
к – кə	акы́ – акәты́	
қ – қə	а́қалақь – ақәа́	
ҟ – ҟə	аҟыз – аҟәара́	

Аҧсуа литературатә бызшәаҟны иҟоуп 16 ҕьышәхаргьежьратә цыбжьыҟақәа. Урҭ рахь иҧхьазоуп: *дә, ҭə, тə, зə, цə, ҵə, гə, қə, кə, ҟə, жə, шə, ɣə, хə, ҩ, ҳə.* 15 цыбжьыҟа харгьежьратә дыргала иарбоуп.

Ацыбжьыҟа **ҩ** ахаргьежьра дырга амазам. Ақьышәхаргьежьратә цыбжьыҟақәа рахьынтә 7 еимҟьаратәқәоуп – **гə, қə, кə, ҟə, дə, тə, ҭə;** х-цыбжьыҟак аффрикатақәоуп – **зə, цə, ҵə;** 6 – спирантқәоуп – **жə, шə, хə, ɣə, ҩ, ҳə.**

Алабиалтә (ақьышәхаргьежьратә) цыбжьыҟақәа аус рыдулараҽы рхы аладырхәуеит ҵаҟатәии хыхьтәии ҳҕьышәқәа. Хыхьтәи ҳҕьышә ахәҭа маҷк аеышьҭнахуеит. Алабиалтә цыбжьыҟақәа рхыҧхьазараҽы иҟоуп ишышуеи ишәышәуеи афонемақәа. Алабиалтә цыбжьыҟақәа рҳәашьақәа зынзагьы еиҧшзам. Абызҧхьатәи ацыбжьыҟақәа **дə, ҭə, тə ҩ**ынтәны

алабиализациа рыхҭысуеит, урҭ рҳәашьеи ақьышәтә цыбжьыҟақәа **б, ԥ, п** рҳәашьеи акыр еиҧшуп, ҳҕьышәқәа маҷк ԥхьаҟа иаагоит (ихҳаргьежьаауеит), аҳауа иаҳхылҵуа абжьҟьарҭа ԥшааны, ҳҕьышәқәа еимҟьаны ирыбжьысуеит.

Абызшьҭахьтәи алабиалтә цыбжьыҟақәа: **гə, қə, кə, хə, ɣə,** иара убас афарингалтәқәа-алабиалтәқәа: **ҟə, ҩ, ҳə** рҳәараан ҳҕьышәқәа рееидкыланы реышьҭырхуеит, аҳауа иаҳхылҵуа иаԥшаауеит иҭбаау аимҟьарҭа. Абызҧхьатәи аффрикатақәа **зə, цə, ҵə** рҳәашьеи ақьышәхаԥыцтә цыбжьыҟақәа **в, ф** рҳәашьеи акыр еиҧшуп. Урҭ рҳәараан ҵаҟатәи ҳҕьышә хыхьтәи ҳаҧхьатәи ҳхаԥыцқәа аерыднарҕәгәалоит. Ҳҕьышәқәа бзианы ихаргьежьаахоит альвеолиартә спирантқәа **жə, шə** рҳәараан.

Ақьышәхаргьежьратә цыбжьыҟақәа аус рыдулараҽы иаҭахуп афонетика арҵараҽы ууанза ҳаззаатгылахьоу аметодқәа зегьы (ахцәажәаратә, аиҽырԥшратә, артикулиациатә, аимитациатә) рхархәара.

Ақьышәхаргьежьратә цыбжьыҟақәа рызнагараҽы ацаҩцәа азхьарԥштәуп ашьҭыбжь артикулиациа хада ҳҕьышәқәа русура шацло, убри иабзоураны ишҳауа зҳәашьа уадаҩохаз алабиалтә цыбжьыҟақәа. Ақьышәхаргьежьра змоуи измами рыла еиҽагыло, насгьы еицааиуа ацыбжьыҟақәа аиҽырԥшратә метод ахархәарала, ашьҭыбжьқәа хаз-хазы ирҳәоит, нас урҭ еиҽырԥшны, рҳәашьа аҷыдарақәа азгәаҭаны иазаатгылоит. Аҳәараҽы ашьцыларақәеи алшарақәеи рышьақәырҕәгәаразы хшыҩозышьҭра азутәуп иҕәгәоуи иԥшҟоуи ацыбжьыҟақәа аус рыдулараҽы ҳаззаатгылаз х-етапктәи аусура:

1) актәи аетап аҽы ақьышәхаргьежьратә змоуи измами ацыбжьыҟақәа: **з, зə** хаз-хазы рҳәашьа аус адааулоит, нас урҭ еиҽырԥшны, рҷыдарақәа азгәаҭаны ҳарзаатгылоит;

2) аус рыдааулоит ацырақәа: за – зы, зəа – зəы зны хаз-хазы, нас еиҽырԥшны;

3) аус рыдааулоит ақьышәхаргьежьра змоуи измами алабиалтә цыбжьыҟақәа **з, зə** ажәақәа рҽы, хаз-хазы, нас еиҽырԥшны, акырынтә арҭ ажәақәа дырҳәарала ишьақәырҕәгәатәуп. Иаҳҳәап:

азы – азәы
азаза – азәазәа

Ажәақәа рҳәашьа шьақәҳарҕәҕәоит аҳәоуқәа рҽы, аҵаԥцәа ражәаҳәа аицыхразы, арҽиаразы.

Ақьышәхаргьежьратә цыбжьыҟақәа аус рыдулараҽы харҳәара рзааур ҳалшоит афонетикатә зариадказы (абаԥрцәыразы) аҽаршьцыларақәа. Ирыдаагалар ҟалоит аҵаԥцәа рартикулиациа иацхрааша ажәеинраалақәеи ажәарццакқәеи.

Ақьышәхаргьежьратә цыбжьыҟақәа цә, цә рҳәаразы ажәарццак:

Аҵәа ацәа Цәаҵәа ифеит,
Цәаҵәа аҵәа ацәа ифеит.

Ақьышәхаргьежьратә цыбжьыҟа ҟә иазкны ажәарццак:

Ҟәараса аҟәараҽы аҟәараса лбеит,
Ҟәараса аҟәараса кны иаалгеит.

Ақьышәхаргьежьратә цыбжьыҟақәа ҳә, жә, хә рҳәаразы ажәарццак:

Сара исҳәаргьы жәохә,
Уара иуҳәаргьы жәохә,
Изҳәалакгьы жәохә,
Ԥажәи жәаба жәохә.

Ақьышәхаргьежьратә цыбжьыҟақәа ииашаны рҳәара ус иаармарианы, уадаԥрада алагарҵатә етап аҽы иҳазхыркәшазом. Урҵ рцара ҳахымццакзакәан, апрограмма инақәыршәаны, иазыԥцәоу аамҭа иҭагзаны аус адулатәуп. Убри азы имԥаԥгалатәуп иааиԥмырҟьазакәан аҳаратәи аҳәаратәи еаршьцыларақәа.

Аҩәаҭаратә зцаарақәеи адҵақәеи

1. Шәазаатгыл иҩҕәоуи иԥшқоуи ацыбжьыҟақәа еиҽырпшны аус рыдулашьа.
2. Шәахцәажәа иҩҕәоуи иԥшқоуи ацыбжьыҟақәа аус рыдулараҽы харҳәара зҭатәу аеаршьцыларақәа рсистема.
3. Ақьышәхаргьежьра змоуи измами ацыбжьыҟақәа аус шԥарыдулатәу?

4. Иарбан методқәоу ақьышәхаргьежьратә цыбжьыҟақәа аус рыдулараан ҳҳы иаҳархәо?
5. Шәазаатгыл ақьышәхаргьежьра змоуи измами ацыбжьыҟақәа аус рыдулараҽы харҳәара зҭатәу аеаршьцыларақәа рсистема.

Ақәыҕҩәара аус адулара аԥсуа ажәақәа рҽы

Цырак аиҳа змоу ажәаҽы ацырақәа руакы иаҳа амч аҭаны иаҳҳәоит. Амчхара зҭаны иаҳҳәо ацыра артикулиациаан ҳажәаҳәатә органқәа еиҳа рыҽдырххоит, атембр цқьаны, ихаҭәаны иҟоуп. Абжьықәыҕҩәара зықәшәо абжьыҟа еиҳа иҳаракны иаҳҳылԥуеит.

Аԥсуа бызшәаҟны ақәыҕҩәара интенсивтәуп, динамикатәуп, ажәаҽы иалкаау аҭып амазам, еиуеиԥшым амзыкәа рыбзоурала лассы-лассы аҭып аԥсахуеит (Ҷкадуа Л. П., Арсҭаа Ш. Ҟ.). Убри иахҟьаны аԥсуа бызшәаҽы ақәыҕҩәара аҭып иазкны аԥҟара ашьақәыргылара даара иуадаԥуп. Ақәыҕҩәара аҭып аԥсахыр ҟалоит ажәа ашьаҭа еиуеиԥшым аффиқсқәа рыцҵара иабзоураны: *а́ԥхьара, ԥхьара́к, сана́ԥхьо, ԥхьара́да.*

Ақәыҕҩәара уеизгьы ианыԥшуеит ԥҟара ҳасабла ҷыдарақәак. Арацәа хыԥхьазара арбагақәа **қәа, цәа**, еилкаам акатегориа арбага **к**, убас егьырҭ аморфологиатә елементқәа ажәақәа ианрыцлалак, ақәыҕҩәара еиуеиԥшым аҷыдарақәа аныԥшуа иалагоит. Иаҳҳәап:

1) а́л – а́лқәа
   а́цә – а́цәқәа

Арҭ ажәақәа рҽы ақәыҕҩәара ԥсахрада иаанхоит.

2) а́маха – маха́к
   а́маҕ – маҕы́к

Арҭ ажәақәа рҽы ақәыҕҩәара аҭып аԥсахуеит.

3) ацәа́ – ацәақәа́
   азы́ – азқәа́

Арҭ ажәақәа рҽы ақәыҕҩәара аҭып аԥсахны асуффиқс қәа ахь ииасуеит.

4) алаха́ – алаҳатәы́

адәы́ – адәаҽы́

Арҭ ажәақәа рҽы ажәахырҽиаагатә суффиқсқәеи ашьҭыҵылақәеи рахь ақәыҵәҵәара ииасуеит.

5) амацәа́з – мацәа́зк – амацәа́зқәа

аҟы́з – ҟызк – аҟы́зқәа

Арҭ ажәақәа рҽы ақәыҵәҵәара аҭыҵ аҧсахзом.

Алагарҭатә классқәа рҽы аҵара зҵо аҧсуа бызшәа ззымдыруа аҵаѳы, аҧсуа қәыҵәҵәара ауҳыдаҟазшьақәа зегьыҵәҟьа изымдыруазаргьы ауеит. Аҵаѳы изнааго алеҳсикатә материал, ажәа ҽыцқәа иакәнаго ақәыҵәҵәара рзыҟәыр.ыланы идаагалоит. Нас урҭ ажәақәа ирзыҟәгылоу ақәыҵәҵәара хшыѳзышьҭра азуны, изыкәшәо ацыра алкааны, еиҳа ихаракны аҳәара даҳаршьцылоит аҵаѳы. Абраҟа аҵаѳы ихы иаирхәар илшоит ихатәы бызшәаҽы ақәыҵәҵәара иазкны иоухьоу адыррақәа, аха урҭ ишиашоу ииамгакәа, аҧсуа бызшәа ақәыҵәҵәара ауҳыдарақәа дрызхьарҧштәуп. Убарҭ ауҳыдарақәа рхыҧхьазараҽы иѲоуп ақәыҵәҵәара ахьызқәа рҽы:

а) азеиҧшырбага (еилкаау аформа арбагагьы) а́ аҽы ақәыҵәҵәара ақәшәоит: *а́ҟаҧшь, а́мра, а́мца, а́мза, а́ҵла, а́ла, а́шкәакәа;*

б) азеиҧшырбага а ақәыҵәҵәара анамоуагьы ҟалоит: *аѳы́, азы́, аты́, амхы́;*

в) ахьыз агәҭаны ақәыҵәҵәара анаиоуагьы рацәоуп: *ачы́с, ашәы́р, аҳәыҳә́;*

г) ажәа аҵыхәтәантәи ацыраҽы ианыҟалогьы алшоит: *алаха́ , атама́, араса́.*

Аҧсуа бызшәа ззымдыруа аҵаѳы ақәыҵәҵәара изнагараҽы хшыѳзышьҭра аҭазароуп аҧсуа қәыҵәҵәара иазҷыдаҟазшьоу ажәаҵакыҧсахра, хыҧхьазара рацәала аҧсуа ажәақәа рхатәы семантикатә еилкаарақәа ақәыҵәҵәарала ишроуа. Арҭ ажәақәа рхыҧхьазара рацәоуп аҧсуа бызшәаҽы. Урҭ аомографқәа ҳәа ирышьҭоуп. Убарҭ зегьыҵәҟьа ракәымзаргьы ибзиоуп, алагарҭатә классқәа рҽы апрограмма инақәыршәаны, ржәартә тетрадқәа ирынҵаны, игәныркылар абарҭ ажәақәа:

а́ча – ача́

а́бна – абна́

а́ла – ала́

а́ца – аца́

а́цәа – ацәа́

а́ҧара – аҧа́ра – аҧара́

а́ҳәара – аҳәара́

а́ха – аха́

ага́ра – агара́

Арҭ ажәақәа рцакқәа шьақәыргыланы, аҳәоуқәа, ажәеидҳәалақәа рҽы аус рыдырулоит аҵаѳцәа. Ақәыҵәҵәара зыкәшәо ацыра алкааны ирҳәоит. Аѳеаршьцыларақәа рымѳаҧгараан ҽырҳәалагьы, ѳралагьы иазгәарҭоит ақәыҵәҵәара зыкәшәоы изкәымшәоы абжьыҟакәа, ацырақәа алкааны иазгәарҭоит, ирҳәоит.

Аинтонациа аус адулара

Аинтонациа афонетика иҭнаҵааyа аххқәа иреиуоуп. Ишьақәгылоит, ажәаҳәатә шьҭыбжьқәа реиҧш, ажәаҳәатә органқәа рыла.

Untono – алатын бызшәаҟынтә иаагоуп, уи иаанагоит "имчны, абжьы ахаҵаны исҳәоит".

Аинтонациа, атон, атембр, ашьҭыбжь амчхара, аура уҳәа еиуеиҧшым реизыҟазаашьақәа рыла ишьақәгылоу фонетикатә еилкаароуп. Уи ҳҳы иаҳархәоит ажәаҳәаҽы еиуеиҧшым ахшыѳцакқәеи, аекспрессивтә цәаныррақәеи ралкааразы, еилоу аҳәоу аѳныцка иаҳҧыло ахшыѳцакқәа разгәаҭаразы уҳәа уб. иц. (Ҷкадуа Л. П., Арсҭаа Ш. Ҟ.)

Аинтонациа аҳаракыреи, аларҟәреи, аатгылареи уҳәа рыла, егьырҭ алеҳсика-грамматикатә маҭәахәқәа инарываргыланы еиѳаадыруеит еиуеиҧшым ахшыѳцакытә еивгарақәа. Еиҽхарҧшып аҳәоуқәа:

1. Ари дызҕаб ҧшзоуп.
2. Ари шаҟа дызҕаб ҧшзоузеи!
3. Ари дызҕаб ҧшзоума?
4. Ари дызҕаб ҧшзамкәа!
5. Бызҕаб ҧшзаха!
6. Бызҕаб ҧшзахандаз!

Актәи аҳәоу – Ари дызҭаб ԥшзоуп. – жәабыжьтә ҳәооуп. Атон лаҟәуеит ажәа ԥшзоуп аҟны.

Аҩбатәи аҳәоу – Ари шаҟа дызҭаб ԥшзоузеи! – бжьыҭгаратә ҳәооуп. Атон ҳаракхоит азҵааратә ажәа шаҟа аҿы, анаҩстәи ажәақәа рҿы маԥ-маԥ илаҟәуеит.

Ахҧатәи аҳәоу – Ари дызҭаб ԥшзоума? – зҵааратә ҳәооуп. Азҵааратә ажәа злам ари аҳәоу аҿы атон ҳаракхоит асуффиҟсма ала ишьақәгылоу ажәа ԥшзоума аҿы.

Аԥшьбатәи аҳәоу – Ари дызҭаб ԥшзамкәа! – бжьыҭгаратә ҳәооуп. Атон лаҟәуеит аԥхьатәи ажәақәа рыҟны, ари, дызҭаб, иҳаракхоит ацыхәтәантәи ажәа ԥшзамкәа аҿы.

Ахәбатәи аҳәоу – Бызҭаб ԥшзаха! – аҟаҵарба адҵаратә формаҿы игылоуп. Адҵаратә ркьынааҿы атон лаҟәуеит ацыхәтәантәи ажәа ԥшзаха аҿы.

Ус акәымкәа аҳәоу аҟаҵарбатә формала иалагозар, уҫкан атон ҳаракхоит актәи ажәаҿы: Быԥшзаха бара азҭаб!

Афбатәи аҳәоу – Бызҭаб ԥшзаханда(з)! – аҟаҵарба агәаԥхаратә ркьынааҿы игылоуп. Атон ҳаракхоит ажәа ԥшзахандаз аҿы. Аҳәоу аҿы аҟаҵарбатә форма актәи аҭып аҿы игылазар, атон ҳаракхоит актәи ажәаҿы: Быԥшзахандаз бара азҭаб!

Азҵааратә ажәақәа злоу азҵааратә ҳәоуқәа рҿы, урҭ ажәақәа актәи аҭып аҿы игылазар, ртон ҳаракхоит.

Дарбан ибзиоу?

Иарбан ҵку ибшәу?

Ус акәымкәа аҳәоу аҟаҵарбатә формала иалагозар, атон ҳаракхоит актәи ажәақәа рҿы.

Ибзиоу дарбан?

Ибшәу иарбан ҵку?

Аҳәоуқәа ирықәнагоу аинтонациа рыҵаны рҳәаразы, раԥхьаразы аҵаҩоцәа ирыдгалазар ҟалоит абас еиԥш иҟоу аеаршьцыларақәа, адҵақәа нарыцҵаны.

1. Шәрыԥхьа аҳәоуқәа. Шәазхәыц аинтонациа ажәабжьтә ҳәоуқәа рҿы.

Иахьа амш бзиоуп. Амра ԥхоит. Аԥхарра ыҟоуп. Аҵарақәа ашәа рҳәоит. Ахәыҷқәа адәаҿы ихәмаруеит.

2. Шәрыԥхьа азҵааратә ажәақәа злоу аҳәоуқәа. Шәазхәыц аинтонациа.

Иарбан шәҟәу шәзыԥхьо?

Дарбан ашкол иагу?

Иарбан мшу иахьа?

Дабран ҵаҩу иахьа иҟам?

3. Шәрыԥхьа азҵааратә ажәақәа злоу аҳәоуқәа. Шәрызхәыц аҳәоу ашьақәгылашьеи аинтонациеи.

Шәзыԥхьо иарбан шәҟәу?

Ашкол иагу дарбан?

Иахьа иарбан мшу?

Иҟам дарбан?

4. Шәрыԥхьа азҵааратә ажәақәа злам азҵааратә ҳәоуқәа иақәнаго аинтонациа рыҵаны.

Ишәҵама аурок?

Шәаԥхьама ажәеинраала?

Иагда ашкол?

Иҟамда иахьа?

5. Шәрыԥхьа азҵааратә ажәақәа злам азҵааратә ҳәоуқәа, иақәнаго аинтонациа рыҵаны.

Аурок шәҵама?

Ажәеинраала шәаԥхьама?

Ашкол иагда?

Иахьа иҟамда?

6. Шәрыԥхьа азҵааратә ҳәоуқәа иақәнаго аинтонациа рыҵаны. Рҵак ҟашәҵа азҵааратә ҳәоуқәа.

Ихьҭоума ашьыжь?

Ашьыжь хьҭоума?

Инал ашкол ахь дцома?

Дцома Инал ашкол ахь?

Еиуеиԥшым аиҿцәажәарақәа рымҩаԥгараҿы аҵаҩоцәа ибзианы ирдыруазароуп аинтонациа, абжьы, атон еиҳа иахьыҳаракхо, иара убас иаҳа иахьылаҟәхо аҭыпқәа.

Ҽырԥштәык аҳасаб ала ҳарзаатгылап урҭ:

1. – Ашәҟәы уа́ԥхьама? (Уа́ԥхьама ашәҟәы?)

– Аа́и, са́ԥхьеит.

– Ма́п, самы́ԥхьазеит.

Иазгәатәуп ашьақәыргәгәаратәи амапкратәи ажәақәа рҿы

атон иаҳа ишыҳараку, аѡбатәи ажәакәа саԥхьеит, самыԥхьазеит раасҭа.

2. – Сара атеа́тр ахь сцоит. Уара умцазои?

– Саргьы сцоит.

Ажәабжьтә ҳәоу – Сара атеатр ахь сцоит. – Атон ҳаракхоит ажәа атеатр ахь аҿы.

Азцааратә ҳәоу – Уара умцазои? – Атон ҳаракхоит аҟацарбатә форма умцазои аҿы.

Ахпатәи аҳәоу – Саргьы сцоит – Атон ҳаракхоит актәи ажәа саргьы аҿы.

Аҩәаҭаратә зцаарақәеи адцақәеи

1. Аԥсуа бызшәаҿы ақәыҷҩәара ҷыдарақәас иамоузеи?
2. Иарбан уадаѡрақәоу иаҳԥыло ақәыҷҩәара аус адулараҿы?
3. Шәазаатгыл ақәыҷҩәара аус адулараҿы хархәара зҭатәу аҿаршьцыларақәа рсистема.
4. Ишәҳәа аинтонациа аҷыдарақәа еиуеиԥшым ахшыѡцакқәа раарԥшраҿы.
5. Аинтонациа аус шԥадулатәу аҳәоу аѡнытҟа иаҳԥыло ахшыѡцакқәа ралкааразы.
6. Аҿаршьцылараҟәеи адцақәеи аинтонациа аус адулараҿы.

Ажәа аҳәашьа аус адулара

Ажәа аус адулараан ихадароуп ажәа злашьақәгылоу ашьҭыбжьқәа рҳәашьа аҷыдарақәа рдырра. Убарҭ аҷыдарақәа рахь иацанакуеит: ажәаҿы иақәнаго абҳьықәыҷҩәара азыҟацара, иԥшқоуи иҷҩәоуи, ақьышәхаргьежьра змоуи измами, ицаруи идагәоуи ацыбжьыҟа шьҭыбжьқәа рҳәашьа, ажәа аритмика уҳәа убас егьырҭгьы. Ашьҭыбжьқәа рҳәашьақәа шеиԥшым азгәарҭоит, урҭ иахьынзахәҭоу, цқьа ииашаны ирзымҳәозаргьы, реазыршәо иалагоит. Иазгәаҭатәуп, аца́ѡцәа урҭ ашьҭыбжьқәа ажәакәа рҿы иаҳа еиҷьны ишырҳәо, дара ашьҭыбжьқәа рхала ианырҳәо аасҭа.

Агхақәеи урҭ раԥырҟәҟәареи (рыриашареи). Аԥсуа бызшәа иазҷыдоу 38 шьҭыбжьы рхархәараҿы, аца́ѡцәа иҟарцоит

агхақәа. Урҭ агхақәа аклассификациа рзуны еидаҳкылеит гәыԥгәыԥла. Ҳаззааҭгыло афонетикатә гхақәа мацара роуп. Урҭ рхыԥхьазараҿы иҟоуп:

а) ақьышәхаргьежьра ацәызра (аделабиализациа) **жә** аҭыԥаҿы **ж**; **шә** аҭыԥаҿы **ш**; **ҳә** аҭыԥ аҿы **ҳ**; **кә** аҭыԥ аҿы **к** уҳәа убас егьырҭгьы; **ажә** аҭыԥ аҿы **аж**; **ашә** аҭыԥ аҿы **аш**; **аҳәыҳә** аҭыԥ аҿы **аҳых**; **акәац** аҭыԥ аҿы **акац**.

б) иԥшқоу ацыбжьыҟақәа рҭыԥ аҿы иҷҩәоу рхархәара **шь** аҭыԥ аҿы **ш**; **жь** аҭыԥ аҿы **ж**; **ҟь** аҭыԥ аҿы **ҟ**; **хь** аҭыԥ аҿы **х**; **ашьҭа** аҭыԥ аҿы **ашҭа**; **ажьа** аҭыԥ аҿы **ажа**; **алапҟьа** аҭыԥ аҿы **алапҟа**.

в) иҷҩәоу ацыбжьыҟақәа рфонематә ҟазшьақәа азгәамтақәа (позициатәны иԥхьазаны) рхархәараҿы:

алеишәа аҭыԥан **альеишәа**;

алеира аҭыԥ аҿы **альеира**;

илеиҳәеит аҭыԥ аҿы **ильеиҳәеит**;

аки аҭыԥ аҿы **акьи**;

абираҟи аҭыԥаны **абираҟьи**;

г) идагәоу ақәыԥсычҳаратә цыбжьыҟақәа рхархәараҿы:

ԥ аҭыԥан **п**; **қ** аҭыԥан **к**; **ҳ** аҭыԥан **х**; **ҭ** аҭыԥан **т**; **ахылԥа** аҭыԥан **ахылпа**; **Аԥсны** аҭыԥан **Апсны**; **аҳа** аҭыԥан **аха**; **ақыҭа** аҭыԥан **акыҭа**; **ауанҭа** аҭыԥан **ауанта**; **аҭуан** аҭыԥан **атуан**.

д) аффрикататә цыбжьыҟақәа рхархәараҿы:

З аҭыԥ аҿы **Д(З)**; **Џ** аҭыԥ аҿы **Д(Ж)**; **Ц** аҭыԥ аҿы **Т(С)**; **Ҽ** аҭыԥ аҿы **Т(Ш)**; **Ҿ** аҭыԥ аҿы **Т(Ш)**.

Азы аҭыԥ аҿы **адзы**; **аџыш** аҭыԥ аҿы **аджыш**; **ацыс** аҭыԥаҿы **атсыс**; **аҽы** аҭыԥ аҿы **атшы**; аҿы аҭыԥ аҿы аҭшы.

ж) абжьыҟа **ы** ахархәараҿы:

Аԥсны аҭыԥ аҿы **Апсни**;

аты аҭыԥ аҿы **ати**;

ахы аҭыԥ аҿы **ахи**;

Убарҭқәа зегь рыдагьы иааиԥмырҟьазакәа агхақәа ҟарцоит ақәыҷҩәара ахархәараан ажәакәа рҿы. Урҭ ирҳәоит: **а́ла**, аҭыԥ аҿы **ала́**; **а́бна** аҭыԥ аҿы **абна́**; **а́ча** аҭыԥ аҿы **ача́** уҳәа убас иҵегь. Аца́ѡцәа ирыздыруам абраҟа аԥсуа бызшәаҿы ақәыҷҩәара иазҷыдароу ажәа ацакыԥсахра.

Аҵаԥцәа ажәа аҵакы аныҧзымдыр, атеқст аҽы, аҳәоу аҽы ақәыҷәҷәара рыԥсахуеит, иахьатахым идыргылоит. Убри алагьы аҳәоу ахшыԥцак азаамырԥшуа иҟарҵоит. Иаҳҳәап:

Ала́ шуеит – аҭыԥ аҽы – А́ла шуеит.

А́ча тәоуп – аҭыԥ аҽы – Ача́ тәоуп.

Хыхь иазгәаҳҭаз реиԥш иҟоу агхақәа раԥырҟәҟәаразы аҵаԥцәа ирыдаагалар бзиоуп аҿаршьцыларақәа адҵақәа нарыцҵаны.

1. Ажәақәа шәрыԥхьа. Абжьықәыҷәҷәара зықәшәо ацыра иаҳа иалкааны ишәҳәа.

а́-ла – а-ла́; а́-ча – а-ча́;

а́-бна – а-бна́; а́-ца – а-ца́;

2. Еиҽшәырԥшы иҷәҷәоуи иԥшқоуи ацыбжьыҟақәа змоу ацырақәа.

ка – кьа жы – жьы ҿа – ҵа

ха – хьа шы – шьы ҽы – ҷы

3. Еиҽшәырԥшы ақьы!шәхаргьежьра змоуи измами ацыбжьыҟақәа злоу ацырақәа.

ка – кәа жа – жәа ҟа – ҟәа

кы – кәы жы – жәы ҟы – ҟәы

4. Шәазызырԥы. Арҵаԥы ицышәҳәа.

акака ахы абжы

акьакьа ахьы абжьы

5. Ишәҳәа ажәақәа еиҽырԥшны.

азы – азәы

аҳара́ – аҳәара́

ахы – ахәы

аца́ – ацәа́

а́ҷәра – а́ҷра

6. Шәаԥхьа. Ииашаны ишәҳәа ақәыԥсычҳаратә цыбжьыҟақәа злоу ажәақәа.

аҭуан аҳа ақыҵа аԥа

аҭаҭын алаҳа ақлыб аԥҳа

7. Ииашаны шәрыԥхьа ажәақәа. Хшыԥзышьҭра азыжәу аа-қәа ԥба рҳәашьа.

ааԥын асаан

аиааира амаа

аамҵа ааира

Аҭәаҭаратә зцаарақәеи адҵақәеи

1. Шәырзаатгыл ажәа аус адулараҽы ихадароу азҵаарақәа.
2. Ажәа ахархәараҽы аҵаԥцәа иҟарҵо иарбан гхақәоу?
3. Шәрылацәажәа агхақәа раԥырҟәҟәаара алзыршаша аҿаршьцылараҟәа рсистема.
4. Иарбан ҿаршьцылараҟәоу имԥаԥгатәу ақәыҷәҷәара аус адулараҽы?

ИАҨСЫУАМ АШКОЛҚӘА РҨЫ АҨСУА БЫЗШӘА АРҴАРААН АГРАММАТИКА АУС АДУЛАРА ШАЛЫРШАТӘУ

Аҧсуа бызшәа ззымдыруа ирҵара залыршахазом аграмматика иазкны адыррақәа аҵаԥы имҭакәа. Аграмматика иааидкыланы системак шьақәнаргылоит, уи абызшәадырра иахәҭакуп. Аграмматика иаҵанакуеит аморфологиеи, асинтақсиси, ажәахырҽиаареи. Арҭ ахәҭақәа зегьы хаз ҟәшақәаны иҟоуп, ахә аки-аки иузеидымхуа еидҳәалоуп, абызшәа агәыцәгьы шьақәдыргылоит (Арсҭаа Ш. К.).

Аморфологиа – иҵнаҵаауеит ажәаҳәа хәҭақәа (ахьызка, аҟаҵарба, аҟазшьарба, аԥхьазарахьзы, ахьызцынхәра, ацыҥгыла, иара убас ацхыраагзатә ажәақәа, урҭ ргграмматикатә категориақәа.

Абызшәа аморфологиатә еилазаараҽы ихадоу бызшәатә акны иҟоу ажәоуп. Ажәа ҭцаазар ҟалоит ажәартә ҵакы аганахьала (алеқсикологиа), иара убас уи аетимологиа аганахьалагьы. Ажәа ҭаҳҵаауеит асинтақсистә функциалагьы. Ажәа азеиԥш морфологиатә ҵаки (ажәаҳәа ахәҭак аҳасабала) уи иацааиуа аморфологиатә формақәеи урҭ рҵакқәеи ажәа ашьагәыҵи ашьатеи рыкәша-мыкәшоуп иахьышьақәгыло ҳәа азгәеиҭоит академик Ш. К. Арсҭаа[21]. Убри азоуп ажәа аморфологиаҽгьы ихадоу бызшәатә акны изыҟоу.

[21] Арсҭаа Ш.Ҟ. Аҧсуа литературатә бызшәа аграмматика. Аҟәа. 1996. Ад. 95.

Ажәа азеиԥш морфологиатә ҵаки аморфологиатә еилазаашьеи рыла ҳанахәаԥшуа, уи ажәаҳәа хәҭа ҳәа ҳашьҭоуп.

Жәаҳәахәҭак аѳнуҵҟа еидкылоу ажәакәа рхатә жәартә ҵакқәа рыдагьы ирымоуп дара зегь еицырзеиԥшу аграмматикатә ҵакы.

Асинтақсис – иҭнаҵаауеит ажәеи ажәеи, аҳәоуи аҳәоуи реидҳәалашьа, имариоуи еилоуи аҳәоуқәа рышьақәгылашьа. Асинтақсис аграмматика иахәҭакуп.

Ажәахырҷиаара обиеқтс иамоуп, иагьҭнаҵаауеит ихырҷиаау ажәакәа, урҭ рхырҷиаашьа, рхырҷиааратә маҭәахәқәа, рхырҷиааратә хкқәа.

Абызшәатә материал арҵаразы алԥшаара

Арҵара алагарҭатә етап аҷы ихадароуп ацәажәаратәи аѳратәи ажәаҳәақәа рҷы ашьцыларақәеи алшарақәеи реизырҳара. Уи алыршахоит заанаҵы иалԥшаау, изызхәыцу абызшәатә (аграмматикатәи, алеқсикатәи) материал ашьаҭала. Арҵара аԥхьатәи аетап азы иазԥхьагәаҭоу аграмматикатә минимум аҷы, хымԥада, хшыѳзышьҭра азузароуп аԥсуа бызшәа ацәажәаратә ажәаҳәаҷы зегь реиҳа хархәара змоу аморфологиатә формақәеи асинтақсистә конструҟциақәеи. Абызшәатә материал алԥшаарақҷы акомплекс-концентртә принцип ала абызшәатә материал еизшаны аҵаѳцәа дырҵарала арҵара алагарҭатә етап аҷы иҟалоит аҭагылазаашьа бзиақәа аԥсышәала ацәажәаразы. Аграмматикатә материал алԥшаарақҷы хшыѳзышьҭра рыҭатәуп:

1) ацәажәарақҷы иаҳа хархәара заҳҭо ажәакәеи аформақәеи рхархәара;

2) алеқсикатә минимум ашьақәыргылара;

3) ахатәы бызшәа аҷыдарақәа рдырра;

4) аԥсуа бызшәа арҵарақҷы ақәкы хада (ажәаҳәа аизырҳара) хшыѳзышьҭра азура.

Алагарҭатә етап аҷы аҵаѳцәа ирыдаагало аграмматикатә материал ажәаҳәа аизырҳара иадҳәаланы, апрақтикатә хырхарҭа аманы иҟазароуп. Абри аетап аҷы аҭыԥ бзианы иааннакылоит ақәырԥшқәа рхархәарала аусура. Аҵаѳцәа

ақәырԥшқәа ирыхәаԥшны ишьақәдыргылоит рыѳратәи рцәажәаратәи ажәаҳәақәа рҷы рхы иадырхәо аҳәоуқәа. Алагарҭатә етап аҷы излалшо ала имаԥны аграмматикатә минимум аҷы иҟазароуп асинонимқәа. Аварианҭқәа рҟынтәи иаҳа зхархәара ақәнаго ажәа алԥшаара аҵаѳы имч ақәхом, ицәыхьанҭоуп ҳәа иԥхьазатәуп. Арҵаразы аграмматикатә материал алԥшаарақҷы хшыѳзышьҭра азутәуп иара убас ахатәы бызшәа иақәшәои, мамзаргьы, маԥк иадамзаргьы, аԥыдарақәа аазырԥшуеи аморфологиатә формақәеи асинтақсистә конструҟциақәеи.

Аграмматикатә минимум аҵакы

Алагарҭатә классқәа рзы аграмматикатә минимум иаҵанакуазароуп абарҭ реиԥш иҟоу атемақәа (ахәҭақәа):

1) ахьызҟа: ахыԥхьазара, акласстә категориа аарԥшышьақәа; ахьызҟа адхаларатә форма;

2) аԥхьазара хьзы: аԥхьазара хьзы араздриадқәа (ахыԥхьазаратәқәа, аишьҭагылатәқәа, азырҳаратәқәа, аиҟәшаратәқәа, азааигәаратәқәа, аизгатәқәа) прақтикала арҵара. Акласстә категориа арбашьа. Имариоу, имариам, еилоу аԥхьазарахьызқәа;

3) аҟазшьарба: ахаҭашьатәи азыҟашьатәи ҟазшьарбақәа. Арацәа хыԥхьазара аҟазшьарбаҷы аарԥшышьақәа. Аҟазшьарба апозициа ажәеидҳәалаҷы;

4) ахьызцынхәра: ахаҷытә хьызцынхәарақәа, акласстә категориа ахьызцынхәараҷы, арбагатә, азҵааратә хьызцынхәарақәа;

5) аҟаҵарба: хаҷылеи, хыԥхьазаралеи, класслеи аԥсахшьа, хаҷык зныԥшуа аҟаҵарбақәа рыԥсахшьа; ѳ-хаҷык, х-хаҷык зныԥшуа аҟаҵарбақәа рыԥсахшьа;

6) ацынгыла: аҭыԥтә, аамҭатә, аҟалашьатә цынгылақәа рхархәашьа;

7) ашьҭынгылақәа: (а)хь, (а)ҷы, (а)ҟны, (а)ҟнытә, -нза, -ҟа ахьызқәа ирыцны рхархәашьа;

8) аидҳәалагақәа, ахәҭаҷқәа, абжьыҭкьақәа.

Аграмматикатә минимум аҷы иҟазароуп иара убас асинтақсис иазкны аелементартә еилкаарақәа: аҳәоу хкқәа (ажәа-

бжьтә, азҵааратә, абжьыҵгатә). Ажәеидҳәала. Имариоуи еилоуи аҳәоуқәа.

Ажәахырҷиаара иазкны аграмматикатә минимум аҷы иазԥхьагәаҭазароуп еиуеиԥшым ажәахырҷиааратә моделькәа:

1) анхара – анхаԝоы – анхацәа
акәашара – акәашаԝоы – акәашацәа

Арҭ ажәақәа рҷы ажәахырҷиаагатә елементкәа **ра**, **ԝеы**, **цәа** инарыгзоит ажәахырҷиааратәи аморфологиатәи функциақәа.

2) абгахәыцы, абгаду

Арҭ ажәақәа рҷы еицылоит ахьызкатә шьаҭеи аҟазшьарбатә шьаҭеи.

3) азанаат: ауасахьча, азлагарахьча

Арҭ ажәақәа рҷы ажәахырҷиаара шьақәгылоит ахьызкатә шьаҭақәа реиццарала.

Аграмматикатә минимум аҷы иҟазароуп иара убас суффиқсла ахьызка ахырҷиаара, прақтикала урҭ ажәақәа иааиԥмырҟьазакәа ҳажәаҳәаҷы ҳхы иахьаҳархәо аҟынтә асуффиқсқәа: **ра**, **ԝы**, **га**, **ҭа**, **ҭра**, **ба**, **тәы**, **тәи**;

Аҷырԥштәқәа: абзиа**ра**, аԥхьа**ра**, арцаԝ**ы**, ацаԝ**ы**, аныхг**а**, ашәыг**а**, акәашар**ҭа**, атәар**ҭа**, ажәл**ҭра**, арасаҭ**ра**, Азынб**а**, Акаб**а**, амҷ**тәы**, иахьат**әи**.

Ацәажәаратә ажәаҳәаҷы хархәара рымоуп аҟацарба аҭыԥи ахырхарҭеи ҳзырбо аԥынгылақәа (апревербқәа): **аа**, **на**, **ԝа**, **ла**, **қә**, **ва**, **ԝна**, **ха**, **д**, **ҭа**, уб. иц. Убарҭ аԥынгылақәа рыбзоурала ишьақәгылаз ажәақәа рхархәара шыҭбаау прақтикала хшыԝозышьҭра азуны аграмматикатә минимум аҷы ҳазаатгылоит. Ацәажәараҷы инарҭбааны хархәара рымоуп иара убас ихырҷиаау ацынгылақәагьы. Асуффиқсқәа **ны**, **ла** рыла ишьақәгылоу ажәақәагьы арцаразы иазԥхьагәаҭатәуп. Иаҳҳәап: ирларсны, ԝба-ԝбала, ԝыԥьа-ԝыԥьала.

Алагарҭатә етап аҷы ацаԝцәа ирыдгалоу аелементартә грамматика алшара ҟанаҵозароуп аԥсышәала ацәажәаразы ашьцыларақәа рытара. Абызшәатә материал асинтақсис шьаҭас иаҭаны, ацаԝцәа ражәаҳәа аизҳара иацхрааууи ҟаларуп.

Апрақтика ишаҳнарбахьоу ала, ажәаформа еиҳа еиҧьны игәныркылоит 8-10 шыкәса зхыцуа ацаԝцәа. Убри аҟынтәи ацаԝцәа ирызнааго ажәаформақәа зегьы аус рыдулахар ауп афразақәа, аҳәоуқәа, аконструкциақәа рҷы.

Аграмматикатә материал иахьынзалшо имариазароуп, ацаԝцәа рымч ақәхо иҟазароуп. Имариоу адыррақәа рахьынтә иаҳа иуадаԝу аилкаарақәа рахь днаргозар ауп ацаԝоы. Ацаԝцәа ирыдаагало ажәақәа рҷы рморфологиатә рбагақәа алаҳкаауеит.

Алагарҭатә етап аҷы ацаԝцәа ирцоит адинамикатә (аҟацареи аҷиареи аазырԥшуа) ҟатцарбақәа. Ибзиоуп иааиԥмырҟьазакәа ацаԝцәа ражәаҳәаҷы рхы иадырхәо хаҷык зныԥшуеи ԝ-хаҷык зныԥшуеи аҟатцарбақәа рыдгалазар. Аҟатцарба амасдар ашьақәгылашьа ачыдара хшыԝозышьҭра азуны, уи ажәаформа иазаатгылатәуп.

Ацаԝцәа ргграмматикатә минимум аҷы иҟаларуп хаҷык зныԥшуа аҟатцарбақәа реиԥш, ԝ-хаҷык зныԥшуа аҟатцарбақәагьы. Хаҷык зныԥшуа аҟатцарбақәа:

атәара – стәоит
ацәажәара – сцәажәоит
агылара – сгылоит
ацара – сцоит
анхара – сынхоит
алагара – салагоит
алгара – салгоит
аара – саауеит
анеира – снеиуеит
азырԝра – сзырԝуеит
аԥхьазара – сыԥхьазоит
Ԝ-хаҷык зныԥшуа аҟатцарбақәа:
аҳара – исаҳауеит
аҳәара – исҳәоит
абара – избоит
агара – изгоит
аԥхьара – саԥхьоит
аиҵагара – еиҵазгоит

абзиабара – бзиа избоит
аҩра – (и)зыҩуеит
аилкаара – еилыскаауеит
аҵара – аҵара сҵоит
афара – исфоит

Аҵаҩцәа ражәаҳәаҽы ақтивла хархәара руеит иара убас астатикатә (аҟазаашьа, аҭагылазаашьа) аазырԥшуа аҟаҵарбақәагьы.

аҟазаара – (сара) сыҟоуп
акәзаара – (сара) соуп
амазаара – исымоуп
аҭаххара – исҭахуп

Аҟаҵарбақәа рышьақәырҕәҕәаратә формақәа рыдагьы аҵаҩцәа ирдыруазароуп урҭ рмапкратәи иара убас адҵаратә формақәеи.

Ақәырԥышы:

Хаҽык змоу астатикатә **ҟаҵарба:** аҟазаара – сыҟоуп – сыҟам – Уҟаз! Быҟаз! Шәыҟаз!

Ҩ-хаҽык змоу адинамикатә ҟаҵарба: абара – избоит – избом – Иба! Ижәба!

Аграмматикатә материал аурок алагалара

Аграмматикатә материал азнагараҽы иҵәырымҵыр ҟалазом абри еиԥш иҟоу азҵаара. Ишԥалагалатәу аграмматикатә материал аурок? Иарбан методу иаҳа аԥыжәара зҭатәу аиндуқтивтәи адедуқтивтәи методқәа рҟынтә.

Аиндуқтивтә метод – ари аҵаҩцәа алеқсика-грамматикатә ҽаршьцыларақәа рынагзарала, ақәырԥшқәа рышьклаԥшра иабзоураны дара рхала иҟарҵоит алкаа.

Адедуқтивтә метод – аҵаҩцәа ирыдгалоу алкаа, ма аԥҟара рхы иархәаны инарыгзоит аҽаршьцылара. Арҭ аҩметодк рҟынтәи иахьатәи аметодикаҽы аԥыжәара арҭоит аиндуқтивтә метод. Аиндуқтивтә метод иабзоураны аҵаҩы ихшыҩ ақтивла аусура ҳаракхоит, ирызнааго аграмматикатә материал еиҳа еиҕьны еилыркаауа иалагоит, уадаҩра алазамкәангьы игәныркылоит.

Зегь рзы еилкаауп аҵаҩцәа ирыдаагало абызшәатә материал зегьы аиндуқтивтә метод ала ишҳазрымҵо. Араҟа хархәара аҳҵар ҟалоит ***аиҵаҳәараҟнытә аиллиустрациақәа рахь захьзу азнеишьа***.

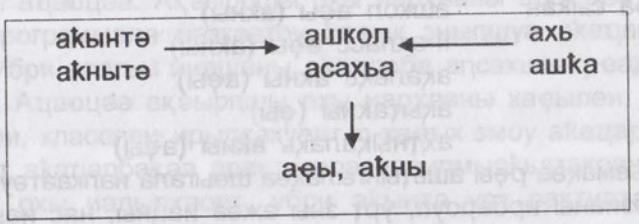
Аграмматикатә материал аҵаҩцәа рызнагараҽы арҵаҩы ихы иаирхәо аԥкарақәа еиҵыхцәамкәан инструқциак иеиԥшны иҟазароуп.

Аинструқциа иацзароуп ажәаҳәатә қәырԥшгьы. Аҵаҩцәа ажәаҳәатә қәырԥшы рхы иархәаны ишьақәдыргылоит рхатәы ҽырԥштәқәа.

Аграмматикатә материал арҵаратә процесс иалаагалар ҳалшоит алабҽабатә цхыраагзақәа рыбзоурала, еиуеиԥшым атаблицақәа, асхьемақәа, асахьақәа, аконкреттә цакы змоу амаҭәарқәа рыбзоурала.

Иаҳҳәап, ашьҭынгылақәа аҵаҩцәа рызнагараҽы аҵаҩцәа ирыдгалазар бзиоуп асхьема.

А С Х Ь Е М А



Ашкол аҽы **(аҟны)** дыҟоуп.
Ашкол ахь **(ашҟа)** дҵоит.
Ашкол аҟнытә **(аҟынтә)** дҵоит.

Ашьҭынгылақәа ажәа иацны, ма иацрыганы ахархәаразы, аҵаҩцәа еиҳа еиҕьны игәныркыларазы ирыдаагалоит атаблица:

Сара аҵара сҵоит ашкол **аҽы (аҟны)**
II акласс **аҽы (аҟны)**
ақыҭаҽы **(ҟны)**
ақалақь **аҽы (аҟны)**
алицеи **аҽы (аҟны)**

аколлеџь **аҽы (аҟны)**
аҳҭныҟалақь **аҽы (аҟны)**

Сара сцоит ашкол **ахь**
– II акласс **ахь**
– ақалақь **ахь**
– алицеи **ахь**
– аколлеџь **ахь**
– аҳҭныҟалақь **ахь**

Сара сцоит **аҩныҟа**
– Гагра**ҟа**
– Аԥсныҟа
– Лыхныҟа
– Аҟәа**ҟа**

Сара сцоит ашкол **аҟнытә**
– ақалақь **аҟнытә**
– ақыҭа**ҟнытә**
– аҳҭныҟалақь **аҟнытә**
– Аҟәантә

Сара сыҟан ашкол **аҽы (аҟны)**
II-акласс **аҽы (аҟны)**
ақалақь **аҟны (аҽы)**
ақыҭа**ҟны (ҽы)**
аҳҭныҟалақь **аҟны (аҽы)**

Асхьемақәа рҽы ашьтынгылақәа шәыгала иалкаатәуп. Аџаԥцәа ибзианы ирбароуп, урҭ зны ажәа иацны, нас иацрыганы ишԥоу. Уи иазкны аԥкара ҽырҳәала аџаԥцәа иреиҳәоит арџаԥы.

Аџаԥцәа ирызнааго аграмматикатә материал зегьы ажәаҳәа еиззырҳауа ақәырпшқәа рыла ишьақәҳаргылар ҟалоит аматериал аилкааразы аџаԥцәа ирԥыло ауадаԥрақәа азгәаҭаны, акласс ахьынзазыҟаҵоу аԥазара хшыԥзышьҭра азуны. Ажәаҳәа аизырҳараҽы ацхыраара зуа ақәырпшқәа аџаԥцәа ирыдаагалар ҟалоит арҵагатә материал ҽыц анрызнааго еиԥш, ууанза ироухьоу адыррақәа анышьақәҳарҷәҷәогьы.

Ақәырпшқәа – ари ииашаны ажәаформақәеи, ажәеидҳәалақәеи, аҳәоуқәеи, аконструкциақәеи шышьақәыргылатәу, ажәақәа ирықәнаго ақәыгҷәара рзықәыргыланы, ҽырпштәык аҳасабала, дырбароуп.

Имариоу аҳәоуқәа рышьақәыргыларазы ирыдаагалар ҟалоит ақәырпшы:

1. Ихьтоу́п. Иахьа́ хьтоу́п. А́зын хьтоу́п. Адәаҽы́ хьтоу́п. А́зын есымша́ хьтоу́п.
2. Ари́ шәкәу́п. Ари́ сара́ исышәкәу́п. Ари́ саҳәшьа́ илышәкәу́п. Ари́ шәкәы́ ҽыцу́п.

Абарҭ ақәырпшқәа рхы иархәаны аџаԥцәа ишьақәдыргылоит ажәак, ԥажәак, хажәак рыла еилоу аҳәоуқәа.

Арџара аԥхьатәи аетап аан аџаԥцәа ирыдаагалоит аҟаџара ҳзырбо **саԥхьоит**, **сцоит**, **исфоит** реиԥш иҟақәоу аҟаџарбақәа.

Аҟаџарбақәа рцакқәа бзианы еилыркааua ианыҟалалак, урҭ хаҽылеи, хыԥхьазаралеи, класслеи ирыԥсахуеит. Апрақтика ишаҳнарбаз ала, хаҽык зныԥшуа аҟаџарбақәа анеиҭаркуа, аџаԥцәа III ахаҽаҟны иҟарҵоит агха лара (иара) **дтәоит** аҭыпаҽы ирҳәоит лара (иара) **итәоит**, **лтәоит**.

Убри аҟынтәи ауаԥытәԥысатә (ахаџәеи аҳәсеи) ркласс ахԥатәи ахаҽырбага д аҟаџарбаҽы ишцәырҵуа рыхшыԥ азышьҭтәуп аџаԥцәа. Ақәырпшы рхы иархәаны аџаԥцәа еиҭаркуеит программала иазгәаҭоу хаҽык зныԥшуа аҟаџарбақәа зегьы. Убри алагьы ииашаны аҟаџарба аԥсахшьа ҿеадыршьцылоит. Аџаԥцәа ақәырпшы рхы иархәаны хаҽылеи, хыԥхьазаралеи, класслеи ирыԥсахуеит ԥ-хаҽык змоу аҟаџарбақәагьы. Урҭ аҟаџарбақәа прақтикала иааиԥмырҟьазакәан ражәаҳәаҽы рхы иадырхәоит, убри аҟынтә урҭ рақтивтә жәар аҽы иҟазароуп.

Хаҽык, ԥ-хаҽык зныԥшуа аҟаџарбақәа асхьема ианџаны аџаԥцәа рылаԥш иахьабо икыдаҳџоит. Нас арҭ аҟаџарбақәа қәырпшык аҳасабала хаҽылеи, хыԥхьазаралеи, класслеи иԥсахны, атаблица ианџаны лабҽабатә цхыраагзак еиԥш ҳхы иаҳархәоит. Ахаҽырбагақәа еиуеиԥшым аԥштәы змоу ашәыгақәа рыла иалкааны, аџаԥцәа рылаԥш аахартә, игәныркылартә еиԥш иҟаџатәуп.

Ҩ-хаҽык змоу аҟаџарбақәа рхархәараҽгьы аџаԥцәа иҟарџоит аҩхақәа. Урҭ хаҽык зныԥшуа аҟаџарбақәа реиҭакраан рхы иадырхәоз III ахаҽырбага д араҟа ииашамкәан рхы иадырхәоит. Урҭ ирҳәоит **ифоит** аҭыпаҽы **дфоит**, **илфоит** аҭыпаҽы

дфоит. Аҵаҩцәа ақәырԥшы иахәаԥшны ҩ-хаҿык зныԥшуа аҟаҵарбақәа акырынтә ианеиҭарклак ашьҭахь, ас еиԥш иҟоу агхақәа рыҟаҵара иаҟәыцуеит.

Алагарҭатә етап аҿы аҵаҩцәа ацәажәаратә темақәа: **сара сызусҭоу, сара сышкол, акласс уада, арҵага маҭәахәқәа** рыла еиқәдыршәоит аҳәоуқәа. Аҵаҩцәа рҭак ҟарҵоит азҵаарақәа:

1. Уара иухьзузеи?
2. Уара иужәлоузеи?
3. Уара уабанхои?
4. Уара уҭаацәара дуума?
5. Уан илыхьзузеи?
6. Уаб ихьзузеи?
7. Уаҳәшьа илыхьзузеи?
8. Уашьа ихьзузеи?

Азҵаарақәа рҭак аҟаҵараҿы аҵаҩцәа рыхшыҩ азырышьҭуеит ахьыҵцынхәреи аҟаҵарбеи хаҿыла, хыԥхьазарала, классла реидҳәалашьа. Аҵаҩцәа иазгәарҭоит аҟаҵарбақәа рыԥсахшьа. Убри азы ибзиоуп харҳәара азузар арҵаҩы ууанза ирыдигалахьоу ҩ-хаҿык зныԥшуа аҟаҵарбақәа хаҿылеи, хыԥхьазаралеи, класслеи реиҭакшьа ахьарбоу атаблица. Ари атаблица ахархәарала аҵаҩцәа иааиԥмырҟьазакәан иҟарҵоз агхақәа (**илыжәлоуп** аҭыԥан **дыжәлоуп**, **илыхьзуп** аҭыԥан **дыхьзуп**) раԥырҟәкәаара алыршахоит.

Аҵаҩцәа аграмматикатә ԥҟарақәа ҿырҳәала дырҵара мап ацәкны, прақтикала аҿаршьцыларақәа рынагзарала реадыршьцылоит иуадаҩу аԥҟара иаҳәо аилкаарақәа рдырра, реилкаара. Ус акәымкәан аҵаҩы инаигзо аҿаршьцыларақәа рҿы агхақәа ҟаиҵо далагар, арҵаҩы даҿазныкгьы дазхьаирԥшуеит аԥҟара, уи аԥҟара иаҳәо еиликааува аҟынза днеигаанза, аус адиулоит. Аметодистцәа ишазгәарҭо ала, аурок зегьы аҟнытә 30% атеориатә дыррақәа рызнагара иазкуп, егьи иаанхаз 70% аҿаршьцыларақәа рынагзара иазаҳкуеит.

Аграмматикатә материал азнагараҿы, ажәаҳәа арҿиараҿы ихадароу ашьцыларақәа рырҿиароуп қәкы хадас иҟоу. Ажәаҳәа аизырҳараҿы ихадоу аххқәа рахь иԥхьазоуп: аҳара, ацәажәара (аҳәара), аԥхьара, аҩра, аиҭагара. Абарҭ аххқәа

зегьы еидҳәаланы имҩаԥысуазароуп аурок аҿы, урҭ акы аурок ианагха, абызшәа зцо аҵаҩы иахьынзахәҭоу адыррақәа имоуит ауп иаанаго.

Аҩратә еаршьцыларақәа рынагзара иабзоураны аҵаҩы иоуз адыррақәа, ииҵаз аматериал ихаҿы аанхара, агәынкылара иацхраауеит.

Аԥхьара – аҵаҩы изҿлымҳара, аинформациа аиоура, адырра ҿыцқәа реилкаара, абызшәа прақтикала аҵара иацхраауеит, аҵаҩы иақтивтәи ипассивтәи жәар еизнарҳауеит.

Аҳареи аҳәареи – аҵаҩцәа рыхшыҩ, рхәыцра, ргәынкылара, аҵаразы ргәазыҳәара, ражәаҳәа аизырҳара иацхраауеит.

Аиҭагара иабзоураны аҵаҩцәа рдыррақәа еизакхоит, ирдыруеи ирзымдыруеи реилкаара алыршахоит, рдыррақәа ақтивизациа рзураҿы ацхыраара ҟанаҵоит.

Аграмматика аус адураҿы аҵаҩцәа ирыдаагалоит ҵаҟа ҳаззааҭгыло реиԥш иҟоу адҵақәа.

1. Шәаԥхьа (шәазызырҩы). Шәыхшыҩ азышәышьҭ.
2. Шәаԥхьа (шәазызырҩы). Еиҿшәырԥшы. Ишәҳәа урҭ рҵакқәа.
3. Шәаԥхьа. Шәхы иашәырхәа иақәнагоу аформа. Ишәҳәа ус шәхы изашәырхәаз.
4. Рҭак ҟашәҵа азҵаарақәа. Аҭакқәа рҿы шәхы иашәырхәа...
5. Шәаԥхьа атекст. Ақәаԥқәа рҭыԥ аҿы ишәыргыл иақәнаго ажәаформа. Ишәҳәа ус шәхы изашәырхәаз.
6. Ишьақәшәыргыл аиҿцәажәара ... атемала. Шәхы иашәырхәа аконструкциақәа (аформақәа)...
7. Шәара ишԥашәҳәо адашьмаҿы аҩыга кажьны ижәбар, мамзаргьы астол аҿы ашәкәы ықәны ижәбар?
8. Иахьатәи амш зеиԥшроу аилкааразы шәышԥаҵаауеи?
9. Асахьа шәахәаԥш, рҭак ҟашәҵа азҵаарақәа **ианба?.., иаба?..** Аҭакқәа рҿы шәхы иашәырхәа...

Аҵаҩцәа арҵаҩы идҵақәа рзеилымкаар, уи илшоит знык урыс бызшәала иреиҳәар, аԥхьа – аԥсышәала, нас – урысшәала, аҵыхәтәаны – аԥсышәала.

Аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирҵараҿы аграмматика арҵараҿы қәкы хадас иҟоу аԥҟарақәа ҿырҳәала рҵара акәзам, араҟа

ихадароуп аграмматикагьы, афонетикагьы, ажәахырҽиаарагьы аамҭак иалагзаны, комплекск аҳасабала аҵаԥцәа ражәаҳәеи рыхшыԥи рырҽиареи реизырҳареи иацхраартә еиԥш аҟаҵара.

Аграмматикеи алеқсикеи еиҽырпшны ҳрыхәаԥшуазар, урҭ хаз-хазы иҟоу ҭцаарадыррақәоуп, урҭ аки-аки еидҳәалоуп. Хаз-хазы абызшәа ззымдыруа ицартә еиԥш апрақтикаҿы изалыршахазом аграмматика хазы ирыдгаланы, алеқсика аграмматика иадҳәаламкәан аҵаԥцәа дырҵара, аметодистцәа[22] ишазгәарҭахьо ала, лҵшәа амазам.

Алеқсика ашьаҭаҿы иҟоуп ажәа. Ари ажәоуп ихадароу аграмматикаҿгьы. Ажәа аҵакы иалкааны маҭәарк, еилкаарак иадҳәалоуп.

Иаагап: ашәҟәы, аԥыга, арҵаԥы, аҵаԥы – арҭ ажәақәа аконкреттә ҵакқәа рымоуп, иаадырԥшуеит ауаԥытәыԥса, ма амаҭәартә класс – синтагмақәоуп.

Ҳарзааҭгылап ҳара ҳажәаҳәа злашьақәгылоу аҳәоуқәа. Ҳрызхәыцыҵ аҳәоуқәа злашьақәгылоу ажәақәа.

Сара ашәҟәы саԥхьоит. Арҵаԥы акласс дааԥналт. Аҵаԥцәа зегьы ԥагылеит.

Ҳажәаҳәа злашьақәгылоу арҭ аҳәоуқәа хҧа-хҧа ажәа рыла ишьақәгылоуп.

Ҳара прақтикала ацәажәара ҳзеиҿкаазом (ацәажәара зыҟалазом), убри азы иақәнагоу ажәар ҳзымдыруазар, насгьы формала ииашаны, аграмматикатә ԥкарақәа ирыԥәшәо ишьақәгыламзар.

Аграмматика ари цхыраагзак аҳасабала харҳәара азаауеит ҳцәажәаратәи ҳаԥратәи ажәаҳәақәа ииашаны реиҿкаараҿы.

Аҵарауаԥ Л. В. Шьчерба иусумҭаҿы иазгәеиҭоит: «Грамматика представляет собой репертуар средств, посредством которых во-первых, по определенным правилам выражаются отношения между самостоятельными предметами мысли и по-

[22] Щерба Л. В. Преподавание иностранных языков в средней школе. М. 1974. Ад. 82.

средством которых во-вторых, по не менее определенным правилам образуются новые слова»[23].

Иҧыдоу грамматикатә цхыраагзақәаны араҟа иҟоу зегь раԥхьаза иргыланы афонетикатә процессқәа ирыбзоураны ашьҭыбжьқәа рҿыԥсахрақәа роуп, иара убас еиуеиԥшым аффиқсқәа (аԥынгылақәа, апревербқәа, асуффиқсқәа) рыцхыраарала ажәаформак иахылҽиаауа ҵакыла уи ажәа иазааигәоу ажәақәагьы урҭ рхыԥхьазараҿы иҟоуп.

Абызшәа ззымдыруа аҵаԥы аграмматиказы раԥхьазатәи аелементартә дыррақәа иоухьеит ихатәы бызшәа аҵара иабзоураны. Уи ихатәы бызшәа аҵара иабзоураны ишьақәгылахьеит ихәыцшьа амеханизмқәа, анализи-асинтези. Аҵаԥы ианалитикатә хәыцра аҿцәырнаго иалагоит изымдыруа абызшәа аҵара даналаго аетап инаркны. Абри аетап аҿы аҵаԥы иицо абызшәеи ихатәы бызшәеи реиҿырԥшра иҿазикуа далагоит.

Аиндукциатә метод ала аҵаԥцәа ирыдаагало аматериал иаҳа еиҧьны ишыгәныркыло хшыԥзышьҭра азуны, идҳарҵоит аҭыԥрбагатә превербқәа рыла ишьақәгыло аҟаҵарбақәа. Арҭ ажәақәа аҵаԥцәа ианрызнааго, хшыԥзышьҭра аҳҭароуп апревербқәа ажәақәа рҵакы шырыԥсахуа, урҭ ажәақәа ҵакыс ирырҭо. Иаҳҳәап:

дыԥнагылоуп (ауада дыԥнагылоуп)
дахагылоуп (аишәа дахагылоуп)
давагылоуп (аҵла давагылоуп)
дҭагылоуп (ашҭа (абаҳча) дҭагылоуп).

Арҭ апревербқәа злоу ажәақәа аҳәоуқәа рҿы аус анрыдырулалак ашьҭахь, аҵаԥцәа ажәақәа ргрmaтикатәи рсемантикатәи ҵакқәа еиҳа еиҧьны рхаҿы иаанхоит.

Аграмматикатә хырхарҭа змоу аҿаршьцылара ххқәа

Аҵаԥцәа ишьақәдырҕәҕәаз аграмматикатә форма ажәаҳәаҿы ииашаны ахархәаразы ашьцыларақәеи алшарақәеи рыҭала-

[23] Щерба Л. В. Преподавание иностранных языков в средней школе. М. 1974. Ад. 83.

тәуп аҵаҩцәа. Аҵаҩцәа инарыгзо адҵақәа зегь рыхшыҩ аҽы инаганы, еилкааны иҟарҵароуп.

Ҽырҳәала ирҵаз аформа, уи инанагзо афункциа хшыҩзышьҭра амҭакәан игәныркылар, анарха аиоуам, ирласынгьы ирхашҭуеит. Иаҳҳәап, аҵаҩы ибзианы игәникылеит ахаҽытә хьызцынхәрақәа. Ҽырҳәала дацәымҩашьакәа иҳәоит. Аха ицәажәаратә ажәаҳәаҽы урҭ ахьызцынхәрақәа ииашаны ихы. ианизамырхәа, иитҵаз, иоуз адыррақәа иахьынзахәҭоу аҩазара аҟынза изымназеит ҳәа азгәаҭатәуп. Убри аҟынтәи аҵаҩцәа ирызнааго аграмматикатә форма хазы иаанмыжькәа, ацәажәараҽы хархәара аҭатәуп. Аҵаҩцәа ирыдаагало аҽаршьцыларақәа инарыгзозароуп акоммуникативтә функциа, ирымазароуп афункционалтә знеишьа. Автоматизм аҟынза инеиуеит, аграмматикатә формеи уи афункциеи еидҳәаланы аус анрыдулахалак ашьҭахь.

Ҽаршьцыларақәак рҽы аҵаҩцәа ирыдгалахар ҟалоит иалкааны формак аус адулара азпҳьагәазҭо дҵак. Уи адҵа иалнаршазом аус зыдулаз аграмматикатә форма ажәаҳәаҽы ахархәара. Ас еиҧш иҟоу адҵа акоммуникативтә функциа азынамыгзеит ҳәа иҧхьазатәуп.

Аҵаҩцәа рҽаҧхьа иқәиргыло адҵақәа ирыбзоураны иҟалароуп ареалтә коммуникациа, ацәажәараҵәкьа. Ацәажәараҵәкьа шьақәгылазом иарбанызаалак ажәаформак ҳҳы иаҳархәандаз ҳәа. Дарбанызаалак ицәажәара мҩаҧысуеит хҭыск, епизодк, еилкаарак иадҳәаланы. Уи ацәажәараҽы иҵахуп ииаирҧшырц ақәшаҳаҭхара, амапкра, ма агәынамзара.

Аҵаҩы идаагалап адҵақәа: 1) акәаҧқәа рҭып аҽы ишәыргыл иақәнаго ажәа, ма анбан; 2) архәақәа ирҵакқәоу ажәақәа ирықәнаго афармахь ииажәга. Арҭ адҵақәа акоммуникативтә функциа рзынагзазом. Ацәажәараҵәкьаҽы, апрақтикаҽы ицәажәо иҽаҧхьа ахаан азы ицәырымҵыц усеиҧш иҟоу адҵақәа рзы ахәыцра. Убри аҟынтәи аграмматика аус адулараҽы иазпҳьагәаҭоу аҽаршьцыларақәа ирыҵаркуа адҵақәа акоммуникативтә функциа нарыгзо иҟазароуп. Убри азы аҵаҩцәа ирыдаагало аҽаршьцыларақәа ҩ-ххыкны иаҳшар алшоит. Актәи аххахьы еидаҳкылар ҳалшоит ашьцыларақәеи

алшарақәеи рышьақәыргәгәара иазку аҽаршьцыларақәа. Аҩбатәи ахкахьы ииаҳгар ҟалоит ажәаҳәа зырҽио, еиззырҳауа аҽаршьцыларақәа.

Аметодикаҽы арҭ аҽаршьцыларақәа еиуеиҧшым атерминқәа рыла иаарҧшуп:

ацәажәараҧхьатәиқәа – ацәажәаратәқәа;

азыҟаҵаратәқәа – ацәажәаратәқәа;

аршьцыларатәқәа (тренировочные) – ацәажәаратәқәа.

Убарҭ зегь рахьынтәи зегь реиҳа аҭыҧ ааннакылоит азыҟаҵаратәқәа – ацәажәаратәқәа.

Азыҟаҵаратә ҽаршьцыларақәа иалкааны дара рхықәккәа рымоуп. Аҵаҩцәа аус здыруло ажәаформа ахала иаанмыжькәан ацәажәаратә ажәаҳәа иалагалатәуп. Итрадициатәу адҵақәа (ишьақәшәыргыл аҟаҵарбақәа адҵаратә формаҽы иргыланы, ииажәга аҟаҵарбақәа адҵаратә формахь) рыдагьы аҵаҩцәа ирыдгалатәуп акоммуникативтә ҟазшьа змоу адҵақәа.

Уҩызаи́дҵа иҟаиҵарц азы. Бҩыза илы́дҵа иҟалҵарц азы. Угыл, арҵаҩы даait. Уца а́дәахьы, аҵәҵәа ҟалеит. Бааи, аҧенџьыр аарты. Бтәа, аурок иалагеит.

Арҵара раҧхьатәи аетап аҽы аҵаҩцәа ирыдгалахоит зынза имариазоу аконструкциақәа. *Ари закәи(зеи)? Ари шәкәуп. Ари дарбан? Ари сара соуп. Ари сан лоуп. Ари саб иоуп.*

Арҵаҩы аҵаҩцәа идирбоит аматәарқәа инапы рықәкны (астол, аҟәардә, аҧенџьыр). Азҵаара ықәиргылоит. Ари закәи (зеи)?

Аҵаҩцәа арҵаҩы изҵаарақәа рҵак ҟарҵоит: *Ари столуп. Ари ҟәардәуп. Ари ҧенџьыруп.* Аҵаҩцәа арҵаҩы изҵаара иаҵамхазакәан ирласны аҵак ҟарҵоит. Имариоу акострукциақәа ркынтәи иаҳа иуадаҩу аконструкциақәа рышьақәыргылараҳьы ииасуеит.

Аҵаҩцәа аҩнынтәи иааргаз рҵаацәа рсахьақәа (рпатреҵқәа) ирыхәаҧшны азҵаарақәа рҵак ҟарҵоит: *Ари дарбан? Ари дызусҵада?*

Азыҟаҵаратә ҽаршьцыларақәа убас ишьақәыргылазароуп аҵаҩы уи ииашаны, ирласны инаигзартә еиҧш.

Иаҳҳәап аҵаҩы идаагалоит аконструкциа: *Аԥсны аибашьра еилгеит цәыббра 30 рзы.*

Аҵаҩцәа ари аҳәоу бзианы игәныркылеит, аҳәоу иалоу аԥхьазара хьзгьы иацәымҩашьо ирҵеит. Ицәгьамкәан ирдыруеит 30-нза аԥхьазара. Аха апрақтикаҿы аԥхьазара хьзқәа ражәаҳәаҿы рхархәара рцәыцәгьоуп. Арҵаҩы изҵаарақәа (иаҳҳәап: *Уара уанбааи? Бара башьа данбааи? Уара уашьа данбааи?*) иаарласны рҭак рзыҟаҵазом.

Аҵаҩцәа аԥхьазара хьзқәа ииашамкәан рхы иадырхәоит. Ацәажәараҿы, аԥхьазара хьзқәа рхархәараҿы ашьцылақәеи алшарақәеи еиззырҳаша аҳәоуқәа (аконструкциақәа) рыдаагалоит:

– Агәаҭаратә ҩра анбашәымоу?
– Цәыббра 30 рзы.
– Уара ақыҭахь уанбацои?
– Цәыббра 30 рзы.

Азыҟаҵаратә ҿаршьцылақәа аметодикаҿы гәып-гәыпла еидыркылоит рынагзашьала: **аимитативтәқәа**, **абжьагаларатәқәа**, **атрансформативтәқәа**, **арепродуқтивтәқәа**.

Аимитативтә ҿаршьцылақәа

Арҭ аҿаршьцылақәа қәкы хадас ирымоу инагзаны иҟоу ақәырԥшы ахархәароуп. Аҵаҩцәа акырынтә ираҳауеит, ирҳәоит арҵаҩы ирыдигало ақәырԥшала, аҵаҩы акгьы иԥсахзом, уи идикылоит, насгьы ихы иаирхәоит. Ҳәарас иаҭахузеи, аимитативтә ҿаршьцылақәа механикала, еиҭаҳәарала рынагзара акәзам қәкы хадас иҟоу, урҭ инарыгзозароуп аккоммуникативтә функциагьы.

– Шәара абиблиотекахь шәцома?
– Мап, ҳцазом. (Ааи, ҳцоит.)

Аҭак аҟаҵараҿы аҵаҩцәа ирыдаагалар ҟалоит иарбанзаалак цынгылак ахархәара.

– Шәара аҩныҟа шәцома?
– Мап, **макьана** ҳцазом. (Ааи, **уажәы** ҳцоит.)

Аиԥцәажәара ашьақәыргыларазы азҵааратә ҳәоуқәа рхаҭыԥан ирыдаагалар ҟалоит ажәабжьтә ҳәоуқәа қәырԥшык аҳасабала.

– Сара аҩныҟа сцоит.
– Саргьы сцоит.

Аҵаҩцәа аиԥцәажәара иацырҵар рылшоит арепликақәа рхархәарала.

Ииашан! Азамана! Ибзиоуп!

Аҵаҩцәа ирыдаагалар ҟалоит "еилышәкаа" захьзу аҿаршьцылара. Уи анагзараҿы аҵаҩцәа акырынтә ицаауеит, еиҭаҵааузит, урҭ зызбахә ҳәоу аилкаара иашьҭоуп.

– Сара уажәы **аҩныҟа** сцоит.
– **Аҩныҟа** аума уахьцо (бахьцо)?
– Ааи, **аҩныҟа**. Уара уцома **аҩныҟа**?
– Ааи, сцоит.
– Ҳаиццап **аҩныҟа**!
– Ҳаиццап.

Аиԥцәажәара (адиолог) аҿы ажәа **аҩныҟа** хәынтә еиҭаҳәоуп. Аҵаҩцәа ажәа минуҵк аҩнуҵқа хәынтә ианраҳа, игәныркылар залшазом.

Абжьагаларатә ҿаршьцылақәа

Аимитативтә ҿаршьцылақәа рынагзараҿы арҵаҩы ирыдигало ақәырԥшқәа рҿы ажәакгьы мԥсахкәа рхы иадырхәоззгьы абжьагаларатә ҿаршьцылақәа рҿы аҵаҩцәа аконструкциақәа рыԥсахуеит, ибжьаргалоит аҳәоуқәа рышьақәгылара иаԥырхагамхаша ажәа.

– Сара уажәы **ашкол ахь** сцоит.
– **Ашәкәыԥхьарҭахь** умцазои?
– **Ашәкәыԥхьарҭахь** нас сцоит.
– Сара **уаҵәы** бара бахь сызнеизом.
– **Уаҵәашьҭахь**?
– **Уаҵәашьҭахь** снеиуеит.
– Уара, **иахьа** Аҟәаҟа умцазои?

– Мап, **уаҵәы** сцоит.
– **Уаҵәы**. Ибзиоуп нас!

Атрансформативтә ҽаршьцылараҟәа

Арҭ аҽаршьцылараҟәа рынагзараҽы аҵасцәа ирыдгалахо алеҟсикатә акаҟәа цхырааразда рхы иадырхәоит ражәаҳәаҽы.

– Сара **аҧсуа бызшәазы** ашәҟәы аасхәоит.
– Избан, **аҧсуа бызшәазы** ашәҟәы бымазами?
– Мап, исымазам.

Ажәеидҳәала **аҧсуа бызшәазы** аҵасцәа ирыдгалан аиҽцәажәараҽы рхы иадырхәарц.

Арепродуқтивтә ҽаршьцылараҟәа

Арҭ реиҧш иҟоу аҽаршьцылараҟәа рынагзараҽы аҵасцәа рхала иалырхуеит арҵасы ирыдигало алеҟсикатә акқәа рҟынтәи, дара иаҳа иргәаҧхо, иаҳа иакәнагоуп ҳәа иршьо ажәа, аҳәоу. Аҵасцәа рҭак ҟарҵоит арҵасы изҵаарақәа.

Шәара уаҵәы шәабацои?
Асабшаҽы шәара шәабацои?

Арҵасы заанаҵы акласс ҕәы ианҵаны аҵасцәа ирыдигалоит аҳәоуқәа. Аҵасцәа иаҳа ирҭаху аҳәоу алырхуеит. Урҭ аҳәоуқәа ҟалар алшоит абас:

Сара уаҵәы **ақалақь ахь** сцоит.
Сара уаҵәы **ақыҭахь** сцоит.
Сара уаҵәы **ныҟәара** сцоит.
Асабшаҽы **саҳәшьа лахь** сцоит.
Асабшаҽы **ачарахь** сцоит.
Асабшаҽы **акино ахь** сцоит.

Аҵасцәа ирыдгалахар ҟалоит "Уара иудыруама?", мамзаргьы "Шәара ижәдыруама?" захьзу аҽаршьцылара-ахәмарра.

– Уара иудыруама сара уаҵәы сахьцо?
– Ақыҭахь.
– Ақыҭахьу?
– Ақыҭахь, мап.

Ари ахәмарра иаццахоит арҵасы дыззыҧшу аҭак иаҳаанза.

Хыхь ҳаззааҭгылаз аҽаршьцылара ххқәа рыдагьы ҳхы иаҳархәар ҳалшоит еиуеиҧшым асхьемақәеи, акарточкақәеи, аматәаркәеи. Еиуеиҧшым аконструкциақәа аус рыдуларазы арҵасы астол иқәиҵоит: ашәҟәы, аҁыга, атетрад.

Аҵасцәа ишьақәдыргылоит аҳәоуқәа: *Ашәҟәы астол иқәуп. Аҁыга астол иқәуп. Атетрад астол иқәуп.*

Нас аматәаркәа рҭыҧ иҧсахуеит арҵасы. Аматәаркәа ахьыҟоу рҭыҧ иаҽырҧшны аҵасцәа ишьақәдыргылоит аҳәоуқәа.

Ашәҟәы аҁыга **авара** иқәуп.
Аҁыга атетрад **аҵаҟа** иқәуп.
Атетрад ашәҟәы **ахыхь** иқәуп.
Апарта астол **аҧхьа** игылоуп.
Аҁыга астол **аҵаҟа** икажьуп.

Аҵасцәа ирыдугалар ҟалоит даҽа ҽаршьцыларакгьы. Астол иқәуп 5-6 рцага матәаҳәы. Арҵасы ҁ-матәаҳәык ацрихуеит. Аҵасы астол аҟынтәи иргаз аматәаркәа рыхьзқәа иҳәароуп.

Арепродуқтивтә ҽаршьцылара ххқәа алшара бзиақәа ҟарҵоит азыҟаҵаратә ҽаршьцылараҟәа рҟынтәи ацәажәаратә (речевые) ҽаршьцылараҟәа рахь аиасра.

Ажәаҳәатә ҽаршьцылараҟәа

Арҭ реиҧш иҟоу аҽаршьцылараҟәа рыбзоурала ишьақәырҕәҕәаҳоит ажәаҳәатә шьцылараҟәа, урҭ инарыгзоит акоммуникативтә функциа. Аметодистцәа излазгәарҭоз ала, «речевые упражнения – это упражнения в естественной коммуникации в различных видах речевой деятельности»[24].

Методистцәақәак излазгәарҭо ала, аграмматика арҵараан иаҭахзам ажәаҳәатә ҽаршьцылараҟәа аҵасцәа рыдгалара, аграмматика аҵараан аграмматикоуп изызхьаҧштәу, ацәажәара акәзам. Ҳара ҳгәаанагарала, аграмматика арҵара

[24] Ляховицкий А.А. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. М. 1982. Ад. 93.

иамазароуп апрақтикатә хырхарҭа, аграмматикатә ҧкарақәа ҽырҳәала дырҵара ахаҭыҧан, уи абзоурала ацәажәара ииашаны ашьақәыргылара ауп қәкы хадас иамоу. Аҧсуа бызшәа ззымдыруа ирҵарацәы, аграмматика иазкны аматериал анизнааго, шьаҭас иҟаҳҵоит аҳәоу, атекст. Атекст, даҽа цхыраагзак ала иаҳзымҧсахуа акоуп, адыррақәа рыла ацаҩцәа реибыҭарацәы.

Ажәаҳәатә ҽаршьцыларақәа ҳшар ҟалоит агәыҧкәа рыла. Ҳарзаатгылап ихадоу х-гәыҧк:

1) ацакы аилкаара (аиҭаҳәара) иазку аҽаршьцыларақәа;
2) аситуативтә ҽаршьцыларақәа;
3) ахәмарратә ҽаршьцыларақәа;

Ацакы аилкаара (аиҭаҳәара) иазку аҽаршьцыларақәа (изыҧхьаз, ираҳаз, ирбаз). Ацаҩы дзыпхьаз атекст анеиҭеиҳәо ацакы даҽазәы еиликаартә еиҧш иҳәоит. Аха ацаҩы иибаз, ма иаҳаз даҽазәы ианизеиҭеиҳәо, иҽаҧхьа ицәырҵуеит аккоммуникативтә уснагзатәқәа; ицәажәо дызлацәажәо изырҩуа иҟынза анагара дашьҭалоит, изырҩуа иидыруа, иаҳахьоу ртәы далацәажәазом, изырҩуа дызлаиқәшаҳаҭхаша, иҧьеишьаша, дзырччаша, дызларыцҳаишьаша уҳәа реиҧш иҟоу аҭагылазаашьақәа дрызхәыцуеит.

Аситуативтә ҽаршьцыларақәа. Арҭ реиҧш иҟоу аҽаршьцыларақәа рымҩаҧгарацәы ацаҩцәа ирыдгалахоит аккоммуникативтә ситуациак иадҳәаланы ацәажәара. Аситуациа – ари амала баша темак иадҳәаланы ацәажәара акәзам ҷакыс иамоу. Аиҿцәажәара аиҿкаарацәы иҟазароуп афақторқәа ркомплекс. Фақторс иуҧхьазар ҟалоит: ицәажәо ауаа ралахәра, урҭ реизыҟазаашьақәа, рҟазшьақәа, аситуациа ҟаларазы аҭагылазаашьа аҧцара, иара убас уи еиҿызкааз амотив уҳәа убас егь.

Ахәмарратә ҽаршьцыларақәа. Арҭ реиҧш иҟоу аҽаршьцыларақәа алагарҭатә классқәа рҿы ацара зцо ацаҩцәа гәахәара дула имҩаҧыргоит, урҭ рыбзоурала акласс аҿы иҟалоит ацаҩцәа ргәалаҡазаара ҳаразкша аицәажәара аҭагылазаашьа бзиақәа, зегь раҧхьаза иргыланы абызшәа днарҵоит. Абызшәа ара цхыраагзак аҳасабала хархәара азухоит.

Ахәмарра қәкы хадас иамоу, уи иалахәу иуснагзатәны иҟоу аиааира агароуп, аҭак зегь раҧхьа аҳәароуп. Убарҭ инарҷыдангьы иҟаҵахо аҭак ииашаны аҳәарагьы ақәккәа рхыҧхьазарацәы иҟоуп. Ахәмарратә ҽаршьцыларақәа рзы ахәшьарақәа рықәыргыларацәы арҵаҩы хшыҩзышьҭра аиҭароуп: ахәмарратә критериақәа рыла зегь раҧхьаза изҳәода, зегь реиҳа еиҳаны, ииашаны аҭак ҟазҵода ҳәа. Аҭакҟаҵарацәы 20-ҩык рҟынза ацаҩцәа ахьтәоу акласс аҿы даараза аинтерес ацаҵаны имҩаҧгахар алшоит акомандақәа реицлабра захьзу ахәмарра.

Ҳарзаатгылап урҭ рахьтә акык-ҩбак:

1. Алагарҭатә классқәа рҿы ацаҩцәа ирҵоит тематикала ажәақәа еидкыланы, иаҳҳәап: ауҭратых, ашәыр, аҩнытә, абнатә ҧстәқәеи аҧсаатәқәеи ирызкны ажәақәа. Акласс ҩ-гәыҧкны ишахоит. Имҩаҧгахоит ампылеимдара. Ампыл иоуеит ажәа зҳәо, уи иахьынзеиҳәо арҵаҩи иареи ампыл еимырдоит. Ари ахәмарра ацаҩцәа зегь алахәхоит. Ажәа ззымдыруа ампыл иоузом.

2. Ахәмарра "Арҵага маҭәахәқәа раахәара". Ақәкы: ажәар адырра. Астол иқәуп арҵага маҭәахәқәа. Араҟа иҟоуп аҭиҩи аахәаҩи. Аахәаҩ амаҭәаркәа зегьы рыхьз ҳәаны иааихәоит. Амаҭәаркәа зегьы аазхәаз аиааира игоит.

3. Ахәмарра "Ҳнапқәа еинаҳҟьоит". Ахәмарра ақәкы: ажәаҳәа ацынгылақәа ралагалара:

Ҳнапқәа еинаҳҟьоит,
Ҳнапқәа еинаҳҟьоит
Ирҷҭәаны.
Ҳнапқәа шьҭаҳҳуеит,
Ҳнапқәа шьҭаҳҳуеит
Иҳаракны.
Илаҳашьҭуеит,
Илаҳашьҭуеит
Илаҟәзаны.

4. Ахәмарра "Адәыҷба ааит". Ахәмарра ақәкы: ажәаҳәа азҵааратә ҳәоуқәа ралагалара.

Ацаҩцәа рҿыршоит ҩ-гәыҧкны. Актәи агәыҧ ацәаҳәа иқәгылоит дәыҷбацас. Аҩбатәи агәыҧ адәыҷба иаҧылоит.

Аҵаѡцәа:
Адәыҕба,
Адәыҕба
Ҳамҭас
Иаҳзааугазеи?
Адәыҕба: Сара ишәзаазгеит
Ашәҟәы ҧшзакәа.
Аҵаѡцәа: Уаҳа иаҳзааугазеи?
Ашәыга карандашьқәа.

5. Ахәмарра "Ашықәс аамҭақәа" Ақәкы: азҵаара аҭакҟаҵара. Ашықәс аамҭақәа рыхьзқәа рҳәара. Ианбаҟалои абас?

1) Зегь шәҭуеит, зегь какаҷуеит.
2) Адгьыл сыла ихѡоуп.
3) Аҧьықәреи ҽырхуеит.
4) Ахәыҷқәа амшын иҭалоит.

Ахәмарра иабзоураны аҵаѡы уадаѡра алазамкәан игәникылоит иҩгалоу арҵагатә материал. Хәмаррақәак арҵаѡы иара ихала избаргьы алшоит.

Аҵаѡцәа рыцхәмарра зылшо арҵаѡы, дарааза акырзылшо азә иоуп ҳәа иҧхьазон аметодист К. Д. Ушински. Аҵаѡцәа раазараҽы ахәмарра аҵак ду амоуп ҳәа иҧхьазон аҵарауаѡ. Аҵаѡцәа раазараҽы, иара убас арҵаратә процесс аҽы ахәмарра аҵак ду амоуп ҳәа иҧхьазон аурыс педагог, ашәҟәыѡѡы А. С. Макаренко. Адидактикатә хәмаррақәа рҵаки руснагзатәқәеи иаҳагьы ишьҭытит иахьатәи ҳаамҭазы.

Агәаҭаратә зҵаарақәеи адҵақәеи

1. Шәазаатгыл аҧсуа бызшәа ззымдыруа ирҵараҽы аграмматика ҭыҧс иааннакыло.
2. Иарбан бызшәатә аку абызшәа аморфологиатә еилазаараҽы ихадароу?
3. Ишҧаҵаатәу ажәа, иарбан ганкәоу абраҟа хшыѡзышьҭра ззутәу?
4. Иҭнаҵаауазеи аморфологиа?
5. Иҭнаҵаауазеи асинтақсис?
6. Иҭнаҵаауазеи ажәахырҽиаара?

7. Хшыѡзышьҭра зҭатәузеи аграмматикатә материал алҧшаараҽы?
8. Иарбан темакәоу (хәҭакәоу) алагарҭатә етап аҽы аграмматикатә минимум иаҵанакуа?
9. Аграмматикатә материал аурок ишҧалагалатәу?
10. Иарбан методкәоу ҳхы иаҳархәо аграмматика азнагараҽы?
11. Шәырзаатгыл аграмматика азнагараҽы хархәара заҳҭо ацхыраагзакәа.
12. Шәахцәажәа ақәырҧшкәа рхархәашьа.
13. Шәырзаатгыл аграмматикеи алеқсикеи еидҳәаланы дырҵаразы азнеишьақәа.
14. Шәрыхцәажәа аграмматикатә хырхарҭа змоу аҽаршьцылара ххкәа (ацәажәараҧхьатәиқәа, аҽазыҟаҵаратәқәа, абаѡрҵәыратәқәа).
15. Шәырзаатгыл аимитативтә, абжьагаларатә, атрансформативтә ҽаршьцыларақәа хаз-хазы.
16. Иаҵанакуазеи ажәаҳәатә ҽаршьцыларақәа рахь?
17. Иарбан ҽаршьцылара хку аҵакы аилкаара иазку аҽаршьцылара?
18. Шәрыхцәажәа аситуативтәи ахәмарратәи ҽаршьцыларақәа.

ЗХАЛА ИҞОУ АЖӘАҲӘА ХӘҬАҚӘА АҴАѠЦӘА РЫЗНАГАШЬА АҨЫДАРАҚӘАК

Аҧсуа бызшәа ззымдыруа ирҵараҽы акыр ауадаѡрақәа цәырыргоит ажәаҳәа хәҭакәа рҵара. Урҭ ауадаѡрақәа зыдҳәалоу аҵаѡы ихатәы бызшәа (аурыс бызшәа) аморфологиеи аҧсуа бызшәа аморфологиеи ирымоу аиҧшымзаарақәа, аҧыдарақәа роуп. Ауадаѡрақәа зыхҟьо ҳәа иҧхьазоуп иара убас, абызшәадырыѡцәа ишазгәарҭо ала, аҧсуа бызшәаҽы грамматикала макьаназы ажәаҳәа хәҭакәа: ахьызҟәи, аҟазшьарбеи, аҟаҵарбеи реахьеиҟәырымҭхаҵ ауп.

Аҧсуа бызшәа ззымдыруа ирҵараҽы қәкы хадас иҞоу аҵаѡцәа ражәаҳәа арҽиароуп. Аха аҵаѡы иажәаҳәа ииашаны,

иахьынзахәҭоу иаҳзырҿиазом, аграмматиказы ихадароу адыррақәа имамзар, уи ихшыҩ аҿы инаганы, еилырганы иаҳмырцазар.

Аҧсуа бызшәа ззымдыруа ирцараҿы ихадароуп ажәаҳәа хәҭақәа прақтикала рдырра. Убарҭ ажәаҳәа хәҭақәа рыбзоурала аҵаҩы ицәажәаратәи иҩратәи ажәаҳәақәа реизырҳара алыршатәуп. Арцаразы иманшәаланы иалҧшаатәуп ацәажәараҿы зегь реиҳа харҳәара змоу аморфологиатә формақәеи асинтақсистә конструкциақәеи.

Абызшәатә материал алҧшаараҿы хшыҩозышьҭра рыҭатәуп:

1. Апрақтикаҿы иаҳа харҳәара змоу аграмматикатә ажәа формақәа.
2. Алеҳсикатә минимум.
3. Ахатәы (аурыс) бызшәа аҿыдарақәа.
4. Ажәаҳәа аизырҳараҿы ақәырҧшқәа рхарҳәара.

Аҧсуа бызшәа ззымдыруа акыр ицәуадаҩуп аморфологиатә дыррақәа реилкаара. Аҧсуа бызшәаҿы ахатәы морфологиатә рбагақәа ахьамам иахҟьаны аҟазшьарба: аҟаҧшь, ашкәакәа хьызҟақәоуп ҳәа анырыҧхьазоғьы ыҟоуп.

Аҵаҩцәа акыр ирцәеилагоит алагарҭатә формаҿы игылоу аҟаҵарбақәа. Аурыс бызшәаҿы: **чтение, читать, писать, письмо** аҧсуа бызшәахьы ииаугар **аҧхьара, аҩра** ҳәа иҟалоит. Арҭ реиҧш иҟоу аилкаарақәа рцәыуадаҩуп аҧсуа бызшәа зцо аҵаҩцәа, избанзар арцара раҧхьатәи аетап аҿы урҭ макьана еилкааны ирымам аҟаҵарба амасдартә форма, уи аҟалашьа.

Ажәаҳәа хәҭақәа аҵаҩцәа рызнагара азцаара раҧхьаза акәны акыр инарҭбааны, аҵарадырратә шьаҭа аҭаны иҭызцааз дреиуан аурыс ҧсихолог, абызшәадырҩы, аметодист М. Н. Петерсон. Уи ишазгәеиҭо ала, аҵаҩцәа ажәаҳәа хәҭақәа еилыркааyеит ржәартә цакқәа рхы иарҳәаны.[25]

Алагарҭатә етап аҿы аҵара зцо ахәыҷқәа акыр ирзымариоуп иконкреттәу амаҭәартә цакы змоу ажәақәа, амаҭәар иҟанаҵо ҳзырбо ажәақәа раасҭа.

[25] Петерсон М.Н. Современный русский язык. М. 1959. Ад. 5

Аҵаҩцәа ибзианы ирдыруазароуп ахьызҟақәа амаҭәартә цакы шрымоу, аҟазшьарбақәа – амаҭәар зеиҧшроу шаадырҧшуа, аҟаҵарбақәа – амаҭәар иҟанаҵо, аҧхьазарахьызқәа – амаҭәар ахыҧхьазара.

Ажәаҳәа хәҭақәа зегьы иаҧсыуам ашколқәа рҿы аҵара зцо аҵаҩцәа прақтикала рцәажәаратә ажәаҳәаҿы рхы иадырхәоит. Урҭ аҵаҩцәа ишақәнагоу еиҧш идырцатәуп рцәажәаратәи рыҩратәи ажәаҳәақәа рҿы ииашаны рхы иадырхәарц азы. Убри азы иаҭахуп ибзианы рҷыдаҟазшьақәа рдырра, насгьы аҵаҩцәа рхатәы (аурыс) бызшәа иаҿырҧшны ирзеиҧшуи ирзеиҧшыми аҷыдарақәа шьақәдыргылозароуп. Урҭ аҷыдарақәа рышьақәыргылара арцаҩы ихы иархәаны, иақәнагоу аметодикатә знеишьақәа еиҿикааyеит ажәаҳәа хәҭақәа дырцараҿы.

АХЬЫЗҞА АЗНАГАШЬА

Аҧсуа бызшәа ззымдыруа ирцараҿы ахьызҟа иааннакыло аҭыҧ дууп, иҭбааup. Аҵаҩцәа ражәаҳәаҿы рхы иадырхәоит иаарыкәыршаны иҟоу амаҭәарқәа рыхьзқәа. Аҧсуа бызшәа зцо аҵаҩы изы ихадароуп арҭ амаҭәарқәа ауаҩы дазырбои аҧсабара азырбои ҳәа ашара шыҟоу адырра. Аҧсуа бызшәа зцо ибзианы идыруазароуп аҧсуа хьызҟа иазҷыдароу акласстә категориа. Уи аҷыдара аурыс хьызҟа ишанымҧшуа еилырганы ираҳәатәуп.

Ишдыру еиҧш, аурыс бызшәаҿы ахьызҟақәа шоит зыҧсы ҭоуи зыҧсы ҭами ҳәа (одушевленные, неодушевленные). Актәиқәа зцаарас иаархәоит дарбан? аҩбатәиқәа – иарбан?

Аҧсуа бызшәаҿы ахьызҟақәа шоит амаҭәари ауаҩытәыҩсеи рыкласскәа ирыцаркуа ҳәа.

Ауаҩытәыҩсатә класс иаҵанакуа ахьызҟақәа зцаарас ирымоуп дарбан? Уахь иаҵанакуеит ауаҩи, ауаҩ еиҧш акыр зырҿио ахьызқәагьы, иаагозар: анцәа, адауы, аҧааимбар, аҧныш, зызлан уҳәа убас егьырҭгьы. Егьырҭ иаанхаз ахьызҟақәа: иааҳақәыршаны иҟоу амаҭәарқәа, аилкаарақәа, аҧстәқәа, аҧсаатәқәа рыхьзқәа, зыҧсы ҭоугьы, зыҧсы ҭамгьы амаҭәа-

ртә класс иаҵанакуеит, азҵаара иарбан рзыкәҳаргылоит. Иаҧсуам аҵаԥцәа арҭ реиҧш иҟоу аиҧшымзаарақәа ргәынкылара акыр ирцәуадаԥуп. Араҟа, ҳәарада, иахәҵоуп арҭ аԥбызшәак – аурыс бызшәеи аҵаԥы ихатәы бызшәа – аҧсуа бызшәеи еиҷырҧшны системала иарбоу аҽаршьцыларақәа рымԥаҧгара, иаҳҳәап:

Арц.: Дарбан асахьаҷы иаабо?

Ац.: Асахьаҷы даабоит: Ахра, Амра, азҕаб, аԥкәын.

Арц.: Ари дарбан?

Ац.: Ари Ахра иоуп. Ари Амра лоуп.

Арц.: Ари арбан?

Ац.: Ари аҵгәы ауп. Ари – аԥны, ари – аҵла.

Арҭ азҵаарақәа акырынтә иазаатгыланы аус рыдулатәуп, нас ауп аҵаԥцәа еилыркааув ианалаго амаҭәарқәеи, ауаԥытәыԥсеи аҧсуа бызшәаҷы зҵаарақәас иаархәо (ирзыкәдыргыло).

Ҳазаатгылап даҽа ҽаршьцыларак, ҷырҧштәыс иаагап аурыс ажәақәа: корова, птица, курица, тетрадь. Азҵаарақәа рзыкәдыргылоит. Аҵаԥцәа арҭ ажәақәа аҧсышәала еиҭаргоит. Аҧсышәала азҵаарақәа рзыкәдыргылоит.

Азҵаарақәа еиҷедырҧшуеит, ирыхцәажәоит.

Иара убас иуадаԥу зҵаароуп иаҧсуам аҵаԥы изы акласстә категориа аилкаара, избан акәзар иара ибызшәаҷы харҳәара змоу арод акатегориа ауп. Аҵаԥцәа ибзианы иреилыркаатәуп аҧсуа бызшәаҷы ари акатегориа ахьызҟа ишазҵыдам. Уи аҭыҧ аҷы акласстә категориа шакәу ихадараны иҟоу.

Абызшәақәа рҷы аҷыдарақәа цәырнагоит арацәа хыԥхьазара ашьақәгылашьа. Ари акатегориа аҧсуа бызшәа аҵараҷы акыр ихадараны иҟоуп: Араҟа аҵаԥцәа ираҳәатәуп: аҧсуа хьызҟа аурыс бызшәа еиҧш ахыԥхьазаратә категориа шаныҧшуа; аҧсуа бызшәаҷы азаҵә хыԥхьазара аморфологиатә рбага шамам, арацәа хыԥхьазараҷы грамматикала хазхазы иҟоу рбагала ишаарҧшу ауаԥытәыԥсеи амаҭәари рклассқәа, асуффиқсқәа: цәа, қәа, аа, ра, р рыла; арҭ арбагақәа аамҭак ала ишаадырҧшуа ахыԥхьазареи акласси.

Абраҟа иаҧсыуам аҵаԥцәа иреилыркаатәуп амаҭәартә класс иаҵанакуа ахьызҟақәа ахпатәи ахаҵы аазырҧшуа ахьызцынхәра иара ала ишаҳаҧсахуа (ала́ – иара; аҵла – иара; аҧсыз – иара, аҵыс – иара).

Абарҭ азҵаарақәа иаҧсуам аҵаԥцәа ибзианы реилыркааразы ирыдгалатәуп аҽаршьцыларақәа.

1. Еиҷырҧшы ахыԥхьазарақәа рышьақәгылашьа аҧсуеи аурыси бызшәақәа рҷы.

аҧсуа бызшәа	аурыс бызшәа
аишәа – аишәа***қәа***	стол – столы
аҵаԥы – аҵаԥ***цәа***	ученик – ученики
азы – аз***қәа***	вода – воды
аҵла – аҵла***қәа***	дерево – деревья
азҕаб – азҕаб***цәа***	девочка – девочки

2. Азаҵә хыԥхьазараҷы игылоу ахьызҟақәа ииажәга арацәа хыԥхьазарахь. Асуффиқсқәа ирыцышәшь:

аԥны, адәы, амшә, аҵыс, ажә, алым, абга, амшә, ашҭа, адәы, акәты, акәата.

Ишәҳәа иарбан классу изҵазкуа арҭ ажәақәа.

3. Азаҵә хыԥхьазараҷы игылоу ахьызҟақәа ииажәга арацәа хыԥхьазарахь. Асуффиқсқәа ирыцышәшь:

азҕаб, аԥкәын, арҵаԥы, аҵаԥы, ан, аб, анду, абду, аргылаԥ, акәашаԥ, ашәаҳәаԥ.

Ишәҳәа иарбан классу изҵазкуа арҭ ажәақәа.

4. Арацәа хыԥхьазараҷы игылоу ахьызҟақәа ииажәга азаҵә хыԥхьазарахь:

асар
азар
аҳәар
аҵарақәа
аҳәса

Ишәҳәа иарбан классу изҵазкуа арҭ ажәақәа.

5. Зны ихыжәԥылаа азҵаара – **дарбан**? нас **иарбан**? рҵак ҟазҵо ахьызҟақәа.

абаҳча, абаҳчаазаԥ, аеы, аеыуаԥ, ахәшә, ахәышәтәԥы, арҵага, арҵаԥы, аҵара, аҵаԥы, аҧхьарҭа, аҧхьаԥы, аҧырԥы,

аԥырҭа, азлагара, азлагарахьчаѡ, ашәкәы, ашәкәыѡаѡы.

6. Цаҟа иану ажәақәа ахьызқақәа рыццаны аҳәоуқәа еиқәшәыршәа:

дшәарыцоит, джьиуеит, даԥхьоит, дыѡуеит, дуасҭоит.

Акыр ауадаѡарақәа цәырнагоит ахьызқа адхаларатә форма ацара. Аԥсуа бызшәаҽы ахьызқа адхаларатә форма шьақәгылоит ахьызқа ашьаҭеи ахаҽырбагатә префиқсқәеи рыбзоурала.

ахаҽ.	*азаҵә хыԥ.*	*арацә. хыԥ.*
I	с-лаба	х-лаба
II	б-лаба у-лаба	шә-лаба
III	и-лаба л-лаба а-лаба	р-лаба

Аԥсуа бызшәаҽы адхаларатә хьызцынхәарақәа аурыс бызшәаҽы еиԥш хазы ажәаны иахьҳамам аҟынтә, хыхь ҳаззаатгылаз ажәаԥсахратә форма ҳхы иаҳархәоит адхалара аарԥшразы. Насгьы аурыс бызшәаҽы еиԥш адхалара зцыло ахьызқақәа падежла аԥсахра рыхҭысзом аиҭакратә система ахьыҟам аҟнытә. Убри аҭыԥ аҽы хархәара руеит ахаҽырбагатә префиқсқәа. Урҭ ахьызқа ашьаҭа иацланы хаҽылеи, класслеи, хыԥхьазаралеи рееиҭаркуеит, ахьызқа адхаларатә форма ҳарҭоит.

Арҵаѡы ацаѡоцәа иреилиркаауеит аԥсуа бызшәаҽы ападежқәа рцымхәрас ҳхы ишаҳархәо, урҭ рфункциақәа назыгзо ахаҽырбагақәеи ашьҭынгылақәеи, иара убас ахьызқа аформа рбагатә суффиқсқәеи.

Иаагозар: лабада – амамзааратә форма; лабала – амыругатә форма; лабас, лабаны – аиагаратә форма; лабак – еилкаам аформа.

АҞАЗШЬАРБА АЗНАГАШЬА АҶЫДАРАҚӘА

Аҟазшьарбақәа аԥсуа бызшәаҽы еидызкыло азеиԥш грамматикатә ҟазшьатә цакы ауп.

Иарбанзаалак аҟазшьарба амаҭәар, ма амаҭәар цакы змоу ажәа аҳәаақәцара алшозароуп ԥьара ҟазшьак ала, иаҳҳәап: аҵкы ԥшза, ахьтәы маҷәаз, актәи ашықәс, ауаѡы ау. Амаҭәар аҳәаақәцара злымшо ажәа ҟазшьарбас иузыԥхьазом.

Азеиԥш грамматикатә ҟазшьа адагьы аҟазшьарбақәа еидызкыло ҷыдароуп аморфологиатә ҟазшьагьы. Аҟазшьарба иаанахәо аформақәа ахьызқа иазҷыдоу формақәоуп.

аҽеиԥштә – а-ԥшза
еилкаам – ԥшзас, ԥшзаны
аиагаратә – ԥшзак
ахыԥхьазаратә – аԥшзақәа
адхаларатә – сыԥшза, уԥшза

Арҭ афармақәа аҟазшьарбақәа зегьы ирзышьҭыхуам, ахаҭашьатәқәа рыда азыҟашьатә ҟазшьарбақәа ироузом. Аԥсуа бызшәаҽы аҟазшьарбақәа зегьы еидызкыло, насгьы ахьызқа излаҽагыло ҷыдароуп урҭ акласстә еиҽагылара ахьрымам.

Аԥсуа бызшәа ззымдыруа ацаѡы ибзианы, еилырганы идыруазароуп аԥсуа ҟазшьарба (ахаҭашьатәқәа) рморфологиатә ҟазшьақәа рыла ахьызқа излеиԥшым шмаҷу, ахьызқа иаанахәо аформа рбагатә суффиқсқәагьы иара иаанахәоит. Убри азы ацаѡоцәа еиҽырԥшны идырбатәуп.

ахьызқа	аҟазшьарба
аѡны	а-бзиа
ѡнык	бзиак
ѡныс	бзиас
ѡныда	бзиада
аѡнқәа	бзиақәа

Аԥсуа бызшәа ззымдыруа ацаѡы еилырганы иаҳәатәуп иара убас азҵаара азықәыргылара мацарала аҟазшьарба жәаҳәа хәҭак аҳасабала ишаҳзалымкааyа. Асемантика-грамматикатә ҟазшьақәа ҳацырхырааны хшыѡзышьҭра аҳҭозароуп уи аҳәоу аҽы инанагзо асинтаксистә функциагьы.

Еиҽҳарԥшып аҳәоуқәа:

1. Аԥәа ҟаԥшьуп. Изеиԥшроузеи аԥәа?

Аԥәа ҟаԥшьуп. Ажәа ҟаԥшьуп – ҟаҵарбатә формоуп. Ҳәоу хәҭала изҳәоуп.

2. Аԥәа ҟаԥшь астол иқәуп.

Изеиԥшроузеи астол иқәу аԥәа?

Аԥәа ҟаԥшь – ажәа "ҟаԥшь" – ҟазшьарбоуп, ҳәоу хәҭала иҳәаақәҵоуп.

Аԥсуа бызшәа зҵо аҵаҩы ибзианы идыруазароуп ахаҭашьатә ҟазшьарбақәа изцу ахьызкақәа ишрышьҭанеиуа, иаҳҳәап: аԥәа ҟаԥшь, аҵаҩ бзиа, азҕаб ԥшза. Аҵа́ҩцәа арҭ ажәеидҳәалақәа рхарҳәараҽы агха рмыхьразы, насгьы дара рхатәы бызшәаҽы иҟоу аҷыдара ирҵо абызшәахьы ииарымгарц азы, ирыдгалатәуп аиҽырԥшратә метод харҳәара азуны аҽаршьцылара.

Аҽаршьцылара 1. Еиҽшәырԥшы аҟазшьарбақәа. Иазгәашәҭ урҭ рҭыԥ ажәеидҳәалақәа рҽы.

Аԥсуа бызшәа	*Аурыс бызшәа*
аԥәа *ҟаԥшь*	*красное* яблоко
азҕаб *ԥшза*	*красивая* девочка
амш *бзиа*	*хороший* день
аҷкәын *ҟәыбҷа*	*прилежный* мальчик

Аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирҵараҽы аҵаҩы ихшыҩ азышьҭтәуп иара убас ахыԥхьазаратә категориа аҟазшьарбақәа рҽы ишаарԥшу.

Аҽаршьцылара 2. Еиҽшәырԥшы, излеиԥшымзеи урҭ рышьақәгылашьақәа?

Аԥсуа бызшәа	**Аурыс бызшәа**
аԥәа ҟаԥшьқәа	красные яблоки
аҵаҩцәа бзиақәа	хорошие ученики

Актәи ажәеидҳәала "аԥәа ҟаԥшьқәа" аҽы арацәа хыԥхьазара арбага "қәа" зцылаз аҟазшьарбоуп. Аҩбатәи ажәеидҳәала "аҵаҩцәа бзиақәа" ахьызкеи аҟазшьарбеи хыԥхьазарала еиқәшәеит, урҭ ажәаҳәа хәҭақәа рыҩбагьы ирыцлеит рхатәы

рбагақәа. Аҵаҩцәа прақтикала иаршьцылатәуп абас еиԥш иҟоу аҷыдарақәа реилкаара. Аурыс бызшәаҽы аҟазшьарба изцу ахьзи иареи еиқәшәоит хыԥхьазарала, падежла, родла. Аурыс бызшәа иазҷыдоу аиҵакратә система инақәыршәаны, аҟазшьарбақәа изцу ахьызқәеи дареи падежла реырыԥсахуеит. Аԥсуа бызшәаҽы ус еиԥш иҟоу аҷыдара ҳамазам, ападежла аиҵакра ахьыкам иабзоураны.

АԤХЬАЗАРА ХЬЗЫ АЗНАГАШЬА АҶЫДАРАҚӘА

Аԥсуа бызшәаҽы ахыԥхьазаратә жәартә цакы змоу ажәақәа зегьы аԥхьазара хьзы еиднакылоит. Ари хадара змоу аграмматикатә ҷыдарақәа роуп. Аԥсуа бызшәа зҵо аҵаҩы прақтикала иажәаҳәаҽы ихы иаирхәоит аԥхьазара хьзы аразриадқәа зегьы, убри азы урҭ рцара, хымԥада, ишақәнаго еиԥш иалыршатәуп. Аҵаҩцәа ибзианы ирдыруазароуп имариоуи, еилоуи, еилаҵоуи аԥхьазара хьызқәа рышьақәгылашьақәа, иара убас аԥхьазара хьзы иазҷыдаҟазшьаны ианыԥшуа акласстә категориа, аразриадқәа рышьақәгылашьа уҳәа уб. егь.

Аԥсуа ԥхьазара хьзы иамоуп егьырҭ ажәаҳәа хәҭақәа ирҟазшьам аҷыдарақәа, уи ахыԥхьазара, аишьҭагылашьа, акласс арбашьа ԥхьазара хьызқәак рҽы, акласс амамзаара даҽа ԥхьазара хьызқәак рҽы, уҳәа убас егь. Аурыс царауаҩ П. К. Услар иусумҭа "Кавказ аетнографиа. Абызшәадырра. Аԥсуа бызшәа" аҽы иҳәоит:

«Система счисления – есть двадцатиричная, которая, сколько известно, составляет принадлежность всех коренных кавказских языков, за исключением сванского. Согласно этой системе, счет снова начинается после каждых двадцати: четные десятки суть кратные двадцати, а нечетные получаются через прибавление десяти предшествующим четным».[26]

Аҵарауаҩ П. К Услар иаамышьҭахь ари ахшыҩцак акыр ишьақәиргәгәеит аҵарауаҩы Еркерт иусумҭа "Аграмматикатә

[26] Услар П.К. Этнография Кавказа. Абхазский язык. Тифлис. 1887. Ад. 98

згәатәарақәа" ҳәа хыс измоу аҽы. Уи игәааанагарала аҧсуа ҧхьазара хьзы иамоуп жәаба-жәабалатәи асистема. Аҵарауаҩ ишазгәеиҭо ала аҧхьазара хьзы "ҩажәа" шьақәгылеит жәабеи ҩбеи рыла.

Аҵарауаҩ Т.П. Шьаҟрыл ишазгәалҭо ала[27], аҧхьазарахьзы ҩажәа алаҳамҵозар, егьырҭ аҧхьазара хьызқәа зегьы ҩажәаҩажәалатәи асистемала ишьақәгылоит. Абри асистема ашьаҭала ишьақәгылоит ҩажәижәаба, ҩынҩажәа, хынҩажәа. Егьырҭ аҧхьазара хьызқәа, иаҳҳәозар, шәкы, ҩажәа-ҩажәалатәи асистемала изышьақәгылом, уи ала ишьақәгылозар уи абас иҟалон "хә-ҩажәа" ҳәа.

Аҧсуа бызшәа ззымдыруа дырҵараҽы аҧхьазарахьызқәа ирныҧшуа акласстә категориа азнагашьа ауадаҩақәа цәырыргоит. Аҵаҩцәа араҟа иацәымҩашьо ирдыруазароуп ауаҩытәыҩсеи амаҭәари рыҧхьазараан ҳхы иаҳархәо асуффиқсқәа ҽырҳәалеи иара убас ҩралеи.

Апрақтика ишаҳнарбахьоу ала, аҵаҩцәа агхақәа рацәаны иҟарҵоит ахыҧхьазаратә хьызқәа амаҭәар, ма ауаҩытәыҩса азырбо ахьызҟақәарҧы:

ҩ-лабак, ҩыҧьа аҧкәынцәа

х-лабак, хҩык аҧкәынцәа

Аҧхьазара хьзы арҵараҽы арҵаҩы ихы иаирхәаларoуп атаблицақәа. Атаблицақәа рҽы акласс зныҧшуа аҧхьазара хьызқәа шәыгала иалкааны иазгәаҭатәуп. Хаз-хазы ауаҩытәыҩсеи амаҭәари азырбо аҧхьазара хьызқәа, урҭ злашьақәгылоу асуффиқсқәа алкааны иарбатәуп.

Аҧхьазара хьызқәа злоу аҳәоуқәа, ажәеидҳәалақәа атекстқәа, аиҿцәажәарақәа (адиалогқәа) рыдгалатәуп аҵаҩцәа.

Убарҭ аҳәоуқәа рыцхраарала аҧхьазара хьызқәа ииашаны рхархәашьа маҷ-маҷ прақтикала иашьцылоит аҵаҩцәа. Аҧсуа ҧхьазара хьзы ибзианы аҵаҩцәа игәныркыларазы, ииашаны зны ҽырҳәала аҧхьазашьа дырҵатәуп, нас ауп урҭ аҧхьазара хьызқәа ражәаҳәақәа рҽы рхы иадырхәо ианалаго.

[27] Шакрыл Т.П. Числительные в абхазском языке. Труды Абх. Госпединститута им. А.М. Горького. Т.IX. Ад. 106.

Аҧхьазара хьзы аҷыдарақәа ибзианы хшыҩзышьҭра рзуны, аҵаҩцәа ирыдгалатәуп иҷыдоу аҿаршьцыларақәа. Урҭ аҿаршьцыларақәа аҵаҩцәа рыхшыҩи, ражәаҳәеи ргрaмматикатә дыррақәеи реизырҳара ирызкызароуп.

АХЬЫЗЦЫНХӘРА АЗНАГАШЬА АҶЫДАРАҚӘА

Аҧсуа хьызцынхәра ианыҧшуа аграмматикатә ҟазшьақәа рыла акыр аҷыдарақәа цәырнагоит.

1. Ажәартә цакы аганахьала. Ахьызцынхәарақәа ирымазам иалкааy ажәартә цакы. Урҭ жәартә цакыс ирымоу абстрақттә еилкаароуп.

2. Ахьызцынхәра иаҵанакуа ажәақәа ирымазам еицырзеиҧшу аграмматикатә цакы егьырҭ зхала иҟоу ажәаҳәа хәҭақәа ишрымоу еиҧш. Иаҳҳәап, ахьызҟақәа зегьы еицырзеиҧшу аграмматикатә цакыс ирымоуп амаҭәартә цакы, аҟазшьарбақәа – азеиҧш ҟазшьатә цакы, аҟаҵарбақәа – арҿиаратә, апроцесстә цакы, ацынгылақәа – аҟазшьатә цакы.

3. Ахьызцынхәра иаҵанакуа ажәақәа ирымазам еицырзеиҧшу, жәаҳәа хәҭак аҽы еидызкыло аморфологиатә еилазаашьа.

4. Синтақсисттә функциала ахаҽытә, арбагатә хьызцынхәрақәа ахьызҟа иаҳа иазааигәоуп. Ахьызҟеиҧш урҭгьы азыхҳәааи азырхеи рфункциа рыманы лассы-лассы иаҳҧылоит.

Аурыс хьызцынхәра иаҿырҧшны ҳахәаҧшуазар, аҧсуа хьызцынхәра ианыҧшуеит ахаҽы, ахыҧхьазара, акласс. II – ахаҽы азаҵә хыҧхьазара ианыҧшуеит ауаҩытәыҩсатә класс (уара – ахаҵәа рыкласстә форма, бара – аҳәса рыкласстә форма).

III ахаҽы азаҵә хыҧхьазара ианыҧшуеит ауаҩытәыҩсеи амаҭәари рыкласскәа (иара – ауаҩытәыҩса (ахаҵәа) рыкласс, лара – ауаҩытәыҩса (аҳәса) рыкласс, иара – амаҭәар класс).

Азыҟашьатә хьызцынхәрақәа аҧсуа бызшәаҽы хазы ажәаны иҳамазам аурыс бызшәаҽы еиҧш. Азыҟашьа аарҧшразы ҳхы иаҳархәоит ахаҽырбагатә префиқсқәа.

Урҭ ахьызҟа ашьаҭа иацланы адхаларатә форма ҳарҭоит. Еиҿхарҧшып:

Аҧсуа бызшәа	*Аурыс бызшәа*
сыԥны	**мой** дом
ушәҟәы	**твоя** книга
ҳарцаԥы	**наш** учитель (учительница)

Арбагатә хьызцынхәрақәа аурыси аҧсуеи бызшәақәа рҽы инарыгзо афункциақәа еиҧшуп. Аҵыдарақәа рахь иҧхьазоуп аурыс бызшәаҿы арбагатә хьызцынхәрақәа ападеж, арод, ахыҧхьазареи реиҧш иҟоу аграмматикатә категориақәа рыла реыҧсахра, аҧсуа бызшәаҿы урҭ хыҧхьазарала мацароуп рыҽшырыҧсахуа. Арацәа хыҧхьазара морфологиатә рбагас иамоуп асуффикс ҭ.

1. ари// абри – арҭ// абарҭ
2. ани// абни – анҭ// абанҭ
3. уи//убри – урҭ//убарҭ

Аҧсуа хьызцынхәра аҵыдарақәа ибзианы хшыԥзышьҭра рзуны, ацаԥцәа ирыдгалатәуп ацәажәаратәи абызшәатәи ҽаршьцыларақәа. Урҭ аҽаршьцыларақәа рыбзоурала ацаԥцәа ражәаҳәеи, рыхшыԥи, ргранматикатә дыррақәеи ирызҳауеит.

АЦЫНГЫЛА АЗНАГАШЬА АҴЫДАРАҚӘА

Ацынгыла, егьырҭ зхала иҟоу ажәаҳәа хәҭақәа реиҧш, ахатә жәартә ҷакы амоуп. Абарҭ ажәартә ҷаккәа рыла ацынгылақәа аки-аки еиҿагылоит: хыхь, ҷаҟа, сынтәа, уаҷәы.

Ацынгыла, зхала иҟоу ажәаҳәа хәҭак аҳасабала иамоуп, насгьы иара еиднакыло ажәақәа зегьы еицырзеиҧшу аҵакгьы, ацынгыла азеиҧш грамматикатә ҷаккәа зегь реиҳа ихадароу арҿиаратә ҟазшьоуп.

Ацынгыла аҧсуеи аурыси бызшәақәа рҽы ажәаҧсахра змам, арҿиара амԥаҧысшьа, ианымԥаҧысуа, иахьымԥаҧысуа, ишымԥаҧысуа, амԥаҧысра мзызс иамоу уҳәа убас иҷегьы аанарҧшуеит.

Ацынгылақәа зҽызыҧсахуа жәаҳәа хәҭақәоуп. Аҷарауаа, алингвистцәа ишазгәарҭо ала, ацынгылақәа ахьызцынхәрақәеи ахьызҟақәеи иара убас аҟаҷарбатә формақәеи рҟынтәи ишьақәгылеит.

Аҧсуеи аурыси бызшәақәа рҽы ацынгылақәа шоит аҭагылазаашьатәқәа: аамҭатә, аҭыпҭә, аҟалашьатә, амзыстә ҳәа. Арҭ реиҧш иҟоу ацынгылақәа зҷаарақәас иаархәоит **иаба, ианба, ишҧа, иззы.** Абарҭ аҭагылазаашьатә цынгылақәа шоит: ахаҭашьатәқәеи ахыҧхьазаратәқәеи ҳәа.

Иаҧсыуам ашкол аҿы аҷара зҷо аҷаԥцәа рзы уадаԥра алазам ацынгылақәа прақтикала ражәаҳәаҿы рхархәараҿы. Ауадаԥрақәа цәырыргоит иаҧсуам аҷаԥы изы, аҧсуа бызшәақәа рҽы хаз иҟоу ажәарҿиаратә форма змоу ашьақәгылашьақәа реилкаара, рҷара.

Еиҿхарҧшып:

Аҧсуа бызшәа	*Аурыс бызшәа*
урысшәала	по-русски
аҧсышәала	по-абхазски

Аиҧшымзаарақәа рымоуп иара убас аҧхьазара хьызқәа рҟынтәи ишьақәгылаз ацынгылақәа рышьақәгылашьа.

Еиҿхарҧшып:

Аҧсуа бызшәа	*Аурыс бызшәа*
ԥынтә рыла	вдвое, надвое
хынтә рыла	втрое, натрое

Аурыс бызшәаҿы аишьҭагылатә ҧхьазарақәа рҟынтәи ишьақәгылаз ацынгылақәа ирыцлоит апрефиқс во, в, иаҳәап: во-первых, во-вторых, в-третьих. Арҭ реиҧш иҟоу аформақәа аҧсуа бызшәаҿы иҳамазам, урҭ аҧсуа бызшәахьы реиҭагарагьы ауадаԥрақәа рыцуп.

Аҧсуа цынгыла ашьақәгылашьа ибзианы аҷаԥцәа рыхшыԥ аҿы анагаразы, инарыгзалароуп иҷыдоу ацәажәаратәи абызшәатәи ҽаршьцыларақәа.

АҞАҬАРБА АЗНАГАШЬА АҴЫДАРАҚӘА

Аҧсуа ҟаҭарба аморфологиатә система даара ибеиоуп, ибеиоуп уи ажәаформалеи ажәахырҿиааралеи. Аҧсуа бызшәа ззымдыруа ирҭараҿы зегь реиҳа ихьанҭоу, ауадаԥрақәа зцу, насгьы зегь реиҳа ихадароу аҭыпҳ аанызкыло ажәаҳәа

хәҭақәа зегьы рҟынтәи аҟаҵарбоуп. Убри аҟынтәи аԥсуа бызшәа ззымдыруа аҵаҩы уи ишақәнагоу еиԥш ирҵатәуп, аҟаҵарба ауадарақәа дрызхьарԥшны. Аурыс бызшәа иаҿырԥшны ҳахәаԥшуазар, аԥсуа ҟаҵарба аамҭатә формала ибеиоуп. Адинамикатә ҟаҵарбақәа ирныԥшуеит аамҭатә формақәа ааба. Аԥсуа ҟаҵарбақәа аамҭатә формала рҿанеиҭаркуа зҿызыԥсахуа аамҭа рбагатә суффиқсқәа роуп. Урҭ есқьынгьы аҟаҵарба анҵәамҭаҿы игылоуп. Абас еиԥш иҟоу адырракәа иҭалатәуп аԥсуа бызшәа ззымдыруа аҵаҩы арҵара аԥхьатәи аетап аҿы. Зны-зынла аԥсуа ҟаҵарба ҳәоу хәҭак аҳасабала иаҳзалкаазом азҵаарақәа иҟаиҵозеи? иҟанаҵозеи? рхархәарала.

Иаҳҳәап: Аҵәа ҟаԥшьуп.

Ажәа "ҟаԥшьуп" иазыкәҳаргылоит азҵаара – Аҵәа зеиԥшроузеи?

Еиуеиԥшым ажәаҳәа хәҭақәа рҟынтәи ишьақәгылаз астатикатә ҟаҵарбақәа азҵаарақәа рзыкәыргылара мацарала иаҳзеилыргазом уи жәаҳәа хәҭас изҵазкуа, араҟа хшыҩзышьҭра аҭатәуп уи инанагзо асинтақсистә функциа.

Аԥсуа бызшәа ззымдыруа аҵаҩы ибзианы идыруазароуп аҟаҵарба хаҿылеи, хыԥхьазаралеи, класслеи аиҭакраҿы ҳхы ишаҳархәо ахаҿырбагатә префиқсқәа. Урҭ апрефиқсқәа ахаҿытә хьыҵцынхәарақәа рҟынтәи иҳауит. Арҭ ахаҿырбагақәа рҿы ауп иахьаарԥшхо акласстә категориагьы. II ахаҿы, ауаҩытәыҩсатә класс – у, б, III ахаҿы, амаҭәартә класс – и, а (на), ауаҩытәыҩсатә икласс арбагақәа – д, и, л. Ауаҩытәыҩсатә класстә форма аҩныҵка иамоуп еиҿагыло акласстә формақәа ҩба; ахаҵәа ркласстә форма иамоуп арбагақәа и, у, аҳәса ркласстә форма – б, л.

Аҵаҩыҵәа уи бзианы еилыркаарц азы ирыдгалатәуп атаблицақәа:

№1

Хаҿык змоу аҟаҵарба	
ауаҩытә. класс	амаҭә. класс
у – тәоуп б – тәоуп	
д – тәоуп	и – тәоуп (ала)

№2

Ҩ-хаҿык змоу аҟаҵарба	
ауаҩытә. класс	амаҭә. класс
и – у – геит и – б – геит	
и – геит и – л – геит	и – а – геит (ала)

Аҟаҵарба амасдаратә форма аԥсуа бызшәаҿы иамоуп ахатәы ҷыдарақәа. Уи аурыс бызшәаҿы иҟоу аформа "неопределенная форма глагола" акыр иаҵәыхароуп, иамоуп ахатәы ҷыдарақәа. Убри азы аԥсуа масдар аҵара, агәынкылара акыр ауадаҩорақәа ацуп, аҟаҵарба егьырҭ акатегориақәа иахьреиԥшым аҟнытә.

Амасдар аԥсуа бызшәаҿы ахьз иазааигәоуп, ахьзтә формаҳәагьы иашьҭоуп. Ахьз иаанахәо акатегориақәагьы иара иаанахәоит, иаҳҳәап:

аԥхьара – алагарҭатә форма
ԥхьарак – еилкаам аформа
ԥхьарас (ны) – аиагаратә форма
ԥхьарада – амамзааратә форма
аԥхьарақәа – ахыԥхьазаратә категориа (арацәа хыԥхьазара)

Аԥсуа бызшәа ззымдыруа аҵаҩы ихатәы (аурыс) бызшәаҿы дзышьцылахьоу, иидыруа аформа: читать, писать, уи ашьақәгылашьа, насгьы уи азҵаарақәа ихы иаирхәо далагоит. Иоухьоу адырракәа иицо аԥсуа бызшәахьы ииаиго даналагалак, ицәажәаратәи иҩратәи ажәаҳәақәа рҿы агхақәа ҟаиҵоит. Уи арҵара иаԥырхагоуп, хымԥада. Убри аҟынтәи арҵаҩы ибзианы идыруазароуп аԥсуа ҟаҵарбеи аурыс ҟаҵарбеи злеиԥшым аҷыдарақәа. Убарҭ аҷыдарақәа хшыҩзышьҭра рзуны, аҵаҩыҵәа ирыдгалатәуп арҵара иацхрааша адидактикатә материал.

Агәаҭаратә зцаарақәеи адцақәеи

1. Шәырзаатгыл аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирцараҽы ажәаҳәа хәҭақәа рцара ҭыԥс иааннакыло, насгьы урҭ ирыцу ауадаҩорақәа.
2. Шәазаатгыл ахьызка азнагашьа аҧыдарақәа.
3. Иарбан категориақәоу ахьызка арцараҽы ауадаҩорақәа зцу? Шәырзаатгыл урҭ аграмматикатә категориақәа абызшәақәа (аурыси аԥсуеи) рҽы еиҽырԥшны.
4. Шәазаатгыл аҟазшьарба азнагашьа аҧыдарақәа.
5. Иарбан категориақәоу аҟазшьарба арцараҽы ауадаҩоракәа зцу? Шәырзаатгыл абызшәақәа рҽы еиҽырԥшны.
6. Шәазаатгыл аԥхьазара хьзы азнагашьа аҧыдарақәа.
7. Иарбан категориақәоу аԥхьазара хьзы азнагараҽы ауадаҩорақәа зцу?
8. Шәазаатгыл ахьызцынхәра азнагашьа аҧыдарақәа.
9. Иарбан категориақәоу ахьызцынхәра арцараҽы ауадаҩорақәа зцу?
10. Шәырзаатгыл ацынгыла азнагашьа аҧыдарақәа. Ишәҳәа арцараҽы рхы иадырхәо аиҽырԥшрақәа.
11. Шәырзаатгыл аҟаҵарба азнагашьа аҧыдарақәа.
12. Иарбан категориақәоу арцараҽы ауадаҩорақәа зцу?

Аԥсуа бызшәа алеқсика азнагашьа

Иаҳзымдыруа абызшәа арцараҽы зегь реиҳа ихадароу ажәа ииашаны ахархәареи, уи аилкаареи роуп. Абызшәа злалагои изланцәоит ажәақәа роуп. Убри аҟынтәи абызшәа ззымдыруа ирцараҽы ихадароу ацаҩоцәа ажәақәа дырцароуп, ажәартә дыррақәа (запас) рыҭароуп.

Иаҳзымдыруа абызшәа иалоу ажәар ацара аматематикатә шәахәа еиԥшуп, уи иамоуп алагамҭа, аха иамазам анцәамҭа. Абызшәа иалоу ажәақәа нагзаны, иара абызшәа зхатәы бызшәоуҩы дыршьа имазам, уи дцарауаҩзаргьы, дышәҟәыҩоҩзаргьы, длеқсикографзаргьы. Абызшәа здыруа ауаҩы иақ-

тивтә жәар аҽы ихы иаирхәо 10% заҵәык роуп. Ацарауаа излазгәараҭахьоу ала, Англиа инхо ауаҩытәыҩса иҵәажәараҽы ихы иаирхәоит 4539 ажәа, аурыси афранцызи еиҟараны 7500 ажәа. Абызшәа ззымдыруа ауаҩы 3000 ажәа рҟынза анидыр, иаҧица, уи дзыԥхьаз атеқст 95% рҟынза еиликааруа дҟалоит.

Аԥсуа бызшәа ажәартә еилазаара даара ибеиоуп. Уи еснагь аҽеиԥсахра, аҽиара, ахаҭәаара иаҽуп. Аԥсуа бызшәа иалоу ажәар ахиԥхьазара ашьақәыргылара даара ицәгьоуп, иахьазы иҧыцхьоу ажәарқәа уи аҩыза аҭагылазаашьа урҭом. Иныҟәырԥшшәа аԥсуа бызшәа иалоу ажәар 100 нызқь рҟынза иназар алшоит ҳәа ҳҳәар ҟалоит.

Аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирцарацы ҳҽаԥхьа ицәырцуеит абарҭ реиԥш иҟоу азцаарақәа:

1) Шаҟа ажәа идыруазар акәузеи абызшәа зцо?
2) Иарбан ажәақәоу абызшәа зцо ирцатәу?
3) Ишԥаирцатәу, насгьы излаирцатәуи абызшәа зцо убарҭ ажәақәа?

Алеқсикатә минимум – ганкахьала ари ацаҩоцәа хымԥада ирдырраны иҟоу ажәақәа рхыԥхьазароуп. Урҭ ажәақәа анырзымдыр, ацаҩоцәа прақтикала рцәажәара зышьақәгылазом, изалыршахазом, даҽеаганкахьала алеқсикатә минимум – ари ацаҩоцәа ирзымдыруа абышәа ацара иазыԥцәоу аамҭа, асаатқәа ирҭагзаны ирцо ажәақәа роуп. Убри аҟынтәи алеқсикатә минимум аҽы иҟамзароуп иахьа абызшәаҽы ахархәара змам ажәақәа аисторизмқәа, архаизмқәа, апрофессионалтә терминологиа, ажаргонтә, адиалекттә леқсика. Алеқсикатә минимум иалоуп иахьатәи аԥсуа литературатә бызшәаҽы хархәара змоу ажәақәа. Аԥсуа бызшәа ацара апрограммаҽы иарбоу асаатқәа рхыԥхьазара иаҽырԥшны ажәар ахыԥхьазарагьы азгәаҭазароуп. Программала 100 саатк шықәсык иахьазгәаҭоу 450-500 ажәа иреицамкәа ирыдгалазароуп ацаҩоцәа, 400 ажәа ақтивла рхы иадырхәалартә еиԥш, 50-100 апассивтә жәар ахь иԥхьазаны.

Алагарҭатә классқәа рҽы апрограмма инақәыршәаны, 4-5 ажәа урокк аҽы ацара азгәаҭатәуп. Ацаҩоцәа арцаразы ирыдгало ажәақәа рхыԥхьазараҽы иҟалоит згәынкылареи зцареи

мариоу ажәақәа реиԥш, маҷк ихьанҭоу, ауадаҩарақәа зцу ажәақәагьы. Арцаҩы абарҭ ауадаҩарақәа ихахьы иааганы, ацаҩцәа рымч ақәхартә, игәныркылартә еиԥш иҟаиҵаларoуп.

Ацаҩцәа ажәар рызнагараҿы хшыҩзышьҭра рзутәуп цакык змоу ажәақәа (аҩны, азы, ашәҟәы) иара убас ацакырацәа аазырԥшуа ажәақәа (ашә, ахы), антонимқәа (абзиа – ацәгьа), асинонимқәа (алыгажә – аҭаҳмада). Аха иазгәаҭатәуп антонимқәа, аомонимқәа, асинонимқәа рхыԥхьазара излалшо ала алагарҭатә етап аҿы ишырмаҷтәу.

Алагарҭатә етап аҿы ажәа азнагараҿы хшыҩзышьҭра азутәуп ажәа алеқсика-семантикатә цакы еиԥш алеқсика-грамматикатә цакгьы. Иаҳҳәап, аҟацарба **дгылоуп** – анырцалак, уи ацакы анеилыркаалак ашьҭахь, ацаҩцәа ирыдгалазар бзиоуп аҭыԥрбагатә аффиқсқәа. Урҭ рыбзоурала ажәа ҿыцқәа – **дықәгылоуп**, **давагылоуп**, **дахагылоуп** – шышьақәгылаз ацаҩцәа азхьарԥштәуп.

Ажәа ҿыцқәа аус рыдулараҿы арцаҩы ихы иаирхәар алшоит абас еиԥш иҟоу ацхыраагзақәа:

1) ажәақәа рызнагараҿы алабҿабатә цхыраагзақәа;

2) ажәа ҿыцқәа рызнагараҿы ахатәы бызшәахьы аиҭагара;

3) ацаҩцәа ууанза ирдыруа, ирцахьоу ажәақәа (антонимқәа, асинонимқәа) рышьаҭала ажәа ҿыцқәа рцара;

4) ажәақәа рызнагараҿы дара еидызкыло азеиԥштә хьызқәа рхархәара (иҵлоуп: **аԥь, ашә**; иҵысуп: **ажәҵыс, ардәына**...) уҳәа уб. егь.

Алабҿабатә цхыраагзақәа ҳхы иаҳархәоит аконкреттә цакы змоу ажәақәа рызнагараҿы. Ацаҩцәа асахьаҿы ирбаз амаҭәар ахьз иаҳа еиҧьны игәныркылоит. Алабҿабатә хархәагақәа рыла ажәақәа рцаққәа зегьы раарԥшра залыршахазом. Иаагозар, абстрақттә цакы змоу ажәақәа: **аҭынчра**, **адырра**, **аҟәыбҧа** ацаҩцәа реилыркааразы даҽа методк ҳамазам, **ахатәы бызшәахьы аиҭагарада.**

Методистцәақәак изларыԥхьазо ала, ажәар аус адулараҿы ахатәы бызшәа ахархәара зынза иҟамларoуп. Иазгәаҭатәуп, ажәа ацакы ацаҩцәа еилыркааразы даҽа цхыраагзак анықамлалак, ахатәы бызшәа ахархәарагьы аурокқәа рҿы ишаҭатәу. Уи мап ацәктәзам.

Аԥсуа бызшәа аурок аҿы аурыс бызшәала ацәажәара излалшо ала ирмаҷтәуп. Арцара алагарҭатә етап аҿы жәақәак реиҭагареи дцақәак рытареи рҿы ада есқьынагьы аԥсышәала ацәажәара ыҟазароуп. Иашоуп, ажәа ацакы еиҭаганы, имазеины рытара иаҳа имариоуп, аамҭагьы маҷны иаҭахуп асахьақәа рыла аусура аасҭа.

Аконкреттә цакы змоу ажәақәа ацаҩцәа ирцоит абстрақттә цакы змоу ажәақәа рцааныза. Ажәа ацакы аҩра аҩныҟатәи дцас ирытахар ауеит, аурок аҿы ажәа аҳәашьеи уи ажәаҳәаҿы ииашаны ахархәашьеи рзы аамҭа азыԥшаатәуп.

Апрақтика ишаҳнарбахьоу ала, аконкреттә цакы змоу ажәақәа (урҭ ацаҩцәа иаарыкәыршаны иҟоу адунеи аадырԥшуеит) рцара иаҳа ирзымариоуп, абстрақттә цакы змоу ажәақәа рцара аасҭа.

Ажәа ҿыцқәа рцакқәа анырцалак ашьҭахь, урҭ ажәақәа рхала иаанмыжькәа, рхы иадырхәоит имариоу аҳәоуқәа рҿы.

Аа ашәҟәы.

Ари сара сышәҟәы ауп.

Ашәҟәы ԥшзоуп.

Наҟ-наҟ аҳәоуқәа иҵегь еилоу ацакы аархәоит.

Ҳара ҳаԥхьоит, ҳаҩуеит аԥсышәала.

Сара аԥсуа бызшәа бзиа избоит.

Ажәа ҿыц зланы ишьақәҳаргылаз аҳәоу аҿы иҟамзароуп ацаҩцәа ирымҵац аграмматикатә форма.

Ажәар аус адулараҿы аҭыԥ бзианы иааннакылоит ажәа ҿыцқәа асемантизациа рзура ажәахырҿиааратә анализ ашьаҭала. Апрақтика ишаҳнарбахьоу ала ажәа агәынкылара, ацара иара ажәа ахаҭа ашьақәгылашьа, аструқтура (ашьагәыҭ, асуффиқс, апрефиқс) адырра иабзоуроуп.

Ажәа ҿыцқәа еидаҳкылоит иара убас еиуеиԥшым ацәажәаратә темақәа рыкәша-мыкәша. Иаагозар атема "Сара сҭаацәа" аҟны ацаҩцәа ирыдаагалоит абас еиԥш иҟоу ажәақәа: **ан, аб, абду, анду, аиашьа, аиаҳәшьа – ахьызҟақәа**; **исхыҵуеит, исыхьзуп, исыжәлоуп, сынхоит, исымоуп – аҟацарбақәа**. Атема "Сара суада" аҟны иалаагалар ҟалоит антонимқәа: **аду – ахәыҷы, акьаҿ, – ау, – аҿыц – ажә.**

Акласс, ма арҵага маҭәахәқәа аҵаԥцәа идҳарбоит ҳнапқәа рыцәкны, ажәақәа рыхьыз ҳәо: ашәҟәы, аԥыга, аԥенџьыр, ашә, адашьма, акласс ҕәы, ашәҟәытра, аныхга уҳәа уб. егь..

Ажәа ҽыц аурок ишалагалатәу

Ажәа ҽыц ибзианы аҵаԥы игәникыларазы иахәҭоуп:

1. Арҵаԥы иажәаҳәаҟнытә ирҵаз ажәа ҽыц алкаара.
2. Амаҭәар ма асахьа дырбаны арҵаԥы ирыдигало ажәақәа рыхьз аилкаара, агәынкылара.
3. Ажәа ҽыц аҳәара. Арҵаԥы ажәа ҽыц аҳәашьа ииашаны ианышьақәиргылалак ашьҭахь, даҽа знык аҵаԥцәа аҷхыраара рымҭакәа, дара рхала дырҳәара.
4. Ажәа ҽыц аԥхьара.
5. Ажәа ҽыцқәа ртетрадқәа рҽы ранҵара. Арҵара аԥхьатәи аетап аҽы ажәа ҽыц, ақәыҕәҳәара азыкәыргыланы, еиҭаганы аԥсышәала ртетрадқәа ирнырҵоит. Анаԥстәи аурокқәа рҽы ажәа ҽыцқәа акласс аҽы ирыԥуеит, аԥныҟа дҵас ирыҭахоит урҭ рҭакқәа ранҵара.
6. Ажәа ҽыц злоу 2-3 ҳәоу арҵаԥы иажәаҳәа, ма абыжьҭаԥ аҟынтәи аҵаԥцәа дырҳара. Ажәа ахала ииаанмыжькәа аҳәоу аҽы аус адырулоит.
7. Ажәа ҽыц аҳәоуқәа рҽы, мамзаргьы имариазоу цәажәаратә темак аҽы, ақәырԥшы ацхыраарала ахархәара.

Абарҭ азнеишьақәа ирыбзоураны рҽышьақәдырҕәҕәоит аҵаԥы иақтивтәи ипассивтәи жәарқәа. Ақтивтә жәар иаҵанакуа ажәақәа аҵаԥы ибзианы идыруеит, даҵәымшәакәаны ихы иаирхәоит ицәажәаратәи иԥратәи ажәаҳәақәа рҽы. Апассивтә леҳсикатә жәар ахь ииасуа ажәақәа рҵакқәа идыруеит аҵаԥы, аха уи прақтикала ихы иаирхәазом, цқьа ибзианы, даҵәымԥашьо издыруам аҟынтәи.

Арҵара аԥхьатәи аетап инаркны хшыԥзышьҭра азулатәуп аҵаԥцәа ржәар ахьанырҵо атетрадқәа рхарҭәаашьа. Аҵаԥы хымԥада имазароуп ажәартә тетрадқәа ақтивтәи апассивтәи леҳсика хазы иамырбакәа (урҭ макьана еилкаахазом аҵаԥы изы). Арҵара аԥхьатәи аетап аҽы аҵаԥцәа идырбатәуп, ажәа

ҽыц нбан хәыҷыла, иакәнагоу ақәыҕәҳәара азыкәыргыланы. Ахьызҟа – азеиԥш форма, азаҵә хыԥхьазара, арацәа хыԥхьазара арбага асуффиҳс архәакәа ирҵакны иазгәаҭатәуп. Аҟаҵарба – амасдар (ахьызтә) форма, иара убас арҵага шәҟәаҽы, атекст аҽы иарбоу аҟаҵарбатә форма (иара уаҟа ишану еиԥш имҧсахкәа), уи аҟаҵарба адҵаратәи амапкратәи формақәа азгәаҭатәуп. Аҟазшьарба – ахаҭашьатәи азыкашьатәи ҟазшьарбақәа хаз-хазы, нас изцу ахьызқәа ирыцны иантатәуп.

Аԥхьазара хьзқәа – ауаԥи амаҭәари рзы хаз-хазы иалкааны иарбатәуп.

Ҷаҟа ҳазаатгылап ажәақәа ажәартә тетрадқәа ранҵашьа шымԥаԥгатәу.

аҵаԥы́(цәа) – ученик

агы́лара – вставать (сгылоит. Угыл, бгыл. Угылазом, бгылазом).

абзи́а – хороший

аҵаԥы́ бзи́а – хороший ученик

иахьатәи́ – сегодняшний

иахьатәи́ амш – сегодняшний день

акы́ – один (кл. вещей)

азәы́ – один (кл. людей)

Ажәа ҽыц ашьақәырҕәҕәареи уи ақтивизациа азуреи рзы азнеишьақәа

Ажәа ҽыц ашьақәырҕәҕәара напы аркхоит иара ажәа ҽыц аҵаԥцәа рызнагара амомент инаркны. Ажәа ҽыц аҵаԥцәа ираҳаит, ирҳәеит, ирԥит, иапхьеит, рхы иадырхәеит аҳәоу аҽы, прақтикала ражәаҳәаҽы. Убри алагьы еилкаахеит уи аҵакы, ишышьақәгыло аформа, асинтақсистә еидҳәалашьақәа.

Ажәа ҽыц ишақәнаго еиԥш аҵаԥцәа игәныркыларазы хәынтә рҟынза 10-12 урок рҽы ирԥылозароуп. Ажәа ҽыц еиԥмырҟьазакәа аус адулазароуп атекст аҽы, аиҿцәажәарақәа рҽы, алеҳсика-грамматикатә ҽаршьцыларақәа рҽы, ажәеидҳәала-

қәа рҽы, аҩныҟатәи адҵақәа рҽы. Убри ашьҭахь ауп уи ажәа ҽыц иацәымшәазакәа рхы иадырхәо ианалаго рцәажәаратәи рыҩратәи ажәаҳәақәа рҽы. Абраҟа ихадароуп аҵаҩцәа зхысыз шьақәырҷәҷәо, еиҭаргәаларшәо аҽыц ахь аиасра. Есымшатәи изхысыз агәаларшәара "иааиԥмырҟьазакәантәи" ҳәа дашьҭан аметодист К. Д. Ушински. Аҵаҩцәа зхысыз агәаларшәара аурокқәа зегьы рҽы аҭыԥ амазароуп. К. Д. Ушински иажәақәа рыла: "Арҵаҩы бзиа изхысыз агәаларшәара мацара ауп дызҽеу уҳәап, арахь уԥшыр, дыққәҟьа ԥхьаҟа дцоит". (Ушинский К. Д. Собр. соч. М-Л. из-во АПН РСФСР 1949 г., ад. 143.) Ажәа ҽыцқәа шырҵаз аилкааразы аҵаҩцәа ирыдаагалар ҟалоит еиуеиԥшым ахәмаррақәа: аребус, акроссворд, ампыл еимдара уҳәа уб. иц. Аҟаҵара ҳзырбо ажәақәа анырҵалак ашьҭахь, адыррақәа реилкааразы аҵаҩцәа ирыдаҳҵоит:

Аԥенџьыр аркы (Иаркы аԥенџьыр)!

Ашә аркы (Иаркы ашә)!

Аԥенџьыр аарты (Иаарты аԥенџьыр)!

Ашә аарты (Иааарты ашә)!

Ашәҟәы сышәҭ (Исышәҭ ашәҟәы)!

Хәыҷы-хәыҷла аҵаҩцәа аҵәажәара рхала реаларгало иалагоит. Арҵаҩы идҵа анагзарадагьы, урҭ ишьақәдыргыло иалагоит аиҽцәажәара хәыҷқәа.

– Сышәҟәы абаҟоу?

– Аа, абар иахьыҟоу. (Ара иҟоуп.) Ига.

– Иҭабуп.

Абраҟа ибзиоуп апантамима ахархәара. Аҵаҩцәа ирыҭахоит ақьаад ҽыҵқәа ирынцаны аҟаҵара ҳзырбо ажәақәа. Аҵаҩы пантамимала иҩызцәа идирбоит арҽиаратә процесс, егьырҭ аҵаҩцәа ирҳәоит ажәақәа.

Ажәа ҽыц агәынкылара адагьы ацәажәаразы ашьцыларақәеи алшарақәеи ҭәҭәахоит аҵаҩы изымдыруа абызшәа аҵараҽы, абызшәатә материал: афонетика, аинтонациа, алеҳсика, аграмматика арҵареи азнагареи ирыбзоураны. Арҵараҽы акыр хра алоуп атекст иазааигәаны амонологтәи адиологтәи жәаҳәақәа, мамзаргьы еизаку атекст аҟынтәи хәҭак ҽырҳәала рцара. Уи аҭагылазаашьа бзиақәа ҟанаҵоит

уаҽҷшьҭан ацәаажәараҽы ажәаформа, ажәа ҽыц ииашаны ахархәаразы. Ажәа ҽыц агәынкыларазы темак иадҳәаланы ажәар анырҵалак ашьҭахь, аҵаҩцәа урҭ ажәақәа аус рыдырулоит абас: 1-тәи аҵаҩы; Сара бзиа избоит аҵәа.

2-тәи аҵаҩы; Сара бзиа избоит аҵәа, аҳа.

3-тәи аҵаҩы; Сара бзиа избоит аҵәа, аҳа, атама.

Убас аҵәаҩцәа зегьы алархәны ирҵахьо ашәырқәа зегьы рыхьзқәа ргәаладыршәоит.

Ажәа ҽыц агәынкыларазы хшыҩзышьҭра аҭатәуп иара убас зҵаара-ҭакла аусура. Аҭакҟатараҽы аҵаҩцәа рхы иадырхәароуп атекст иабзоураны аҵаҩцәа ирҵаз ажәа ҽыцқәеи асинтақсистә конструкциақәеи.

Арҵаҩы заанатцы дрызхәыцуеит урҭ азҵаарақәа, дыззыԥшу аҭакқәа иоуртә еиԥш, ишақәнаго еиԥш ишьақәиргылоит. Азҵаарақәа бзианы ианыҟәыргылаха, азнеишьа бзиа данакәшәа, аиҽцәажәара еиԥшхоит ажәаҳәа. Анаҩсан ас еиԥш иҟоу аиҽцәажәара мҩаԥгахар алшоит аҵаҩи аҵаҩи рыбжьарагьы.

Ажәа ҽыц аус адулараҽы аҭыхәтәантәи аетап аҽы аҵаҩцәа ирыдаагалар ҟалоит адиалог (аиҽцәажәара) хәыҷқәа рҽы рольла ахәмарра. Аиҽцәажәараҽы иҟазароуп ишьақәырҭәҭәатәу ажәа ҽыц.

Ажәа ҽыцқәа рҵараҽы аҵаҩцәа ирԥыло ауадаҩорақәа. Ажәа ҽыцқәа рҵараҽы аҵаҩцәа ирцәыуадаҩуп иакәнагоу ақәыҭәҭәара ажәа азықәыргылара, ақәыҭәҭәара аԥсуа бызшәаҽы иамоу ачыдарақәа ирҽырԥшны.

Ирцәыуадаҩуп аҵаҩцәа иара убас арацәа хыԥхьазараҽы хьызқақәак рхархәара.

ауаҩы – ауаа

аԥҳәыс – аҳәса

ахаҵа – ахацәа

Ауадаҩра рыцуп астатикатә ҟаҵарбақәа рмасдартә формақәа рышьақәыргылара, урҭ ииашаны ражәаҳәаҽы рхархәара:

дыҟоуп – аҟазаара

имоуп – амазаара

Арҭ реиԥш иҟоу амасдартә формақәа аҵаҩцәа рақтивтә жәар аҽы иҟамларгьы ауеит.

Апрақтика ишаҳнарбаз еиԥш, ажәа ҽыцқәа ргәынкыларацәы хыԥхьазарала ирацәоу аԥынгыла шьаҭақәеи ахырхарҭатә превербқәеи рыбзоурала ишьақәгылаз ажәақәа рцакқәа реилкаарацәы ауадаҩорақәа цәырыргоит.

Ауадаҩорақәа рыцуп ауаҩытәҩсеи амаҭәари рхыԥхьазара иазкны ахыԥхьазарахьызқәа рхархәара, иара убас ахаҽытә ԥынгылақәа зцыло ашьҭынгылақәа **ҟны**, **ҟнытә**, **ҟнынтә**, **шҟа**, **ҽа**, **ҽынтә**, **ҽынза**, **ахь**, **ахьынтә//ахьтә** рхархәара..

Иаҳҳәап: сара сахь, лара лҽы, иара иҽынза.

Аҵаҩцәа иҟарҵоит агхақәа иара убас ахаҭашьатә ҟазшьарбақәа рхархәарацәы. Аҵаҩцәа урҭ рҭыԥ ажәеидҳәалацәы ирыԥсахуеит, рхатәы бызшәацәы ирымоу адыррақәа рхы иархәаны. (Шәахәаԥш. **Аҵаҩ бзиа** аҭыԥан ирҳәоит **абзиа аҵаҩы**.)

Ҭаҟа ҳарзаатгылап аҵаҩцәа зцара рцәыцәгьоу ажәақәа ииашаны рхархәара алзыршаша адҵақәа.

1. Аҳәоуқәа (атекст) шәаԥхьа. Ишәыԥшаа ҵакыла еизааигәоу аҟаҵарбақәа. (Атекст аҽы иҟоуп аԥынгыла шьаҭақәа – **қәа, ҭа, она, д, ҵа, ха** злоу ажәақәа.)

2. Ишьақәшәыргыл аҳәоуқәа. Шәхы иашәырхәа ахырхарҭатә превербқәа (аа, на, ҩа, ла) злоу ажәақәа (аҟаҵарбақәа).

3. Иҟашәҵа азҵаарақәа рҭак. (Азҵаарақәа рҽы иҟоуп ахырхарҭатә превербқәа рыла ишьақәгылоу аҟаҵарбақәа.)

4. Шәахцәажәа шәыкласс уада. Шәхы иашәырхәа аҟаҵарбақәа (иқәгылоуп, иҭагылоуп, иавагылоуп, иадгылоит, дахагылоуп, дадтәалоуп).

5. Шәрышьклаԥш адҵаратә формаҽы игылоу аҟаҵарбақәа.

Ашәҟәы сыҭ!

Аҭел усзас!

Башьа асалам сызиҭ!

6. Ажәала ишәҳәа аԥхьазара хьызқәа

(2) ахәыҷқәа ампыл иасуеит. (3) гыланы ирзыԥшуеит. Ҳакласс аҽы (15) аҵаҩцәа аҵара рцоит. Урҭ рахьтә (10) зҕабцәоуп, (5) ҷкәынцәоуп.

Хыхь ҳаззаатгылаз адыррақәа зызку алагарҭатә классқәа рҽы ажәар аус адулареи арҵарацәы ажәартә минимум алԥшаареи роуп. Хшыҩзышьҭра азууп иара убас ажәа ҽыц аурок алагалареи уи асемантизациа азуны аҵаҩцәа рызнагареи.

Агәаҭаратә зцаарақәеи адҵақәеи

1. Ишәҳәа абызшәа здыруа ауаҩы иақтивтә жәар аҽы шаҟа ажәа ихы иаирхәо.

2. Иарбан зцаарақәоу иҽаԥхьа ицәыртуа абызшәа ззымдыруа ажәар ирҵарацәы?

3. Изахьзузеи алеқсикатә минимум?

4. Шаҟа ажәа аҵара азыԥхьагәаҭоузеи апрограмма инақәыршәаны?

5. Иарбан ажәақәоу аҵаҩцәа ирыдгалатәу арҵара алагарҭатә етап аҽы?

6. Иарбан цхыраагзақәоу ихы иаирхәо арҵара алагарҭатә етап аҽы?

7. Аус шԥарыдулатәу аконкреттәи абстрақттәи ҵакқәа змоу ажәақәа?

8. Ишԥалагалатәу ажәа ҽыц аурок?

9. Ишԥеилышәкаауеи ақтивтәи апассивтәи жәарқәа?

10. Шәырзаатгыл ажәа ҽыцқәа ажәартә тетрадқәа ранҵашьа.

11. Шәрыхцәажәа ажәа ҽыц ашьақәыргәгәареи уи ақтивизациа азуреи рзы азнеишьақәа.

12. Ишәҳәа ажәа ҽыцқәа рцарацәы аҵаҩцәа ирԥыло ауадаҩорақәа.

Ажәа ҽыц агәынкыларазы аметодикатә знеишьақәа

Аԥсуа бызшәа ззымдыруа идзырҵо арҵаҩцәа зегьы ибзианы ирдыруеит агәынкылареи аиҭагәаларшәареи иузеиҟәымҭхо ишеидҳәало. Апрақтикацәы ҳара иаҳԥылоит згәынкылара мариоу ажәақәа реиԥш згәынкылара хьанҵоуи, зынза иҳазгәнымкылои ажәақәа.

Аиҭагәаларшәара – ажәақәа ргәынкыларацәы алҵшәа змоу знеишьоуп, аха уи азнеишьа мацара ахархәара азхазом аҵаҩцәа ирызнааго алеқсикатә материал ахшыҩ аҽы инаганы, еилкааны аҵаразы агәынкыларазы.

Аҵаҩы ихшыҩ аҽы ажәа иаҳа еиҕьны ишьақәыргәгәахоит, уи иахьақәнаго аҭыԥи ианақәнаго аамҵеи ирықәыршәаны

ажәаҳәа ианалагалаха. Уи ҟалар алшоит арҵаҩы аҵаҩцәа рҽаԥхьа иқәиргыло аҵаарақәа ирыбзоураны. Убасҟан арҵаҩы дыззыԥшу аҵаҩцәа рҵакқәа рҽы иҟалароуп акласс аҽы, иара убас аҩны аус здырулоз ажәа ҽыц. Ажәа ҽыц аус адулахоит атема иадҳәаланы акласс аҽы, аҩны имҩаԥырго адидактикатә ҿаршьцыларақәа, атекст, аиҽцәажәарақәа рҽы.

Ажәа агәынкыларазы иреиҧьу алҵшәақәа ҳауеит еиуеиԥшым ацәажәаратә ситуациақәа рхархәарала аусураҽы. Акласс аҽы иҟоу атмосфера ҭынч, иара убас арҵаҩи аҵаҩцәеи русеицура иарҽиаз агәалаҟазаара бзиа, ажәа ҽыц агәынкылара иацхраууеит. Убарҭ зегь реиҳа амч змоу фақторуп, аҵаҩцәа ирызнааго арҵагатә материал аилкааратә интерес аҵаны ианыҟоу. Зегь рзы еилкааун, амотивациа (аҵаразы агәазыҳәара) шаҟа иҳараку аҟара, аҵараҽгьы аинтерес ҳаракхоит, алҵшәақәагьы бзиахоит. Ахәшьара бзиақәа роура мотивс аҟаҵара инаҷыдангьы, иҟалароуп иара абызшәала ацәажәара, аԥсуа бызшәа алеҕсика адырра уҳәа реиԥш иҟоу арҵара амотивқәа. Убарҭ инарыдҳәаланы иааԥьоушьаратәы иҳаракхоит аҵаҩы игәазыҳәареи, аҵарахьы имоу аинтереси, адыррақәеи. Ажәа ҽыц аҵаҩы бзиа ибаны, игәаԥханы иҵозароуп, игәникылозароуп. Хыхь иаҳҳәаз шьақәҳарҕәҕәап аԥсҭазаара аҟынтәи ситуациак (ҽырԥштәык) ала.

Иаҳҳәап, шәара сасра шәахьыҟаз ԥьара ижәбеит ууанза ишәзымдыруаз ԥьоукы, шәеибадырдырит дареи шәареи. Урҭ рыхьзи рыжәлеи шәаҳаит, аха ишәызгәнымкылеит. Мамзаргьы знык ижәбаз ауаҩы даҽеаԥьара дыжәбар, дышәзымдырыр ҟалоит. Уи ус изыҟалаз, ҳара ҳҷәаанагарала, знык ижәбаз, ма ижәдырыз ауаҩы шәхаҽы даанхартә еиԥш, дышәгәалашәартә еиԥш изыҟамлеит, шәхаҽы дызлаанхашаз акгьы ааныжьит. Убри иаҽырԥшны ҳахәаԥшуазар, иаҳзымдыруа ажәа ҽыцгьы убас еиԥш ауп ишыҟоу. Ишәгәаԥхеит ажәа, шәыхшыҩ аҽы инеиртә иҟалеит, игәнышәкылеит. Ус акәымкәа игәнышәкылартә еиԥш иҟамлеит аҭагылазаашьақәа, ажәа шәцәызит, шәхаҽы ианымхеит ауп ҷакыс иамоу.

Абраҟа иҷәырҷуеит даҽа зҷаракгьы. Ажәақәа зегьы уаҩы игәаԥхартә еиԥш ҟалашьас иамоузеи? Азҷаара аҭак аҟаҵара ҳалагааныза, ҳрызхәыцып ҕәаанагарақәак:

1) Иаҭахума ажәақәа зегьы ргәынкылара?

2) Иаҳзымхазои ҳажәаҳәаҽы иааиԥмырҟьазакәан, есымша (по частотности) иаҳԥыло, хархәара заҳҭо ажәақәеи иара убас аинтернационалтә ажәақәеи?

Хыхь ҳаззаатгылаз реиԥш иҟоу аҷыдарақәа знымԥшуа ажәақәа ргәынкыларазы ибзиоуп (аамҭа маҷк инеиҳаны ирыцәырзтәхаргьы) аҵаҩцәа ирызнааго ажәа иазкны аилкаара (аинформациа) рыҭара. Аинформациахь иаҵанакуеит ажәа аетимологиатә ҷакы азы аилкаарақәа рыҭара. Аҵаҩцәа иреилҳаркааууеит иара убас ажәа ҽыц аҵакы имариазоу афразеологизмқәа, ажәаԥкаҟәа, ацуфарақәа рыҟны ишаарԥшу.

Ихадароуп иара убас атәыладырра иадҳәалоу ажәақәа арҵаратә процесс ралагалара. Иаҳҳәап, аԥсуа фатәҟәа рыхьзқәа аҵаҩцәа ианрызнааго, урҭ рыхьзқәа ргәынкыларадагьы аҵаҩцәа ирдыруазароуп урҭ афатәҟәа злырхуа, ргьама, рыҟаҵашьа уҳәа реиԥш иҟоу адыррақәа.

Алагарҭатә классқәа рҽы имаҷны акәзаргьы аус рыдаауловит асинонимқәа: **иԥшзоуп – иссируп, аҭаҳмада – алыгажә**; антонимқәа: **ау – акьаҿ, абзиа – аҷәгьа**; аомонимқәа: **ашә, ахы**; аомографқәа: **ацәа – ацәа, ача – ача, ала – ала**.

Ажәа иаҳа еиҧьны аҵаҩцәа игәныркыларазы хыхь ҳаззаатгылаз азнеишьақәа зегьы хшыҩзышьҭра рзуны, арҵаҩы иалихуеит ажәа ҽыц аилкаареи агәынкылареи алзыршаша иаҳа иманшәалоу, хра злоу аметодқәа.

Алеҕсикатә материал ҽыц ашьақәырҕәҕәареи аҵаҩцәа ироуз адыррақәа ргәаҭареи

Алеҕсика аус адулара иазку аурокқәа мҩаԥгахоит алеҕсика-грамматикатә ҿаршьцыларақәа ралагара иабзоураны. Абраҟа комплеҕс аҳасабала избахоит ихадоу ажәаҳәа хкҳәа: аҳара, аҳәара, аԥхьара, аҩра рҽы ашьцыларақәеи алшарақәеи реизырҳара. Алеҕсика ҽыц агәынкыларағьы ҳарзаатгылап ҩ-проблемак:

1) Ианбамҩаԥгатәу ажәа ҽыц ашьақәырҕәҕәаразы аҿаршьцыларақәа?

2) Изеиԥшра еаршьцылараҟәоузеи аҵаѡы идаагало?

Аметодистцәа излазгәарҭо ала, аԥхьатәи аеаршьцылараҟәа нагзалатәуп алеҟсика ҽыц аналагалахалак инашьҭырххны. Урҭ аеаршьцылараҟәа ҽырҳәала инагзатәуп ажәа ҽыцҟәеи акоҿструкциаҟәеи ргәынкыларазы, аҳара – аҳәаратә шьцылараҟәа рышьақәыргәгәаразы. Аҳара – аҳәаратә шьцылараҟәа аҵаѡцәа ианраҳҭалак ашьҭахь, ажәа шьақәыргәгәахоит ѡралагьы акласс аҽы, мамзаргьы аеаршьцылараҟәа ѡрала рынагзара рыдҵахоит аѡныҟа.

Алеҟсикатә еаршьцылараҟәа рхыԥхьазараҽы иҟоуп: аеазыҟаҵараҟәеи ажәаҳәатәқәеи.

Аеазыҟаҵаратә еаршьцылараҟәа (апродуктивтә, мамзаргьы ақтивтә) рахь иԥхьазатәуп: акәаԥҟәа рҭыԥ аҽы иақәнаго ажәа аргылара, аҳәоу аҵыхәанынза анырцәара, азҵаарақәа рҭак аҟаҵара, ажәақәа гәыԥ-гәыԥла реидкылара, асинонимқәа, антонимқәа, аомонимқәа, аомографиақәа ирызкны аеаршьцылараҟәа – ахәмаррақәа уҳәа убас ҽгьырҭгьы. Ахәмаррақәа ирыбзоурахоит: аурок атемп ашьҭыхра, алахҽыхра, аинтерес ашьҭыцра, изхысыз агәаларшәара.

Аеазыҟаҵаратә еаршьцылараҟәа (арецептивтә, мамзаргьы апассивтә) рахь иаҵанакуеит: хыхь иазгәаҳҭаз аеаршьцылара ххҟәа (акәаԥҟәа рҭыԥ аҽы ажәақәа рыбжьаѡра, азҵаарақәа рҭак аҟаҵара, ажәақәа гәыԥ-гәыԥла реидкылара уҳәа убас иц.) Арҭ аеаршьцылараҟәа рынагзашьеи апродуктивтә еаршьцылараҟәа рынагзашьеи еиԥшхазом, ирыцаркуа адҵақәа рыла еиԥшызаргьы. Арецептивтә еаршьцылараҟәа рынагзараҽы қәкы хадас иҟоу – ажәа ҽыц аконтеҕст аҟынтәи алкааре, уи аҵакы аилкааре роуп. Азҵаарақәа рҭаккәа рыҟаҵаразы, арҵаѡы заа имазеины иҟоу аҭакҟәа рыдигалоит. Аҵаѡцәа аҳәоуқәа зегьы ирылаԥшны, ирылырхуеит азҵаарақәа ирықәнагахаша аҭакҟәа.

Арецептивтә еаршьцылараҟәеи ажәаҳәатә еаршьцылараҟәеи инарыгзо афункциала еиԥшуп, ирымазам уамак излеиԥшым аҷыдараҟәа. Арецептивтә знеишьа ҳԥылоит атеҕст аԥхьараҽгьы, атеҕст аҳараҽгьы, уи аилкааараҽгьы.

Убри аҟынтәи иарбанзаалак еаршьцылараҟ, теҟстк, еиҽцәажәарак иадҳәаланы имѡаԥгоу аеаршьцылара – жәаҳәатә еаршьцылароуп.

Даеакала иҟоуп ажәаҳәатә еаршьцылараҟәа апродуктивтә (ақтивтә) хкы. Арҭ аеаршьцылараҟәа қәкы хадас ирымоу – аҵаѡцәа адиалогтәи амоҩологтәи ажәаҳәақәа рышьақәыргыларазы разыҟаҵароуп. Убри иабзоураны апрақтикаҽы аҵаѡцәа ирзымдыруа абызшәала ацәажәара шьақәыргылахоит.

Алеҟсикатә материал агәынкыларазы аҭыԥ бзиа аеаршьцылараҟәа рынагзара ишааннакылогьы, ихадароуп иара убас ажәақәа ҽырҳәала рҵареи, ажәа ҽыцқәа ажәарқәа рҽы рыԥшааре ишақәнаго еиԥш хшыѡзышьҭра аҭара.

Аиҭагәаларшәара азҵаара бзианы ирныԥшуазароуп аҵаѡцәа аҵара зларҵо арҵага шәҟәқәагьы, арҵаѡгьы уи есқьынагьы ихшыѡ азишьҭуазароуп.

Аиҭагәаларшәара қәкы хадас иамоу ажәақәа рыхшыѡ аҽы инаганы ргәынкылара мацара акәзам, урҭ ажәа ҽыцқәа рыѡратәи рцәажәаратәи ажәаҳәақәа рҽы ианаамҭоу ииашаны рхархәароуп.

Алеҟсика ҽыц ашьақәыргәгәара ихаҭәааны изымѡаԥысзом аҵаѡцәа ироуз адыррақәа ангәаҭамха, аконтроль анзыҟаҵамха, иара убас аҵаѡцәа рыгхақәа ишақәнаго еиԥш, ианаамҭоу аус анрыдуламха. Убри азы хшыѡзышьҭра аҭатәуп иааиԥмырҟьазакәан агәаҭаратә ѡрақәа рымѡаԥгареи агхақәа рыриашареи.

Агәаҭаратә ѡрақәа анымѡаԥиго, арҵаѡы агхақәа ириашазом, агхақәа ахьыҟаҵоу ирыцишьуеит акәымзар. Арҵаѡы аҵаѡцәа рыгхақәа алиѡаауеит, иазгәеиҭоит уи аѡыза агха ҟазҵаз аҵаѡцәа рхыԥхьазара. Агхақәа анализ рзиуеит, еилиргоит аҵаѡцәа зегьы еицырзеиԥшуи, иара убас хаҭала азәы ѡыцьа аҵаѡцәа иҟарҵаз агхақәа алиѡаауеит. Урҭ агхақәа аиндивидуалтә гхақәа ҳәа ирышьҭоуп.

Агхақәа рырееира арҵаѡы имѡаԥигоит акласс аҽы аурок иалагзаны. Зыриашара рылшо агхақәа, аҵаѡцәа дара рхала идыриашоит, зыриашара рылымшо, арҵаѡы дрыцхрааны идырееиуеит. Иреимкәан иаанхаз агхақәа аҵаѡы иара ихала,

арцаҩы ицхыраарада иреиуеит. Убри иабзоураны ишьақәыргәгәахоит ацаҩы ихала ихы аус адиулартә дқазцаша ашьцыларақәа, иара убас иицаз алеқсика шидыруа иара ихала агәаҭаразы алшарақәа иоуеит.

Атеқст аҧы агхақәа рыреиразы атеқст хымҩылаакәа (уи аамҭа рацәаны иагоит азы) иара атеқст аҟнытә ариашарақәа алагалатәуп.

Ацаҩоцәа ироуз адыррақәа ргәаҭареи агхақәа аус рыдулареи рзы ҳаззаатгылаз азнеишьақәа ихы иаирхәар ҟалоит арцаҩы алагарҭатә классқәа рҧы еиҧш, егьырҭ арцаратә етапқәа рыҷегьы. Арҭ реиҧш иҟоу агәаҭаратә знеишьақәа рыцхыраарала арцаҩы иоуеит алшара бзиақәа икласс аҧы ацара зцо ацаҩоцәа рдыррақәа реилкаареи, урҭ ажәақәа рхархәараҧы иҟарцо агхақәа рдырреи. Ишақәнаго агхақәа аус рыдулара иабзоураны, маҷ-маҷ ацаҩоцәа иҟарцо агхақәа рхыҧхьазара ишагхо ибо далагоит арцаҩы. Аметодикаҧы изларыҧхьазо ала, ацаҩоцәа ирыдаагало абызшәатә материал, алеқсикатә минимум етап-етапла иаҭахуп адыррақәа рышьақәыргәгәаразы арцараҧы иҟоу алцшәақәа реилкаара. Убарҭ алцшәақәа арцаратә процесс аҟны иҟаларц азы изхысыз аиҭагәаларшәаразы хыхь ҳаззаатгылаз ауснагзатәқәа ирызхәыцтәуп. Убарҭ ауснагзатәқәа ирыбзоураны ишьақәгылоит ацаҩы ишьцыларақәеи илшарақәеи иицаз ажәа ҽыц ацәажәаратә ажәаҳәа алагаларазы, иара убас ихы аус адуларазы.

Алагарҭатә классқәа рҧы атеқст ацаки, уи аус адулашьеи

Абызшәа ззымдыруа арцараҧы ихадароу аҭыҧ ааннакылоит атеқст. Атеқст ацаҩы иааиҧмырҟьазакәан арцаратә процесс аҧы ихы иаирхәо рцагатә цхыраагзоуп. Ацаҩы атеқст аус адиулоит ашәҟәы аҟынтә, мамзаргьы абыжьтаҩ аҟынтә. Абызшәа ззымдыруа ирцаразы иазҧхьагәаҭоу атеқстқәа рыбзоурала, ацаҩоцәа еилыркаауеит аҧсуа милаҭ рынхашьарынцышьа, рҭоурых, ркультура, ртрадициақәа, рқьабзқәа. Атеқстқәа ирыдҳәаланы ауп ишалагалатәу программала

арцаразы иазыҧхьагәаҭоу алеқсикатәи аграмматикатәи материалқәагьы. Атеқстқәа ирыбзоураны реышьақәдыргәгәоит алагарҭатә етап аҧы комплексқ аҳасабала ацаҩоцәа рышьцыларақәеи рылшарақәеи ажәаҳәа аизырҳараҟны ихадароу аххқәа: аҳара, аҳәара (ацәажәара), аҧхьара, аҩра рҧы.

Алагарҭатә классқәа рзы иазгәаҭоу атеқстқәа еиуеиҧшым ацакқәеи аструқтуреи (аилазаашьеи) рымоуп. Урҭ ҟалар алшоит идиалогны, мамзаргьы имонологны. Атеқстқәа шоит ахцәажәаратәқәеи ажәабжьтәқәеи ҳәа. Ажәабжьтә теқстқәа рҧы ацәажәара мҩаҧысуеит актәи, ма ахҧатәи ахаҧқәа рхархәарала. Иҟалар алшоит амонологи адиалоги злоу еилатоу атеқстқәагьы. Алагарҭатә классқәа рзы иазҧхьагәаҭоу атеқстқәа рҧы 6 ҳәоук инадыркны 10-15 ҳәоу ркынза ҟалар алшоит. Арцага шәҟәқәа рҧы иану атеқстқәа рыдагьы, арцаҩы ихы иаирхәар алшоит ацаҩоцәа абызшәа ацаразы агәаҳәара рызҭаша, ари арцаратә етап иақәнагахап ҳәа арцаҩы игәы иззаанаго атеқстқәа. Урҭ ацаҩоцәа еилыркаартә еиҧш аинтерес ацаны иҟазароуп. Зегь раҧхьаза иргыланы атеқст иамазароуп асиужеттә цакы, насгьы аиҭагаразы иманшәалазароуп, **адаптациа** азузароуп.

Адаптациа аамышьтахь арцагатә теқст аҧы хшыҩзышьтра азутәуп:

1) 4-6 иреицамкәа алеқсика (ақтивтә, апассивтә) ҽыц атеқст аҧы хымпада иҟазароуп;

2) иалкааны грамматикатә материалк иадҳәалазароуп;

Арцага шәҟәқәа ирным атеқстқәа аус рыдуламкәа ацаҩоцәа ирызнеимгароуп арцаҩы. Уи ихы иаирхәар алшоит аметодикаҧы иазгәарҭахьоу атеқст аус адулашьа ххқәа:

1) Атеқст аркьаҧра. Аркьаҧразы иҟалоит атеқст ацакы ацәызмырзша ахәҭақәа ралхра; иара убас ацаҩоцәа ирцәырхагамхозар). Урҭ ажәақәеи ажәеидҳәалақәеи даҽа ажәақәаки ажәеидҳәалақәаки рыла рыҧсахра иашазам ҳәа азгәарҭоит аметодистцәа.

2) Атеқст аццара. Атеқст аццара иалнаршоит: аҳәоу аструқтура аҧсахра, еилоу аҳәоуқәа имариоу аҳәоуқәа рыла

рыԥсахра. Ажәақәеи ажәеидҳәалақәеи даҽа жәақәаки жәеидҳәалақәаки рыла аԥсахра. Арцаѡы атекст иацԥар ҟалоит асинтақсистә конструкциа ҽыцқәеи алекҳика ҽыци. Атекст иацԥахаз ажәақәеи аконструкциақәеи ацаѡцәа рақтивтә цәажәараҽы хархәара роуртә еиԥш иҟацатәуп.

Агәаҭаратә зцаарақәеи адцақәеи

1. Ҭыԥс иааныркылозеи ажәа ҽыц ацараҽы агәынкылареи аиҭагәаларшәареи?
2. Иаҭахума ажәа ҽыц азнагараҽы ажәа аетимологиатә цакы рыҭара?
3. Ишԥашьақәырҷәҷәатәу алекҳикатә материал ҽыц?
4. Ианбамѡаԥгатәу ажәа ҽыц ашьақәырҷәҷәаразы аҽаршьцыларақәа?
5. Иарбан ҽаршьцыларақәоу ажәа ҽыц ашьақәырҷәҷәаразы ацаѡцәа ирыдгалатәу?
6. Шәырзаатҭыл аҽазыҟацаратәи ажәаҳәатәи ҽаршьцылараҟәа.
7. Шәахцәажәа ажәа ҽыц ацараҽы агхақәа рырееира цакыс иамоу.
8. Иарбан ҭыԥу иааннакыло атекст абызшәа ззымдыруа ирцараҽы?
9. Иарбан текст хкқәоу арцара алагарҭатә етап аҽы ацаѡцәа ирыдгалатәу?
10. Ишԥамѡаԥгатәу атекст аус адулара (атекст аркьаҽра, атекст аццара)?

Ажәаҳәа арҽиаразы ашьцылараҟәеи алшараҟәеи аҳараҽы рышьақәырҷәҷәара

Аԥсуа бызшәа ззымдыруа абызшәатә материал: алекҳика, аграмматика, афонетика комплекск аҳасабала еидҳәаланы ирцатәуп.

Абызшәатә материал ауп изыбзоуроу ацәажәара ашьақәыргыларагьы. Ацәажәара залыршахазом ашьцылараҟәеи алшараҟәеи аҳареи, аҳәареи, аԥхьареи, аѡреи рзы ишахәҭоу еиԥш ианышьақәырҷәҷәамха. Аҳареи, аҳәареи, аԥхьареи, аѡреи ацәажәараҽы зда ҳхәарҭам ԥшь-ххыкны еилоу шьцылараны иԥхьазатәуп. Урҭ раԥхьаза аметодикатә литератураҽы рыхьз алкааны иазгәазҭаз аметодист Н.М. Шански иоуп.

Аҳара мамзаргьы аудирование абжьы зханы иҟоу ажәаҳәа аҳареи аилкаареи роуп изызку, уи иақтивтәу рҽиаратә процессуп.

Аудитор (изаҳауа) – идикылоит, насгьы еиликаауеит ахшыѡцакқәа. Ари апроцесс мѡаԥысырц азы иҟалароуп ахшыѡ аусуреи агәынкыларазы аҽазышәареи.

Аԥхьареи, ацәажәареи, аѡреи рҽы ацаѡы иалихыр илшоит иара иаҳа изыманшәало атемп, иҟаицар илшоит аатҭыларақәа (апаузақәа). Убарҭ ирҽырԥшны, аҳара зынза даҽакала имѡаԥысуеит. Изырѡуа аинформациа изҭо дадҳәалоуп. Аҳаратәи ацәажәаратәи шьцылараҟәа иузеиҟәымҭхо еидҳәалоуп. Аҳараҽы имѡаԥысуеит иара убас гәаныла, ѡныцҟалатәи ацәажәарагьы. Изырѡуа дашьклаԥшуеит ицәажәо имимика, ижест, иажәаҳәатә органқәа русушьа. Урҭ зегьы ацхыраара ҟарцоит ѡныцҟала (гәаныла) ацәажәаразы.

Убри аҟынтәи ацаѡы арцаѡы иажәаҳәа еиҕьны еиликаауеит абыжьҭаѡ аҟынтә иаҳауа аасҭа..

Аҳареи аҳәареи (ацәажәареи) иузеиҟәымҭхо еидҳәалоуп. Ицәажәо ибжьы иаргьы иаҳауеит. Араҟа еимадахоит артикулиациагьы аҳарагьы. Аҳаразы ашьцылараҟәа ацаѡцәа рыҭаразы иааиԥмырҟьазакәан акласс аҽы имѡаԥгалатәуп афонетикатә бѡарцәыра (зарядка), ашәаҳәара, аимитациа.

Алагарҭатә классқәа рҽы аҳаразы раԥхьазатәи ашьцылараҟәа роуа иалагоит афонемеи аинтонациеи рзы.

Изырѡуа иаҳауа ибзианы еиликаартә идикылартә еиԥш аҟацаразы аметодикаҽы иазгәарҭоит аҽаршьцылара хкқәа. Урҭ ирыцқаркыр ҟалоит абас еиԥш иҟоу адцақәа. Шәазызырѡы, ишәҳәа (ажәақәа, ажәеидҳәалақәа, аҳәоуқәа).

Аимитациа аметод ахархәарала аҵаҩцәа ирыдаҳҵоит:

1. Ишәҳәа афразақәа иақәнаго аинтонациа рыҵаны.

2. Шәрыԥхьа ажәабжьтә, азҵааратә, адҵаратә ҳәоуқәа иақәнаго аинтонациа рыҵаны.

Аҳаразы алшара бзиақәа ҟарҵоит ашьҭыбжь, ацыра, ажәа, афраза, хаз-хазы иҟоу аҳәоуқәа, мамзаргьы еизаку атекстқәа раҳара, насгьы реилкаара.

Апрақтика ишаҳнарбаз ала, аҳаразы алҵшәа бзиақәа ҳауеит ажәа алагамҵа ҳәаны, аҵаҩцәа алгамҵа анырҳәо, мамзаргьы аҳәоу алагамҵа раҳәаны дара аҳәоу ианалго (иандныҵцәо). Ажәа аҵакы аилкаара араҟа аҳара иабзоуроуп. Алеҳсикатәи, аграмматикатәи, афонетикатәи дыррақәа роура иадҳәалоуп аҳаразы ашьцыларақәа рышьақәыргәгәара. Арҭ ашьцыларақәа цқьа ианышьақәыргәгәалак, автоматизм аҟынза ианнеилак, аҵаҩы дыззызырҩуа аилкаара иҿазикуеит, уи ихшыҩ ажәа аҵакы аилкаара ауп иззишьҭуа аформа акәымкәа.

Аҳара (аудирование) иадҳәалоуп иара убас агәынкыларагьы. Аҳәоу аҵакы аилкааразы, аҳәоу злашьақәгылоу ажәақәа гәаныла рҵакы рдыруа, ирзымдыруа иазхәыцуеит.

Аҳәоу шаҟа имариоу аҟара аҵакы аилкаарагьы мариахоит. Алагарҭатә классқәа рҿы аҳәоуқәа марианы еилазароуп. 2-3 ажәа рыла ишьақәгылоу аҳәоуқәа рҟынтәи 5-6 ажәа рҟынза ишьақәгыло аҳәоуқәа рхы иадырхәозароуп ари арҵаратә етап аҿы. Аҵаҩцәа ргәынкылара еиҕьыстәуа иҷыдоу аҿаршьцыларақәа рахь иупҳьазар алшоит ҵаҟа ҳаззаатгылоу аҿаршьцыларақәа:

1. Шәазызырҩы ажәа, ажәеидҳәала, аҳәоу. Ишәҳәа. Шәазызырҩы аҳәоу. Ишәҳәа уи аҳәоу иацлаз, ма иацрыгахаз ажәа (ажәеидҳәала).

2. Аҵаҩы дыззызырҩыз ажәақәа, афразақәа рҵакы анизеилымкаа, мамзаргьы дыззызырҩыз атекст ихатә ажәақәа рыла ианизымҳәа (иҟалоит ихатәы бызшәала иҳәаргьы), аҳара иазкны адыррақәа имоуит ауп ҵакыс иамоу, убри аҟынтәи аҳара иазку аҿаршьцыларақәа рахь даҿазныкгьы дхьарԥштәуп аҵаҩы. Уи идгалатәуп агәынкылареи аилкаареи еиззырҳаша адҵақәа.

1. Шәазызырҩы атекст. Аҵакы еилышәкаа. Еилышәкааз шәхатәы ажәақәа рыла ишәҳәа.

2. Атекст аплан азыҟашәҵа. Атекст ахы азышәыԥшаа.

Аҵаҩцәа ирыдаалало абызшәатә материал ашьаҵала аҳаратә процесс аҿы зегь раԥхьаза ишьақәыргәгәатәуп артикулиациатә шьцыларақәа афонемеи аинтонациеи рзы, иара убас изырҩуа иаҳаз агәынкылара.

Аҳара ганкахьала изырҩуа игәынкылареи, уи иеилкаареи ирыдҳәаланы имҩаԥысуеит, даҿа ганкахьала изырҩуа иаҳауа атемп зеиԥшроу, уи шаҟа аамҵа аҵанакуа уҳәа реиԥш иҟоу аҵагылазаашьақәа ирыдҳәалоуп.

Аҵәажәара атемп иадҳәалоуп иара убас аритми, абжьыкәыгәгәареи апаузеи. Зынза иласны иҟоу атемп, изырҩуа ашьҭкаара илшазом, уи иаҳауа аилкааразы акыр иԥырхагоуп.

Атемп аныласха, азырҩраз азҿлымхареи аилкаареи ызуеит. Зынза ашьшьыҳәа иҟоу атемпгьы аҳара иаԥырхагоуп, изырҩуа изы аамҵа еиҵыхцәахоит, аҵакы азхәыцра аҭыпан, аформахь дхьанарԥшуеит аҵаҩы. Иласны иҟоу атемп ирласны дараапсоит аҵаҩы, игәы арҿыгьуеит. Аҵәажәараҿы ибжьаратәу темпуп ҳәа иԥхьазатәуп 220-240 цыра минуҵк ала аҳәара. Алагарҭатә классқәа рҿы аҵәажәара атемп иаҳа маҷк еиҵазароуп, 180-220 цыра, 60-70 ажәа минуҵк ала иҳәатәуп.

Аметодикаҿы ишазгәарҭо ала, знык акәымкәан, акырынтә ираҳаз, аҵаҩцәа иаҳа еиҕьны еилыркаауеит, насгьы игәныркылоит.

Ҿырҳәалатәи ажәаҳәа ҟалар алшоит ҩ-хкыкны: амонологи адиалоги.

Амонолог – ари еиҿкаау цәажәара хкуп, уи иалкааны аамҵак иҵагзаны имҩаԥысуеит. Дарбанызаалак азәы ихы нарханы аудиториахьы ииҳәо ауп амонолог ҳәа изышьҭоу. Амонологи адиалоги ирымоуп аиԥшымзаарақәа, аҷыдарақәа. Амонолог жәабжьк ҟәгыларак, лекциак, жәахәык еиԥш иҟалар алшоит, уи еиҿцәажәарак иахәҵакзаргьы ҟалоит.

Адиалог – ари ҩыԥьа, ма инареиҳаны излоу, аинформациа аимадаразы хархәара зырҭо цәажәаратә хкуп. Адиалог иацзар

ҟалоит ажест, амимика, аиҭатцаара (переспросы), арепликақәа. Адиалог аемоциатә цәанырра аҵоуп. Уи ҟалар алшоит иназоу диалогны, ма иркьаҷу аформа змоу диалогны. Адиалогқәа аҧсҭазаарақәы иҧшаҧысуа аицәажәарақәа ирықәшәо иҟазароуп.

Арҵара аҧхьатәи аетап аҷы амонологтә ажәаҳәа арҵарала иалагатәуп. Амонологтә ажәаҳәа ашьаҭалоуп раҧхьатәи ацәажәаратә шьцыларақәа реизырҳара ишалаго. Абри ажәаҳәа хкы аҟноуп иахьалагалахо аинтонациатә конструкциақәа. Амонологқәа рҟнытәи излалшо ала имариоу адиалогқәа рцарахьы ииагатәуп аҵаҧцәа. Амонологи адиалоги аус рыдуларақәы аҵаҧцәа ирҧыло ауадаҧарақәа рхыҧхьазарақәы иҟоуп: адиалог, аситуациа, ма амонолог аконтекст агәынкылара. Ауадаҧарақәа ацуп алогикатә интонациа ихадоу ахшыҧцак аазырҧшуа ажәа (ажәеидҳәала, аҳәоу) азыққәыргылара.

Аҳаразы харҳәара аҳҭоит абыжьтаҧ. Абыжьтаҧ арҵаҧы иус акыр имнадоит, ицхыраагза бзиоуп. Абыжьтаҧ аҷы харҳәара заҳҭо аудиотекст, хымҧада, иамазароуп асиужеттә цакы, аструктура. Аудиотекст х-хәҭак рыла ишьақәгылазароуп: алагамҭа, ихадароу ахәҭа, алгамҭа. Алагамҭа 1-2 фраза, ҳәоу рыла ишьақәгылазароуп, араҟа иаарҧшызароуп зынза имаҷзаргьы атекст азы аилкаарақәа. Ихадароу ахәҭаҷоуп иахьаарҧшу атекст асиужеттә цакы аазырҧшуа аҳәоуқәа.

Ихадароу ахәҭаҷы аҳәоуқәа еидҳәалазароуп синтаксислагьы логикалагьы. Алгамҭа – зегьы еидызкыло, лкаак, хәшьараҟацарак, ҳәоук, ҧ-ҳәоук рыла ишьақәгылазаргьы ауеит.

Аҳаразы аҿаршьцылара ҳкқәа

Аҳаразы ашьцыларақәеи алшарақәеи рышьақәыргәгәразы аҵаҧцәа ирыдаагалар ҳалшоит абызшәатәи ажәаҳәатәи ҿаршьцылараҟәа. Абызшәатә ҿаршьцылараҟәа аҿазҟацаратә ҿаршьцылараҟәа ҳәагьы ирышьҭоуп, ажәаҳәатәҟәа арҵагатә ҿаршьцылараҟәа ҳәа ирыҧхьазоит. Абызшәатә ҿаршьцылараҟәа қәкы хадас ирымоу атекст, ма адиалог иазызырҧааанза аҵаҧцәа рлингвистикатәи, рҧсихологиатәи

уадаҧарақәа аус рыдуларoуп. Абызшәатә ҿаршьцылараҟәа шоит:

1) алингвистикатәҟәа;

2) аҧсихологиатәҟәа.

Алингвистикатә ҿаршьцылараҟәа рыбзоурала аҵаҧцәа ирылшоит ираҳаз аҟынтәи ирдыруеи ирзымдыруеи аилыргара, ажәақәа, алеқсикатә аккәа аграмматикатә конструкциақәа рцаккәа реилкаара.

Аҧсихологиатә ҿаршьцылараҟәа рыбзоурала еизҳауеит аҳаратә (афонематикатәи аинтонациатәи) шьцылараҟәа, иара убас агәынкылара.

Ажәаҳәатә ҿаршьцылараҟәа рыбзоурала аҵаҧцәа ацәажәара (аиҿцәажәарацәкьа) реаладырхәыртә еиҧш аҭагылазаашьақәа роуеит, иазхиахоит ахшыҧцакқәа реилкаара. Аудиотекст азызырҧорала иалыршахоит атекст аҵакы хада аилкаара.

Цаҟа ҳарзаатгылап абызшәатәи ажәаҳәатәи ҿаршьцылараҟәа.

Абызшәатә ҿаршьцылараҟәа.

1. Шәазызырҧы. Ишәҳәа ииашаны.
а́ца – аца́
а́ча – ача́
а́ла – ала́
а́бна – абна́

2. Шәазызырҧы. Ишәҳәа ииашаны.
а́жра – а́жәра
а́ша – ашәа́
азы́ – азәы́
агара́ – агәа́ра

3. Шәазызырҧы. Ишәҳәа ииашаны.
а́ша – ашьа́ ахы – ахьы
акака – акьакьа а́ғра – ағьра́

4. Шәазызырҩы. Ишәҳәа аффиқсқәа ***қә, ва, ца*** рыла ишьақәгылаз ажәақәа.

5. Шәазызырҩы ажәаҳәатә клишеқәа аҧсуа бызшәеи аурыс бызшәеи рҟны.

Ибыдысныҳәалоит
Иудысныҳәалоит Поздравляю

Иузеиҧьасшьоит
Ибзеиҧьасшьоит Желаю

Ажәахырҽиаара иазку аҽаршьцыларақәа

1. Шәазызырҩы аҟатцарба алагартатә форма. Ииажәга уажәтәи аамтатә формахь.

2. Шәырзызырҩы аинтернационалтә ажәақәа. Ишәҳәа урт рцакқәа.

акласс, ашкол, апарта, амел.

3. Шәазызырҩы еипоуи ихырҽиаауи ажәақәа. Еитажәга ажәақәа: ашәҟәыҩҩы, акәашаҩы, ашәаҳәаҩы, гәдоуҭаа, аҟәаа.

Ажәаҳәатә ҽаршьцыларақәа

1. Шәазызырҩы атекст. Азцаарақәа рҭак нагзаны иҟашәҵа.

2. Шәазызырҩы адиалог алагамҭа. Инашәызга.

3. Шәазызырҩы абыжьҭаҩ. Ишәҳәа атекст ацакы.

4. Шәырзызырҩ абыжьҭаҩ аҟынтә азцаарақәа. Рҭак шьақәыргәгәаны иҟашәҵа.

Арцара алагарҭатә етап аҽы аҳаразы иазпхьагәатәо ашьцыларақәеи алшарақәеи.

1. Арцаҩы иажәаҳәаҟынтә, мамзаргьы абыжьҭаҩ аҟынтәи иаҳауа амонологтә ма адиалогтә ажәаҳәақәа рыцхәареи реилкаареи илшозароуп ацаҩы.

2. Ҩынтә-хынтә рҟынза иззызырҩыз адиалог-монологтә, мамзаргьы амонологтә форма змоу аудиотекстқәа рзызырҩра рылшо, атекст иацанакуа алекҳика грамматикатә материал

аҽы 2% рҟынза ацакы аилкаара иаҧырхагамхаша ажәақәа ыҟазаргьы, ацаҩцәа урт ажәақәа гәынхәцыстала ацакы еилыркаауеит.

3. Арцаҩы иажәаҳәаҟнытә иашьклаҧшуеит абжьы атемп, аҳаракыра, аларҟәра, аритм, апауза, ажест, амимика. Урт зегьы атекст ацакы аилкаара иацхраауеит.

4. Ацаҩцәа 2 минуҵк аамта иҭагзаны 10 ҳәоук иреиҳамкәа, ацәажәаратә темп 180-220 цыра минуҵк ала иазгәататәуп азызырҩразы.

Абызшәа ззымдыруа ацаҩы изы аҳара иуадаҩу, аҧьабаа зцу процессуп. Алагарҭатә класс аҽы ацара зцо ацаҩы, арцара аҧхьатәи аетап аҽы хымпада ицәыуадаҩуп ихшыҩ азышьҭны рапхьаза акәны иаҳауа аинформациа адкылара. Ацаҩы ихшыҩ даҽеаҧьара ииамгакәан 5-8 минуҵ иаҳауа дазызырҩыроуп, уи иаҳауа идикыларуп, насгьы аинформациа иоуз еиликаароуп. Убри азы акласс аҽы иҟазароуп аҳара алзыршаша аҭагылазаашьа бзиақәа. Иара убас изырҩуа изы иапцатәуп аилибакааразы атмосфера бзиа. Абарт афакторқәа акласс аҽы ианыҟала азырҩра қәҽиарала имҩаҧгахоит.

- Аҳареи ацәажәареи еицуп.
- Изырҩуа иҽапхьа азцаарақәа цәырцуеит:

1. Сыззызырҩуазеи? Атема арбану?
2. Қәкыс исымоузеи?
3. Иарбан ажәақәоу, ажәеидҳәалақәоу сара хшыҩозышьҭра зысташа сыззызырҩуа аилкааразы?

Абарт азцаарақәа рҭак аҟатцаразы изырҩуа хшыҩозышьҭра аиҭароуп:

- Дыззызырҩуа ақәкы.
- Дыззызырҩуа атема.
- Дыззызырҩуа аграмматикатә (абызшәатә) ган.

Изырҩуа иаҳауеит, иҟалоит абыжьҭаҩ ацхыраарала иаҳар, гәаныла, ма ибжьы ҭганы иациҳәаларгьы.

Аҳара иазкны акласс аҽы имҩаҧаагоу аҽаршьцыларақәа:

- Аинтерес рытазароуп.
- Аилкааразы иманшәалазароуп.

❖ Изырԥуа азырԥра игәанарԥхо иҟазароуп.

Аҳара ԥшь-ххыкны ишатәуп:

❖ Азырԥра (арҵаԥы иажәаҳәа, ма абыжьҭаԥ),

❖ Азырԥра (аҵаԥы иажәаҳәа),

❖ Азырԥра (амонологтә ма адиалогтә ажәаҳәа аҵыхәанынза),

❖ Азырԥра (иалкааны хәҭак).

Арҵаԥы хшыԥзышьҭра аиҭароуп:

1. Азырԥразы аматериал армариара.
2. Аинтерес дзыркыша аматериал рыдгылара.
3. Алабҽабатә цхыраагазәакәа рхархәара.
4. Атекст хәҭа-хәҭала азызырԥра.

➢ Аҳаразы ашьцыларақәеи алшарақәеи шьақәыргәгәатәуп.

➢ Аҳаразы ашьцыларәақәеи алшарақәеи рышьақәыргәгәра иацхрааугит абызшәа аҵара.

➢ Аҳара: ашьҭыбжьқәа рзызырԥра, реилкаароуп.

➢ Аҳара: ажәақәа рзызырԥра, реилкаароуп.

➢ Аҳара: аграмматикатә категориақәа, ажәа аформақәа рзызырԥра, урҭ реилкаароуп.

➢ Аҳара: аҵәажәаратә ажәаҳәа ххҟәа: ажәа, ажәеидҳәала, аҳәоу рзызырԥроуп.

➢ Аҳара: ажәаҳәа афразиологизмқәа реилкаароуп.

➢ Аҳара: ажәаҳәа ишьҭнахуа абжьыԥқәыгәгәареи аинтонациеи, хшыԥзышьҭра рзуреи, урҭ реилкаареи роуп.

Азырԥреи аҵәажәареи ирымоуп аҷыдарақәа. Изырԥуа изыԥсахзом иаҳауа аҟынтәи акгьы. Иҵәажәо ибжьы идикылоит. Изырԥуа иҵәажәо ибжьы атемп, аларҟәра, аҳарақра, аинтонациа уҳәа убас егьырҭгьы изыԥсахзом. Изырԥуа иҵәажәо дихьыԥшуп, изакәызаалак ԥсахрак изалагалазом.

Изырԥуа иаҳаз аилкаара дашьҭалар ауеит, иҟалоит ус иаҳаз ажәақәак еилкаарада иаанхаргьы. Агәынкылареи аилкаареи иуадаԥу рҽиаратә процессқәоуп. Уи мԥаԥысуеит етап–етапла иаҳа имариоу адыррақәа рҟынтәи иаҳа иуадаԥу адыррақәа рахь ухазгало амԥақәа рыла.

Изырԥуа ибзианы еиликааугьы дҟалоит иҵәажәо ивербалтәым аҵәажәаратә ххҟәа: ажест, амимика, аинтонациа, апаузақәа ихы ианаирхәо.

Арҵаԥоцәа еилыркаароуп алагарҭатә классқәа рҽы аҵара зцо аҵаԥы аамҭа рацәала обиектк хшыԥзышьҭра аҭаны ишизидымкыло. Ахәыҷы дазыхиоуп хәба-ааба минуҭ ибзианы азырԥра, аинформациа адкылара. Араҟа ихадароуп дызызызырԥуа аматериал аҵаԥы изы аинтерес ахьынзаҳараку.

Ҭаҟа ҳазаатгылап арҵаԥы иажәаҳәеи абыжьҭаԥ аҟынтәи анҵамҭеи ирымоу аҷыдарақәа.

Арҵаԥы иажәаҳәа	*Абыжьҭаԥ аҟынтәи анҵамҭа*
1. Аҵаԥоцәа ираҳауеит, иашьклаԥшуеит,аимитациа азыруеит.	Ажәаҳәа раҳауеит, лабҽаба акгьы рбазом.
2. Иашьклаԥшуеит арҵаԥы имимика, ижест.	Алшарақәа ыҟазам арҵаԥы имимика, ижест ашьклаԥшра.
3. Аинтонациеи абжьыкәыгәгәареи ахшыԥзышьҭра рзыруеит.	Абжьыкәыгәгәареи аинтонациеи раҳауеит, аимитациа рзыҟаҵазом.
4. Изышьцылахьо арҵаԥы идиԥциа рыдыркылоит ибзианы.	Изышьцылахьо абжьы раҳазом.
5. Аҵакы аилкааразы рхы иадырхәоит арҵаԥы аус здиулоз ажәақәа.	Арҵаԥы заанатцы аудиотекст аҟынтәи иҽыцу ажәақәа рҵакқәа реиҳәоит.

Аҳаразы аҵаԥоцәа ирыдаагалоит абыжьҭаԥ аҟынтәи аудиотекст. Аудиотекст иамазароуп асиужеттә ҵакы. Аудиотекст аҽы иҟазароуп алагалажәа, хадара злоу ахәҭа, иара убас аҵыхәтәажәа.

Аудиотекст алхраҽы, мамзаргьы уи аиҟәршәараҽы хшыԥзышьҭра рыҭатәуп аҵаԥоцәа ринтересқәа, урҭ рыҟәра. Аҵаԥоцәа ирыдгалахар ҟалоит амонологтә, адиалогтә, мамзаргьы амонолог–диалогтә текстқәа, аинформациа рызҭо, аҵакы аилкаара ргәазырԥхаша атекстқәа. Аҵаԥоцәа ргәынкылара иацхрааугит абжьы, аритм, апауза.

Ҳара ишәыдаагалоит аудиотекст. Ари аудиотекст иацуп адҵа. Убри аҟынтә атекст аҽынтә ажәақәа, аҳәоуқәа,

афразакәа зегьы хшыҩзышьҭра рзутәуп, еиҳарак азҵаара аҭак ҟаҵаразы ихадароу ажәакәа, афразакәа. Ишәаҩшәмыжьын убарҭ ажәакәа!

Х-гьылк

(Алакә)

Ажәытәза зны поет–шәаҳәаҩы қәыпшк дынхон ашәҭқәа рыцалакь аҿы. Ауаа рыдагьы уи иашәакәа гәахәарала иазызырҩуан аҵаракәа, аҵлакәа, ашәҭқәа. Ашәаҳәаҩ иҩны ааигәараҵәҟьа х-гьылк рызҳауан.

Уахык зны апоет–шәаҳәаҩы абаҳча аҟынтә иаҳаит шәаҳәабжьы хаак. Абаҳча хыла–цыхәала еимидеит, аха азәгьы димбеит.

Адырҩаухагьы ашәаҳәаҩ иашәакәа ицызҳәоз дизымпшаеит.

Адырхауха апоет–шәаҳәаҩы абаҳча дынҭалт. Иашәа анаацәырига, иидыруаз бжьык иаҳаит. Данаахьапш дибеит пҳәызба ссирк. Апҳәызба леылцәахырц далагеит.

– Баанҿас! – ибжьы наиргеит ашәаҳәаҩы. – Бызустада, насгьы иабабдыруеи сашәакәа?

– Сара убаҳча ааигәара изызҳауа агьылкәа сыруакуп. Уахынла сара суаҩхоит. Амала, агха умыхьын! Агха аныҟауҵа, сара есқьынагьы сышгьылу саанхоит.

Абригь аалҳәан, аҭыпҳа дныцаба дцеит. Амра анынҭашәа, ашәаҳәаҩы абаҳчахь дцеит. Агьылкәа ирыцәыз азаза кәалыкәаҵьон, насгьы абыҷьқәа арцысуан. Ашәаҳәаҩ акыраамҭа агьылкәа дрыхәапшуан. Иалихра издыруамызт.

– Ари бара боуп! – иҳәеит гьылк инапы нақәкны. Убри акәхеит. Агьыл шәҭы даагәылцит аҭыпҳа ссир.

Излеидырзеи ашәаҳәаҩы, зынза иеипшыз агьылкәа рҟынтәи агьыл ҵьашьахә?

Абасала, апроблематә зцаара, апроблематә ситуациа, аудиотекст абзоурала иҟалеит аҭагылазаашьа, аҵаҩцәа рҿиарала, рхатәы знеишьа аарпшра, рхатә гәаанагара ахьчара, уи агәаанагара даҽазәы ирҳара, иеилыркаара.

Апроблематә ситуациа аҵаҩцәа ирыдаагалар ҟалоит гәыпгәыплатәи аусеицурааи. Агәаанагарақәа реибыҳәара иабзоураны агәыпҿы иҿиоит аҵаҩцәа ркоммуникативтә шьцылараҟәа аҵәажәараҿы.

Аҳаразы ашьцылараҟәеи алшараҟәеи рышьақәыргәгәаразы, иара убас аҵаҩы иажәаҳәа арҿиаразы арҵара аҧхьатәи аетап аҿы арҵаҩы ирыдигалар ҟалоит ҽаршьцылараҟәак.

1. Аҽаршьцылара: "Ҟалашьа амазам".

Аҵаҩцәа ирыдгалахоит аҳәоуқәа. Аҵаҩцәа аҳәоуқәа ирзызырҩуеит. Зыгәра рзымго аҳәоуқәа анраҳауа ирҳәоит афраза "Ҟалашьа амазам".

Азын хьҭоуп. Азын амш иазҳауеит. Аҧхын хьҭоуп. Аҧхын аҵх иазҳауеит. Аҧсыз ҧыруа ажәаан иалоуп. Ажәҵыс ҧыруеит.

2. Аҽаршьцылара: "Сыбжьала сдыр".

Ҵаҩык илақәа хҩаны акласс ҕәахьы иҿы нарханы дгылоит. Ишьҭахь игылоит гәыпҩык аҵаҩцәа. Убарҭ рахьтә азәы иҳәоит. Ибзианы узырҩола!

Сызустада сара? Исҳәаазеи? Анаҩс иҳәоит ҩба-хпа ҳәоу.

Зылақәа хҩоу аҵаҩы иҳәоит.

– Убжьала уздырит. (Убжьала усзымдырит). Уара Адгәыр уоуп. Уара иуҳәеит....

– Ааи, сара Адгәыр соуп. Судырит. (Мап, Адгәыр сакәзам. Сузымдырзеит). Исҳәаз еилукааит. (Исҳәаз узеилымкаазеит).

Агәаҭаратә зцаарақәеи адҵақәеи

1. Шәазаатгыл аҳаратә шьцылараҟәеи аҵәажәаратә шьцылараҟәеи реидҳәалашьа.
2. Шәахцәажәа аҳареи агәынкылареи реидҳәалашьа.
3. Иарбан цәажәаратә темпу арҵара алагарҭатә етап азы иазпхьагәаҭоу?
4. Ҿырҳәалатәи ажәаҳәа ххҟәа шәрыхцәажәа.
5. Иарбан ҵаку иамоу аҳаратә шьцылараҟәа рышьақәыргәгәаразы абыжьҭаҩ?
6. Аудиотекст аус шпадулатәу?
7. Шәырзаатгыл аҳаратә ҽаршьцылара ххҟәа.
8. Шәырзаатгыл арҵара алагарҭатә етап аҿы аҳаразы иазыпхьагәаҭо ашьцылараҟәеи алшараҟәеи.

Ажәаҳәа арҽиаразы ацәажәараҽы ашьцыларакәеи алшаракәеи рышьакәыргәгәара

Ацәажәара ажәаҳәа хкык аҳасабала абызшәа арцараҽы ихадоу аҭыԥ аанакылоит. Аҳареи ацәажәареи еидҳәалоуп. Арҭ ажәаҳәа хкәа ирымоуп ирзеиԥшуи ирзеиԥшыми аҷыдарақәа. Аҳараҽы ихадароу аҳареи ашьҭыбжьқәа рартикулиациеи ԥныцкәала имԥаԥысуазар, ацәажәараан ақтивла аус ауеит артикулиациатә аппарат, пассивла – аҳаратә органқәа. Даеазәы иажәаҳәа адкыларазы изырԥуа иаҳауа аҟынтәи иаликааueит ажәақәа, ажәеидҳәалақәа, аинтонациа уҳәа убас иҭегьы.

Изырԥуа урҭ ҷьарак еидикылоит. Ицәажәо ахшыԥцак ааирԥшразы, ууанза иоухьо адыррақәа рҟынтәи, иитахьо ижәар иалихуеит данцәажәо амомент азы иитаху ажәақәа. Урҭ ажәақәа еидкыланы еизаку аҳәоуқәа рылихуеит. Ажәаҳәа аилкаараз ихадароу аҭыԥ аанакылоит изырԥуа абызшәатә материал еиликаартә еиԥш изнагара апроцесс. Ари ицәажәо иихәо аилкаара алзыршаша процессуп. Ацәажәаразы абызшәатә, алеқсикатә жәар аныҟамла, акгьы уаԥы иаҳартә еиԥш изыҟалом, ахшыԥцакгьы ажәала аҳәара залыршахазом.

Ацәажәара – ихадароу ажәаҳәа хкуп, уи абзоурала иалыршахоит ҽырхәалатәи аицәажәара, ауаа рыбжьара аилибакаареи аимадареи. Ацәажәаратә формақәаны иҟалар алшоит ашьақәыргәгәара, аԥьшьара, азҵаара, адҵара, аԥьашьара уҳәа убас иҭегьы.

Ацәажәара аҽаԥсахыр ҟалоит аситуациеи ацәажәара атемеи зеиԥшроуи ирҽырԥшны, убасҟан аҽаԥсахуеит амимика, ажест. Ацәажәара абзоурала еилкаахоит еицәажәо реизыҟазаааашьақәа, урҭ ринтеллеқт, ринтересқәа. Ицәажәо иара дызлацәажәо иаҽырԥшны ихы иаирхәоит абызшәатә хархәагақәа, убри алоуп ацәажәаратәи аԥратәи ажәаҳәақәа злеиԥшым. Ацәажәара ажәаҳәаҽы ицәажәо ихы иаирхәоит хыԥхьазара рацәала алагалажәақәа, абыжьҭкьақәа, аиҭаҳәарақәа, аиҭаҵаарақәа, ацәажәараҽы иҽахҵәоу, иназам аҳәоуқәа. Аобиеқттә ситуациа инадҳәаланы ажәақәаки фразақәаки ԥсаххар ҟалоит ажести амимикеи рыла.

Амонологтәи адиалогтәи ажәаҳәақәа рҷыдарақәа

Амонологтә ажәаҳәа ари инеиҵыху ажәаҳәоуп. Амонологтә ажәаҳәаҽы ҳхы иаҳархәазом аицәажәараҽы ажәаҳәа иаҵанамкуа аинформациа. Амонологтә жәаҳәаҽы хшыԥзышьҭра азутәуп аструқтура – грамматикатәи, алеқсикатәи, астилистикатәи шьақәгылашьақәа, уи инанагзозароуп акоммуникативтә функциа. Ацәажәаратәи аԥратәи ажәаҳәақәа рмонологтә формақәа злеиԥшым маҷуп. Адиалогтә формаҽы ауп урҭ рыбжьара иахьыҟоу аҷыдарақәа. Амонологтә ажәаҳәаҽы ауп иахьаарԥшу ахшыԥцакқәа реишьҭагылашьа.

Амонолог аҽы асиужет иаҳа еишьҭаркны, иаҳа аҵакы аманы иҟоуп адиалог аҽы аасҵа. Ҩыџьа, ма инареиҳаны излахәу аицәажәара адиалог алҵуеит. Ситуациак иадҳәаланы, еицәажәо рконтакт, ацәажәараҽы ууанза хархәара змамыз абызшәатә цхыраагзақәа рыбзоурала, инагзоу аформа аҭаны, ма иркьаҽны еиҽкаау цәажәаратә хкуп – адиалог. Адиалог мԥаԥысуеит заанаҵы еазыҟаҵарак уи азы иҟамкәа. Ацәажәара ахырхарҭеи уи аструқтуреи рҿырыԥсахуеит еицәажәо рреплика қәа ирыбзоураны. Адиалог аҽы иҟалар алшоит амонологтә цәажәараҽы ҳхы иаҳмырхәоз афразақәа, азҵаара аҭак ҟаҵахааныза даеа зҵаарак ахь ҳаиасыр ҟалоит, темак аҟынтәи даеа темак ахь, иҟалоит иаҳҳәаз инашьтархны ууанза ҳазлацәажәоз ахь аиасрагьы. Адиалог иалазар ҟалоит акы инаркны хыԥхьазара рацәала арепликақәа. Апрақтикаҽы ҳхы иаҳархәоит фразак ала ишьақәгылоу ареплика змоу адиалог.

Ацәажәара ақәкы иаҽырԥшны, адиалогқәа х-ккыкны ишоуп:

1) азҵаара-ҭактә диалог; Уи қәкы хадас иамоуп аинформациа аиоура;

2) агәазыҳәаратәқәа; Урҭ қәкы хадас ирымоуп арҽиара ҟаҵаразы, мамзаргьы арҽиара мап ацәкразы агәазыҳәарақәа рыдгалара.

3) адырратаратәқәа; Урҭ қәкы хадас ирымоу аинформациа аимдароуп.

Аиҿцәажәара ашьақәыргыларазы хра рылоуп арольтә хәмаррақәа. Арольтә хәмаррақәа – алҵшәа бзиа узҭо хархәагоуп

еиуеиԥшым аҭагылазаашьақәа раан ацәажәараҽы аԥышәа аҵаԥцәа ироуразы. Аҵаԥцәа еиуеиԥшым аролькәа анынарыгзо ирҵоит раԥхьаҟа, еиуеиԥшым аҭагылазаашьақәа раан, рхы иадырхәаша ажәақәеи аҳәоуқәеи.

Аԥбатәи абызшәа аҵараан аҵаԥцәа акласс аҽы ирԥыло ацәажәаратә ситуациақәа аԥсҭазааратә хҭысқәа ирықәшәо иҟаҵалатәуп.

Арольтә хәмаррақәа аҵаԥцәа ацәажәара иаднаԥхьалоит, иаланагалоит, урҭ аҵаԥцәа ацәажәара ргәы аҳәо иҟанаҵоит, ринтересқәа ҳаранакуеит.

Арольтә хәмаррақәа аҵаԥцәа ржәар, ражәаҳәа арбеиоит, ирнаҭоит ацәажәаразы аԥышәа. Арольтә хәмаррақәа рахь иаҵанакуеит.

Иаҳҳәап:

1. Арҵаԥи аҵаԥи реицәажәара.
2. Ани аби, ани аԥхаи, андуи (абдуи) аматеи реицәажәара.
3. Ԥыџьа аиԥызцәа реицәажәара.
4. Агәылацәа реицәажәара.
5. Асаси аԥшәмеи реицәажәара.
6. Аҵаԥи абиблиотека усзуԥи реицәажәара.
7. Аахәаԥи аҭиԥи реицәажәара уб.иҵ.

Ацәажәаратә ситуациақәа реиҿкаараҽы, прақтикала уи иацхрааҳеит аинтервиу.

Ҷаҟа ҳазаатгылап уи амԥаԥгашьа.

Аинтервиу: "Сара бзиа избоит сбызшәа"

Аамҭа: 30 минуҭ.

Амԥаԥгашьа; Агәыԥ зегьы шатәуп ԥыџьа-ԥыџьала. Рролькәа раҳәаатәуп: ԥыџьа рҟынтә азәы аинтервиу мԥаԥигоит, иаҳҳәап, джурналиступ, егьи аԥсуа бызшәа арҵаԥы иоуп.

Аинтервиу мԥаԥызго "ажурналист" еиҟәиршәоит аинтерес зҵоу, актуалра змоу азҵаарақәа хәба.

Аинтервиу ашьҭахь инарыгзаз аҽаршьцылара иахцәажәоит.

Азҵаарақәа рҵак ҟарҵоит

Иргәаԥхама ари аҽаршьцылара?

Иуадаԥызҳәа акрыҟазма?

Ахәыҷқәа заа ирылаҳәатәуп иарбан темоу ирыдгалоу, заа азҵаарақәа еиҟәдыршәароуп аинтервиу зегьы рхы аладырхәыртә еиԥш.

Амонологтә цәажәара хкы

Амонолог – ари ицәажәо азәы иажәаҳәа ауп. Амонологтә цәажәаразы изҳәо ауаԥы дазыҟаҵазароуп, ииҳәо атема иақәшәо иҟазарц азы, ихадоу ахшыԥак алкааразы. Абарҭ рыла амонологи адиалоги еиԥшзам. Амонолог цәажәараҽы иаҳа еишьҭаркны, иаҳа аҵакы аманы имԥаԥысуазароуп, мамзар аиҿцәажәара алҵуеит.

Амонологтә аиҿцәажәара иаҳа иуадаԥуп адиалогтә цәажәареи аситуативтә жәаҳәеи раасҭа. Ашкол аҽы амонолог аҭып ду ааннакылоит, иаҳаракгьы аԥбатәи абызшәа аҵараҽы. Амонологтә жәаҳәа ахархәара хадароуп абилингвалтә ҵараиураҽы.

Амонолог хкәа: Амонолог хкәа рахь иаҵанакуеит: ирепродуқтивтәу амонологқәа; ипродуқтивтәу амонологқәа.

Ирепродуқтивтәу амонолог аҽы аҵаԥцәа еиҭарҳәоит атекст, ирбаз, ма изыԥхьаз рҳәоит.

Ипродуқтивтәу амонолог аҽы иҟоуп ицәажәо ихатә хәыцрала иаԥиҵо атекстқәа.

Амонологтә цәажәара ушар ҟалоит ԥралатәи, ма ҽырҳәалатәи амонолог ҳәа.

Амонолог ушар ҟалоит иара убас жанрла, стильла, типла. Ҷаҟа уи аҳарбап схьемала.

Ажанр	Астиль	Атип
ажәабжь	асахьаркыратә	ажәабжьтә
астатиа	апублицистикатә	ахцәажәаратә
алакә	аҭцаарадырратә	аиҭаҳәаратә
ажәеинраала	аофициалтә	ахыҵхәаатә
атема		
ажәаԥҟа		
ацуфара		

Аҵәажәаразы ихымпадатәиуп еиуеиԥшым аматериалқәа, ихадароуп ашкол аҽы аҵаԥцәа ирыҵахо атемақәа, иара убас аҵаԥцәа зыԥхьо, ираҳауа атекстқәа. Амонолог шьақәыргылахоит аҵаԥцәа ираҳахьо, изыԥхьахьо аматериалқәа рыла.

Арепродуқтивтә монологқәа.

Аиҵаҳәара – ари ажәаҳәа арҽиаразы, ахәыцразы, атекст аилкааразы ихадоу знеишьоуп. Аиҵаҳәара ихадароу аҵыԥ ааннакылоит аԥбатәи абызшәа аҵараҽы.

Аҵаԥцәа ирыдгалатәуп, аиҵаҳәара рзымариахаҧц азы, еиуеиԥшым аҽаршьцыларақәа. Аҵаԥцәа ирдыруазароуп аиҵаҳәара ахкқәа рыла ишшо.

Урҵ ахкқәа рахь иаҵанакуеит:

1. Зхы иақәиҵу аиҵаҳәара;
2. Иркьаҽны аиҵаҳәара;
3. Иалкаау аиҵаҳәара;
4. Арҽиаратә еиҵаҳәара.

1. Зхы иақәиҵу аиҵаҳәараҽы аҵаԥцәа атекст аҵакы рхатәы ажәақәа рыла еиҵарҳәарц рылшоит. Атекст аиҵаҳәара рцәыуадаԥхоит, урҵ ржәар маҷзар. Убри азы аҵаԥцәа иалырхыр ҟалоит иаҳа имариоу амԥа, урҵ еиҵарҳәоит атекст иазаигәазаны, мамзаргьы атекст ҽырҳәалагьы аҵара рылшоит.

2. Иркьаҽны аиҵаҳәара – ари аиҳабыратә классқәа рзы ихымпадатәиуп. Ас еиԥш иҟоу аиҵаҳәара ахкы иуадаԥу хкуп ҳәа азгәарҭоит аметодистцәа.

3. Иалкаау аиҵаҳәараҽы епизодк, хаҽык, ма сиужетк ауп излацәажәо.

4. Арҽиаратә еиҵаҳәараан аҵаԥы рҽиарала дазнеиуеит аиҵаҳәара, уи иԥсахыр илшоит арҽиара ахьымԥаԥысуа аамҭеи аҵыԥи, ажәабжь аҽы иаарԥшу афырхаца диԥсахыр ҟалоит. Аиҵаҳәараҽы ицәажәо актәи ахаҽы аҟынтәи аԥбатәи ахаҽахьы дианагар алшоит.

Адиалогтә цәажәара

Адиалог – ацәажәараҽы ихадароу аспектуп. Насгьы адиалог ари ԥыцьа рыбжьара имԥаԥысуа цәажәароуп, аха аметодикаҽы ишазгәарҭо ала, адиалог мԥаԥысыр алшоит ԥыцьа ма инареиҳаны рыбжьара. Алагарҭатә етап аҽы аҵаԥцәа ирыдгалахоит ԥыцьа рыԥонытҟа имԥаԥысуа адиалогқәа ҳәа азгәарҭоит аметодистцәа. Адиалог аҽы иҟоуп азцаарақәа, ахазырхақәа, абжьытҟьақәа, ахәҭаҷқәа, алагалақәа уҳәа убас еҕьырҭгьы. Адиалог шьаҭас иамоу ацәажәаратә ситуациа ауп.

Адиалог цәажәараҽы инагзаны ахархәара узаҭазом абызшәатә материал. Араҟа уи иркьаҽны ҳхы иаҳархәоит. Хархәара азаауеит иара убас абызшәа иалам аелементқәа, арепликақәа, афразақәа. Адиалог аҽы зцаарак аҟынтәи даҽа зцаарак ахь ҳаиасыр ҟалоит, темак аҟынтәи даҽа темак ахь.

Адиалог аҽы иҟоуп фразак ала ишьақәгылоу арепликақәа: Азамана. Ассир...

Адиалог мԥаԥгахар алшоит цәажәаратә темак акәша-мыкәша. "Алагарҭатә етап аан аҵаԥцәа ирцоит ажәақәа, урҵ рыдагьы ажәаҳәатә конструқциақәагьы, ацәажәаратә етикет иазкны ажәақәа" ҳәа азгәарҭоит аметодистцәа.

Ирцахьо абызшәатә материал рхы иархәаны аҵаԥцәа ираҳаз, ма изыԥхьаз 6-7 фразала ишьақәгыло атекст еилыркааует. Цәажәаратә темак иадҳәало 6-7 фраза инеиҵамкәа излоу адиалогқәа мԥаԥыргоит. Уаҟа ахархәара азыруеит аграмматикатәи алеҕсикатәи минимумқәа. Ацәажәаразы ахархәара азухар алшоит абызшәатә, ацәажәаратә ҽаршьцыларақәа, уи ԥҟарак, дҵак иадҳәаланы.

Алагарҭатә классқәа рҽы имԥаԥыргоит еиуеиԥшым адиалог цәажәарақәа, ма уи аелементқәа злоу ахәмаррақәа. Убарҭ ахәмаррақәа рыбзоурала иҽиоит ашьцыларақәа аҳәаразы.

Хәмаррала, шәаҳәарала аҵаԥцәа иаҳа еиҕьны ирцоит, игәныркылоит атекст. Абраҟа ихымпадатәизам ажәақәа зегьы рцакы адырра.

Истереотиптәу адиалогқәа аҵаԥцәа ҽырҳәала ирцоит. Акласс аҽы истереотиптәу адиалогқәа аҵаԥцәа раԥхьа еицырҳәоит, нас азәазәала идирҳәоит арцаԥы. Истереотиптәу адиалогқәа аҵаԥы арольтә хәмарра анагзара илшо дазыҟарцоит.

Акласс аҽы адиалог мҩаҧысырц азы, ибзианы идыртәуп иара иатцоу алингвистикатә ҷыдарақәа ҳәа азгәартон аметодистцәа[28]. Адиалог цәажәараҽы ихадароуп аркьаҽра, ажәақәа рҭыҧкәа аҧсахра, аитаҳәара.

Алагарҭатә етап аҽы ацәажәара арцаразы ақәки ацаки

Алагарҭатә классқәа рҽы аҧсуа бызшәа ззымдыруа идзырцо арцаҩы иҽаҧхьа иқәиргылозароуп арцаразы ақәкы хада (арцаразы иалҧшаау арцагатә материал ашьаҭала ажәаҳәа аизырҳара), арцаҩы ибзианы идыруазароуп арцара ацаки уи аструқтуреи, ацаҩцәа ироураны иҟоу ацәажәаратә шьцыларакәеи алшарақәеи, аграмматикатәи алеқсикатәи материалқәа, ажәаҳәатә қәырҧшқәа, амонологтәи адиалогтәи қәырҧшқәа.

Аҧсуа бызшәа ззымдыруа ирцара алагарҭатә етап аҽы планла 272 саат ацанакуеит. Ари арцаратә период иалагзаны ацаҩцәа ирцоит ихадароу аграмматикатә контруқциақәеи аформақәеи, иара убас алеқсикатә минимум – 1000 ажәа рҟынза, ақтивтәи апассивтәи жәарқәа рзы. Абызшәатә материал иалазароуп ацаҩцәа рцәажәаратә ажәаҳәаҽы мацара рхы иадырхәо ажәақәеи аконструқциақәеи, иара убас ацәажәаратә етикет азы ажәақәеи ажәеидҳәалақәеи. Абызшәатә материал ашьаҭала реышьақәдырҕәҕәоит абас еиҧш иҟоу алшарақәа: 6-7 фраза рыла еилоу изыҧхьаз, ма ираҳаз атекст ацакы аитаҳәара; иарбанызаалак ситуациак инадҳәаланы, убраҟа аграмматикатәи алеқсикатәи минимумқәа рышьаҭала ишьақәыргыло афразақәа, ажәақәа рхархәарала ацәажәара; азцаарақәа рҭак аҟаҵара: еиуеиҧшым аситуациақәа инарыдҳәаланы 5-6 реплика зцазкуа адиалогқәа рышьақәыргылара уҳәа убас егь.

[28] Баранников И.В., Бойцова А.Ф. «Практическая методика обучения русскому языку в нач. школе» Ленинград. «Просвещение» 1987. Ад. 73

Ацәажәараҽы ихадароуп ацәажәаратә ситуациа. Ацәажәаратә ситуациақәа рыдҳәалоуп иахьеи уахеи имҩаҧысуа ахҭысқәа. Урҭ цыхәаҧцәара рымам, урҭ еиуеиҧшым атемақәа ирызкызар ҟалоит, аха аситуациақәа зегьы ирымоуп ирзеиҧшу аструқтура.

Ацәажәаратә ситуациа аиҿкаараҽы ихадароуп излацәажәо атема, аситуациа, аилибакаара, аҭагылазаашьа маншәалақәа, ацәажәара аццаразы агәазыҳәара (амотивациа).

АЦӘАЖӘАРАТӘ СИТУАЦИА	
Ҳабацәажәо?	Аофициалтәла, ма егьырҭ аситуациақәа рҽы (аҩны, амҩан, ашкол аҽы)
Ҳзацәажәоода?	Азәы, ҩыџьа, ма инареиҳаны
Ҳзыхцәажәоузеи? *Ҳазцәажәоузеи?* *(қәкыс иҳамоузеи)*	Аинформациа аиуразы Аинформациа аҭаразы Аилибакааразы Аиҿцәажәаразы

Абызшәа ззымдыруа ацаҩцәа дырцаразы алагарҭатә классқәа рҽы еиҳарак рхы иадырхәоит истандартәу аситуациақәа.

Иҳҳәап: "Адәқьан аҽы", "Аҳақьым иҽы", "Ашкол аҽы", абиблиотекаҽы убас ирацәаны.

Ҳарзаатгылап апрақтикаҽы, ацәажәаратә ситуациақәа реиҿкаараҽы хархәара заҳҭо аиҿцәажәарақәа. Ацәажәаратә ситуациа аиҿкаараҽы ихадароуп: ҳахьцәажәо, ҳзацәажәо, ҳазлацәажәо, ҳазцәажәо.

Араҟа еицәажәо рхы иадырхәоит истандарттәу афразақәа. Ацаҩы ихы иаирхәоит иицахьо, иидыруа ажәақәа, афразақәа, аконструқциақәа.

Аиҿцәажәара №1.

Арцаҩи ацаҩи (ацаҩцәеи) реицәажәара.

Арцаҩы: Мшыбзиақәа, ахәыҷқәа!

Ацаҩцәа: Бзиара жәбаait!

Арцаоы: Ахәыҷқәа, иахьа иҷаԥшьаоыда?

Ацаоы: Сара сҷаԥшьаоуп.

Арцаоы: Мадина, амели арыцкьагеи ыҟоума? Аклассгәы цкьоума?

Мадина: Ааи, амели арыцкьагеи ыҟоуп. Акласс ҭгәы цкьоуп.

Арцаоы: Мадина, иахьа иҟамда?

Мадина: Иахьа ацаоцәа зегьы ыҟоуп.

Арцаоы: Ибзиоуп! Бтәа, Мадина! Ахәыҷқәа, иахьа амш зеиԥшрои? Изҳәода?

Даур: Иахьа амш бзиоуп. Амра ԥхоит. Ақәа аузом. Аԥша асзом. Иԥхарроуп.

Арцаоы: Утәа, Даур! Ибзиоуп.

Аиҿцәажәара №2.

Аахәаоит аҭиоит реицәажәара.

Аахә.: Мшыбзиақәа!

Аҭ.: Бзиара жәбааит!

Аахә.: Ача еиқәацәа шәымоума?

Аҭ.: Мап, ача еиқәацәа ҳамазам. Ача шкәакәа ҳамоуп. (Ача шкәакәа ауп иҳамоу).

Аахә.: Исышәҭ нас чахык (о-чахык) ача шкәакәа.

Аҭ.: Абар ача!

Истрандарттәу аситуациақәа рҟны ацаоцәа рхы иадырхәоит арцага шәкәы аҟны иану имазеиу аҳәоуқәа, афразақәа[29]. Урҭ аҳәоуқәа, афразақәа ацаоцәа ирцахьеит, ибзиангьы ирдыруеит.

Алагарҭатә етап аҟны истандартәу иситуациақәа рцара хымԥадатәиуп. Ацаоы изымдыруа абызшәала маҷк ацәажәара аԥышәа иоуаанза, урҭ иааиԥмырҟьазакәан инаигзароуп.

Ацәажәаратә ситуациахь иацанакуеит истандарттәым ацәажәаратә хкқәагьы.

[29] Анспока З., Ланка А. «Справочник по мет.препод. второго языка в нач. школе». Рига. Латвия. 2005. Ад. 27.

Ари аситуациаҿы ацаоы истандарттәу афраза мацара ихы иаирхәар азхазом. Араҟа арцаоы хықәкыс имоу истандарттәу аситуациа аҟынтә истандартәым ахь ацаоцәа риагара ауп. Истандартәым аситуациақәа астандарттә фразақәа рҟынтәи ауп иахьҿиоу.

"Аҳәараан аԥсҭазаарақ иҟаҵәҟьо дшазыҟоу, мамзаргьы дзаҵәажәо дшизыҟоу ааирԥшуеит" ҳәа азгәарҭон аметодистцәа[30]. Ацәажәара иамоуп иконкреттәу ахықәкы. Аха ус ажәақәа, афразақәа конкретла хықәкык рымамкәа рҳәара цәажәаразам, усҟан ажәаҳәа ҵакыда иаанхоит. Алагарҭатә классқәа рҿы аҳәашьа хра зҵазкуа акоуп, ацаоы аобатәи абызшәа ирцараҿы икоммуникативтә шьҭыларақәа рышьақәыргәгәаразы

Аҳәара – ари ҟазаратә процессуп. Избанзар араҟа ацаоы ихы иаирхәо имазеины имоу афразақәа мацара ракәзам, араҟа ацаоы ихы иаирхәар илшоит ихатә гәаанагара, ихшыоҵакқәа.

Иаҳҳәап: "Соызеи сареи".

Аиҿцәажәарақәа раан апрақтикаҿы иааиԥмырҟьазакәан хархәара раҳҭар алшоит истандартәым аконструкциақәеи афразақәеи.

Ҵаҟа ҳарзаатгылап ус еиԥш иҟоу аиҿцәажәарақәа.

Аиҿцәажәара №1.

– Ача шәымоума?
– Ааи, иҳамоуп.
– Исышәҭ х-чахык.
– Ишԥакьакьоу! Шәча иахьатәизами?
– Иахьатәими!

Аиҿцәажәара №2.

– Акырпыжә агьама бзиоума?
– Ааи, ибзиоуп. Даара ихааруп.
– Излажәдыруазеи, агьама жәбахьоума?
– Агьама аабап, иԥаҳҟап.

[30] Рамзаева Т.Г. Львов М.Р. «Методика обучения русскому языку в нач. классах». М. Просвещение 1979. Ад. 23.

Абызшәатәи ажәаҳәатәи ҽаршьцыларақәа рхархәара ацәажәара арҵараҽы

Абызшәатә ҽаршьцыларақәа ацәажәаразы ашьцыларақәеи алшарақәеи рышьақәырҷәҷәара иацхрааҳеит. Абызшәатә ҽаршьцыларақәа ԥҟарак, дҵак инадҳәаланы имҩаԥгалатәуп. Урҭ рынагзараҽы ацаҩцәа азхьарԥшлатәуп ажәа афармеи ацаки рахь. Абызшәатә ҽаршьцыларақәа рзы ҳхы иаҳархәар ҟалоит еизаку атеқстқәа реиԥш хаз-хазы иҟоу ажәақәеи афразақәеи.

Ажәаҳәатә ҽаршьцыларақәа рыбзоурала ацаҩцәа ироуеит ацәажәара иашацәкьа аҽы рхы иадырхәаша адыррақәа. Ажәаҳәатә ҽаршьцыларақәа реиҳарак ацакы аилкаароуп изызку.

Абызшәатә ҽаршьцыларақәа рахь иацанакуеит:

1) аимитативтәқәа;
2) ажәаҳәатә қәырԥшқәа;
3) ақәырԥшқәа рыԥсахра зылшо аҽаршьцыларақәа.

Ажәаҳәатә ҽаршьцыларақәа рахь иацанакуеит:

1) ацәажәара арҵара иацхрааҳа;
2) атеқст ақәырԥшы;
3) атеқст ақәырԥшы аԥсахра алзыршо аҽаршьцылара;
4) ажәақәа рыцхыраарала ажәаҳәа шьақәзыргыло аҽаршьцылара.

Ҭаҟа ҳарзаатгылап урҭ аҽаршьцыларақәа рҟнытә дҵақәак.

Абызшәатә ҽаршьцыларақәа рзы адҵақәа.

1. Ақәырԥшы шәахәаԥшны ишьақәшәыргыл аҳәоуқәа.
2. Асинонимқәа (аомонимқәа, аомографқәа) шәхы иархәаны ишьақәшәыргыл аҳәоуқәа.
3. Ажәақәа шәхы иархәаны ишьақәшәыргыл диалог хәыҷык.
4. Азҵааратә ҳәоу ииажәга ажәабжьтә ҳәоу ахь.
5. Инашәыгза аҳәоу.
6. Шәахцәажәа асахьа.
7. Акәаԥқәа рҭыԥ аҽы ибжьажьу ажәақәа шәыргыл.

Ажәаҳәатә ҽаршьцыларақәа рзы адҵақәа.

1. Ишәаҳаз ажәабжь ахы азышәыԥшаа.
2. Ишәаҳаз ажәабжь иалшәкаа ихадоу ацакы.
3. Аԥсышәала, ма урысшәала ишәҳәа атеқст ацакы.
4. Шәзыԥхьаз атеқст иагшәырха (ишәырмаҷ). Ихадоу ацакы шәҳәа.
5. Шәзыԥхьаз, ма ишәаҳаз ажәабжь аплан азыҟашәҵа.
6. Еиқәшәыршәа ажәабжь ишәыдгало ажәақәа шәхы иархәаны.

Арҵара алагарҭатә етап аҽы ацәажәаразы иазԥхьагәаҭо ашьцыларақәеи алшарақәеи

1. Арҵаҩы иҟынтә, ма абыжьҭаҩ аҟынтә иаҳаз, ма дзыԥхьаз ацакы аилкаара, аҳәара. Ацәажәара атемп – 100-120 цыра минуҵк ала (30-35 ажәа минуҵк);
2. Ацаҩы иидыруа, иицаз аграмматикатәи алеқсикатәи материалқәа рышьаҭала аҳәоуқәа реиқәыршәара, абызшәатә нормақәа ирҭымгакәан. Ацәажәара атемп – 100-120 цыра минуҵк ала (30-35 ажәа минуҵк);
3. Еиуеиԥшым ацәажәаратә темақәа инарыдҳәаланы имҩаԥысуа адиалогқәа рыерылархәра. Ацәажәара атемп 100-120 цыра минуҵк ала (30-35 ажәа минуҵк). Аҳәоуқәа зегьы логикалеи синтақсислеи еидҳәалазароуп.

Агәаҭаратә зҵаарақәеи адҵақәеи

1. Ишәҳәа аҳареи ацәажәареи ирзеиԥшуи ирзеиԥшыми ауҵыдарақәа
2. Еицшәырԥшы аҳареи ацәажәареи.
3. Ишәҳәа амонологтәи адиалогтәи ажәаҳәақәа злеиԥшым.
4. Шәрылацәажәа алагарҭатә етап аҽы ацәажәара арҵаразы ақәеи ацакы.
5. Иарбан бызшәатәи ажәаҳәатәи ҽаршьцыларақәоу ҳхы иаҳархәо ацәажәара арҵараҽы?
6. Излеиԥшымзеи абызшәатәи ажәаҳәатәи ҽаршьцыларақәа?

7. Шәарҭа ишҧеилышәкаауеи "акоммуникативтә бызшәатә еаршьцыларақәа?".

8. Шәырзаатгыл арҵара алагарҭатә етап аҽы ацәажәаразы иазҧхьагәаҭо ашьцыларақәеи алшарақәеи.

9. Шәазаатгыл ацәажәаратә ситуациа, истандартәу истандартәым аситуациақәа.

Ажәаҳәа арҽиаразы аҧхьараҽы ашьцылараҟәеи алшарақәеи рышьақәырҷәҷәара

Ишҧаҟацатәу ауаҩцәа аҧхьара рҭаххартә еиҧш, ирзымариахарц азы, аҧхьаразы агәаҧхара роурц азы! Аурыс царауаҩ инатцшьны иазгәеиҭон: "Аҧхьара ахәыцшьа унарҵозар ауп, аҧхьара уцәаныррақәа арҭбаауазароуп, аҧхьара аҧсҭазаара унарҵозар ауп"[31] ҳәа. Ҳәарада, арҭ алшарақәа ауаҩцәа дырҵара даара иус дууп, иуадаҩуп, инеиҧынкылан зегьы ирылшазом.

Изиҭахузеи ауаҩы аҧхьара?

Ауаҩы даҧхьоит:

- аинформациа аиуразы;
- изҵаара аҭак аҧшааразы;
- ихатәы ҧышәеи идыррақәеи атекст иану аинформациа аҽырҧшразы;
- аиҭаҳәара аҽазыкаҵаразы;
- адырра ҽыци аҧышәа ҽыци роуразы;
- ажәаҳәа арҭбаареи арбеиареи рзы;
- абызшәа ацаразы.

Аҧхьара аҽаҧхьа иқәгылоу ахкҩәа ирҽырҧшны иаҳшар ауеит абарҭ ахкҩәа рыла:

- ахәаҧшратә (просмотровое);
- аҧшааратә (поисковое);
- ардырратә (ознокомительное);
- аҭҵааратә (изучающее).

Ахәаҧшратә ҧхьара узыҧхьо азеиҧш цакы агәынкыларoуп.

[31] Леонтьев А.А. Методика. Москва. Русский язык. 1988. Ад. 28.

Ахәаҧшратә ҧхьараан атекст аҟны излаҵәажәо атема, ма азҵаара азеиҧш цакы аилкаароуп. Ахәаҧшратә ҧхьара ахархәара амоуп еиҳарак иарбанзаалак, ашәҟәы иану аматериал. Ахәаҧшратә ҧхьаразы ацаҩы аҧышәа бзиа имазароуп, абызшәагьы бзианы идыруазароуп. Ахәаҧшратә ҧхьараан аҧхьаҩ минуҵк аҩныцқа 500 ажәа дрыҧхьароуп.

Ардырратә ҧхьара – хазы акы алымкаакәа атекст зегьы шеизаку аҧхьарала аинформациа хада алкаара ауп. Аинформациа хада аҧшааразы иаҧхьатәуп ирласны, адеталқәа урышьҭамлакәа, иузымдыруа ажәақәа "урызхьамҧшкәа". Атекст аҽы иҟазар алшоит аҧхьаҩ изымдыруа ажәақәагьы. Аха урҭ атекст ацакы хада аилкаара иаҧырхагамзароуп. Усҟан ажәар ахархәарагьы аҭахзам. Иаҧхьо гәынхәцыстала еиликааyеит дзыҧхьо ацакы.

Ардырратә ҧхьара аан узыҧхьо аинформациа аҟынтә 70% аилкаара аиоуеит, 30% усҟак хадара злам аинформациа еилымкаакәа иаанхаргьы, уи аҧхьара апроцесс иаҧырхагазам.

Аҭҵааратә ҧхьара, мамзаргьы инарҵаулан аҧхьараан, атекст инҭкааны еилкаатәуп, ихадоуи ихадами аинформациақәа ирызхәыцтәуп. Даара азҽлымҳара аарҧшны иаҧхьатәуп, усҟан атекст, ажәаргьы аус рыдулатәуп. Иузеилымкааз аҭыҧқәа урзаатгыланы даҽазныкгьы уаҧхьароуп. Аҭҵааратә ҧхьара атемп маҷуп. Аҭҵааратә ҧхьара хархәара аҳҭоит иуадаҩу, ахшыҩцак змоу атекстқәа раҧхьараҽы.

Аҧшааратә ҧхьара – уи еиҳарак ахархәара амоуп агазеҭқәеи азанаатгтә литературеи раҧхьареи рҽы.

Аҧшааратә ҧхьара қәкыс иамоу атекст аҽы ирласны узышьҭоу аинформациа, ахҭысқәа, афақтқәа, адырракәа рыҧшаароуп. Ууанза зызбахә уаҳахьоу иконкреттәу аинформациа атекст аҽы алҧшаара ауп изызку аҧшааратә ҧхьара. Аҧшааратә ҧхьара арҵаратә процесс аҽы ахархәара амоуп еиуеиҧшым аеаршьцыларақәа рынагзараан.

Атекст аилкааразы аҵаҩы иаирхәар алшоит абарҭ азнеишьақәа:

аҵшьра;

ацәаҳәақәа рҽы адыргақәа ранҵара;

аинформациа агәылԥаара;
атекст ахарҭәаара;
атекст ухаҭа ишеилукааз агәаҭара;
узыԥхьаз ахцәажәара;
апроблема азбара;
узыԥхьаз азхәыцра;
ухатәы ажәала аиҭаҳәара;
азцаарақәа рыкәыргылара;
ахшыԥцак змоу ажәа. хадақәа ргәылԥаара.

Аԥхьара алшара дууп ацаԥы ихатәы бызшәа, мамзаргьы аԥбатәи абызшәа арцараҽы. Ари иуадаԥу, акыр аамҭа зҭаху процессуп.

Заҟа ацаԥы ииашаны, ирласны аԥхьара иҵо, убри аҟара еизҳауеит уи иқәҽиарақәа арцара апроцесс аҽы. Даара аҵакы амоуп ацаԥы иаԥхьашьа атехника. Заҟа ирласны изышьҭкааУа дзыԥхьо, уи анализ изазуа, убриаҟарагьы иҳаракхоит уи илшарақәа.

Аԥхьара хкқәа ралкаара зыхҟьо атекстқәа реиԥшымзарароуп. Убри азы иазгәаҭатәуп абри аԥыза аклассификациа.
асахьаркыратә;
апублицистикатә;
аҭцааратә;
апрозатә;
адраматә;
апоезиатә;

Афонетика ацара акурс алагамҭазы ҳалагоит иара аԥхьарагьы. Ацаԥцәа ирцо ажәақәа аеаршьцыларақәа рҽы, атекстқәа рҽы иаԥхьоит. Урҭ ажәақәа аҳәоуқәа рҽы ажәаҳәақәа шышьақәыргылатәу иашьклаԥшуеит. Имԥаԥаагар ҟалоит ацаԥцәа рыбжьара урҭ рыбжьы ҭганы аԥхьареи рыбжьы ҭымгакәан аԥхьареи. Абжьы ҭганы аԥхьараан имԥаԥысуеит иаҳа иҳараку атемп ала атекст аԥхьара, уи аԥхьаразы ашьцыларақәа ҳаранакуеит. Абжьы ҭымгакәан аԥхьараан хынтә рыла еиҳаны ажәақәеи аҳәоуқәеи рыԥхьара алыршахоит, абжьы ҭганы аԥхьараан аасҭа. Арцара аԥхьатәи етап аан иаҳа ирацәаны аамҭа зҭаху абжьы ҭганы аԥхьара ауп.

Аԥхьара қәкы хаданы инанагзоит ашьцыларақәеи алшарақәеи рышьақәыргәгәаара, аԥсышәала иԥу атекст аилкаара, уи атекст аинформациа ҳазҭо хыцхырҭа хадак аҳасабала иԥхьазаны. Аԥхьара иабзоураны ацаԥцәа ирцо абызшәа хатәы бызшәас измоу (изыԥхьазо) ауаа ртәыла, ркультура, рҭоурых, рынхашьа-рынҵышьа рзы адыррақәа еилыркааУеит. Аԥхьара, зда ыҟам цхыраагзоуп арцаратә процесс аҿгьы, уи иабзоураны ацаԥы иоуа адыррақәа рҳәаа ҭбаахоит. Ацаԥцәа игәныркылаз алеқсика-грамматикатә материал, ацәажәареи аԥреи рзы ироуз рылшара ҳаракқәа аԥхьароуп изыбзоуроу ҳәа уԥхьазар алшоит. Аԥхьара иузаҟәымҭхо иадҳәалоуп аҳара. Ацаԥы ибжьы ҭымгакәан данаԥхьо апроцесси аҳара апроцесси акыр еиԥшуп. Убарҭ раан еиԥшны аус ауеит артикулиациатә аппарат, абраҟа имԥаԥысуеит ԥныцкалатәи (абжьы ҭымгакәан) ацәажәара.

Аԥсихологцәа ргәаанагарала, аԥхьара арецептивтә ҵакы амоуп, уи шьақәгылоуп еидҳәалоу ԥ-ганк рыла: аԥхьара атехникеи ҳзыԥхьаз аилкаареи.

Ииашаны аԥхьаразы иаҭахуп: ашьҭыбжьқәа ииашаны, еиԥшьны, аԥсуа литературатә бызшәа анормақәа ирҭымгакәан рҳәара; ажәақәа иахьрыцәнаго ақәыгҽгәареи аинтонациеи рзыцәыргыланы раԥхьара; ажәақәа еиԥшьны раԥхьара; аҳәоуқәа рҳәараан иақәнаго апаузақәа рыкаҵара, аҳәоуқәа рҟынтә ихадоу ацакқәа аазырԥшуа ажәақәа алкааны раԥхьара.

Аԥхьара атехника аус адуларазы аметодика. Аԥхьара атехника – ари ашьҭыбжь – нбантә, анбантә – шьҭыбжьытә еизыҟазаашьақәа шьақәыргыланы аԥхьароуп ҵакыс иамоу. Аԥратә ажәаҳәа аԥхьаратә ажәаҳәа ашьҭахь ишьақәгылеит ҳәа рыԥхьазоит. Убри аҟнытәи арцара аԥхьатәи аетап аҽы имԥаԥгалатәуп ҽырҳәалатәи аусурақәа: ашьҭыбжьи, ацыреи, ажәеи, ажәеидҳәалеи, аҳәоуи аус рыдулара. Аԥхьараан акиаки еицхырааны, рхы аладырхәуеит ажәаҳәатә органқәа: абаратәқәа, аҳаратәқәа, ацәажәаратәқәа. Аԥхьаразы ашьцыларақәа шьақәыргәгәахоит аԥхьаразы атехника аизырҳара иабзоураны. Аԥхьара ашьаҭа акуеит ашьҭыбжь злаарԥшу аграфикатә дыргақәа блала реилкаарала. Апрақтика

ишаҳнарбаз ала, аԥсуа бызшәа алфавит иалоу анбанқәа рыԥра уамак ауадаԥарақәа цәырыргазом, аԥсуа бызшәа аграфика, аурыс бызшәа аграфика шьаҭас иахьамоу аҟнытә. Аԥраҽы ауадаԥарақәа зцу арԥшқагеи ақьышәхаргьежьреи дыргақәа рыбзоурала ишьақәгылаз анбанқәа роуп.

Аԥхьара атехника аизырҳараз, аԥсуа бызшәа алфавит бзианы адырразы, аҵаԥоцәа ирыдгарлазар бзиоуп адҵақәа:

1. Еиҽырԥшны шәрыԥхьа ашьҭыбжьқәа.

Х – Хь	Х – Хә	Г – Гь	Г – Гә
К – Кь	К – Кә	Ԛ – Ԛь	Ԛ – Ԛә
Қ – Қь	Қ – Қә	Ҟ – Ҟь	Ҟ – Ҟә

2. Еиҽырԥшны шәрыԥхьа ацырақәа.

Ха – Хьа	Хы – Хьы	Ха – Хәа	Хы – Хәы
Ка – Кьа	Кы – Кьы	Ка – Кәа	Кы – Кәы
Қа – Қьа	Қы – Қьы	Қа – Қәа	Қы – Қәы

3. Еиҽырԥшны шәрыԥхьа ажәақәа.

ахы – ахьы	азы – азәы
ахы – ахәы	аца – ацәа
акака – акьакьа	аты – атәы

Алфавит иалоу анбанқәа (ашьҭыбжьқәа) анырҵалак ашьҭахь, аус рыдулахоит ажәақәа, ажәеидҳәалақәа, 2-5 ажәа рыла ишьақәгылоу аҳәоуқәа. Аԥхьаразы аҵаԥоцәа ирыдаагало атекст афонетикатә уадаԥра ацымзароуп, зҳәашьа цқьа ирзымдыруа ашьҭыбжьқәа, ажәақәа атекстқәа ирыламзароуп. Аԥхьара атехника аизырҳареи ашьҭыбжь аус адулареи аамҭак ала имԥаԥысуазароуп.

Убри аҟынтәи абри арҵаратә етап аҽы аус здыруло аҽаршьцыларақәа рсистема ашьҭыбжьи (анбани) рҵара иадҳәалазароуп. Атекст ҽыц аҵаԥоцәа рызнагараҽы, арҵаԥы аҵаԥоцәа аԥхьара иалаиргааназа, даԥхьоит еилырганы, иҽырԥшыганы, аҳәоуқәа рыбжьара иахьақәнаго апаузақәа ҟаҵаны. Аҵаԥоцәа арҵаԥы иаԥхьашьа ҽырԥшыга иаҽыԥшуазароуп.

Аҵаԥоцәа арҵаԥы ишьҭахь атекст иаԥхьоит знык. Аԥхьара ашьҭахь аус рыдырулоит ажәа ҽыцқәа. Арҵаԥы аҵаԥоцәа ажәа ҽыцқәа еилыркааразы ихы иаирхәоит еиуеиԥшым аметодқәа (аиҭагара, алабҽабатә цхыраагза, мамзаргьы гәынхәцыстала ажәа азхәыцра). Атекст аҽы иарбо аграмматикатә формазы адыррақәа риҭоит. Аҵаԥоцәа ирымҵац, ирзымдыруа аграмматикатә конструкциа, аформа, изыԥхьо атекст аҽы иҟамзароуп. Анаԥстәи аҽаршьцылара азкхоит атекст аҵакы аилкаара. Иаҭахзам атекст ахы инаркны аҵыхәанынза аиҭагара. Убри ахаҭыԥан, атекст аҵакы аилкаара иазку арҵаԥы изҵааракәа рҵак ҟарҵоит аҵаԥоцәа. Убарҭқәа зегьы рышьҭахь атекст ԥынтә, хынтә иаԥхьоит аҵаԥоцәа. Арҵаԥы аҵаԥоцәа рыхшыԥ азишьҭуеит имариоу ажәақәа реиԥш еилоу ажәақәагьы. Урҭ ажәақәа рҽы иақәнаго ақәыҷәҷәара рзыкәиргылоит, аҵаԥоцәагьы ишырҳәо дашьклаԥшуеит. Аҳәоуқәа рыбжьара апаузақәа рыҟаҵара иаиршьцылоит, аԥсуа бызшәа аинтонациа анормақәа инарықәыршәаны. Аԥхьараан ихадоу моментуп агхақәа рыриашара.

Ианбариашатәу аҵаԥоцәа рыгхақәа?

Агха аныҟаҵахалак, инашьҭырххны иуриашар ҟалоит. Иҟалоит аҳәоу анҵәамҭазы ариашарагьы. Арҵара аԥхьатәи аетап аан аԥхьара анцо, агха шыҟалалак, инашьҭархххны ириашатәуп. Аҵаԥоцәа рыҟәра аҷыдарақәа хшыԥзышьҭра азуны, аҵаԥоцәа иҟарҵаз агха рхамыштырц азы, уи аԥыза аметод ахархәара азутәуп. Аҵаԥы игха аныриашахалак ашьҭахь, даҽа знык гьы дарԥхьатәуп. Ус акәымкәа, аҵаԥоцәа зегьы еицеиԥшны агха ҟарҵозар, акласс зегьы еилыркаартә еиԥш агха ариашара мԥаԥигоит арҵаԥы, иреилиркаауеит ажәа алеқсиактәи аграмматикатәи цакқәа.

Методикала ииашазам, арҵаԥы аҵаԥоцәа рыгхақәа шыҟарҵаз еиԥш ианрыциҳәо, мамзаргьы агха змоу ажәа ииашамкәа акласс ҭәы иананиҵо.

Аԥхьара атехника аизырҳараҽы акраҵанакуеит изхысыз атекстқәа ргәалашәаразы аԥхьара амԥаԥгара. Ари азнеишьа аԥхьара атехника автоматизм аҟынза инанагоит.

Аԥхьара атехниказы алагарҭатә классқәа рҽы инормоуп ҳәа иԥхьазатәуп 900 дырга злоу атекст, убри атекст аҟынтәи 300 дырга минуҭкала аԥхьара. Аԥхьараан хшыԩозышьҭра аҭалатәуп артикулиациеи, ажәақәа еиԥшьны рыԥхьареи, иаҟәнаго аинтонациа ҟаҵареи.

Аԥхьара аинформациа ҳазҭо цхыраагзак аҳасабала

Аԥхьара атехника аизырҳара иадҳәалоуп, насгьы иацхраауеит абжьы ҭыганы аԥхьара, абжьы ҭымгакәан аԥхьара, аиҭагара зцу аԥхьара, аиҭагара зцым аԥхьара, аԥхьаразы ихиоуи ихиами атекстқәа; акласстә, аѳныҟатә ԥхьарақәа.

Абжьы ҭыганы аԥхьара инарҭбааны ахархәара амоуп алагарҭатә классқәа рҽы. Абжьы ҭыганы аԥхьара иабзоураны еилкаахоит абызшәа аграфикатәи ашьҭыбжьтәи асистема (аилазаара). Аҵаѳцәа еилыркааун иалагоит ашьҭыбжьқәа анбанқәа рыла ишарбо, анбанқәа еицыланы ацырақәа шрылҵуа, ацырақәа еицыланы ажәақәа шышьақәдыргыло, ажәақәа рыбзоурала аҳәоуқәа шышьақәгыло. Абжьы ҭыганы аԥхьара ацхыраарала аҵаѳцәа ргәынкыларацҽы рҽышьақәдыргәгәоит ажәаҳәатә қәырԥшқәеи асинтақсистә конструкциақәеи. Абжьы ҭыганы аԥхьараан хшыԩозышьҭра аҭатәуп ҳзыԥхьо атекст аритм аҭаны аԥхьара. Ашьҭыбжьқәа ииашамкәан рҳәара иаҳа имаԥны иаԥырхагоуп ажәа аҵакы аилкаара, ииашамкәа иҟаҵо аинтонациеи апаузеи раасҭа. Арҵара апроцесс аҽы ҳхы иаҳарҳәоит иара убас ҳабжьы ҭымгакәан аԥхьарагьы.

Ҳабжьы ҭымгакәан аԥхьараан иҳауа аинформациа хынтә рыла еиҳахоит ҳабжьы ҭганы аԥхьара аасҭа. Абжьы ҭыганы аԥхьараан аҵаѳцәа рымԥчи рыхшыԩои еиҳарак ажәақәа рартикулиациа рыхшыԩ азырышьҭуазар, абжьы ҭымгакәан аԥхьараан, аҵаѳцәа зыԥхьаз аилкаара иашьҭалоит.

Абжьы ҭымгакәан аԥхьараан аҵаѳцәа рхы иадырхәо иалагоит ашьҭыбжьқәа рҳәараҽы ууанза ироухьо ашьцыларақәеи алшарақәеи. Урҭ прақтикала ианышьақәыргәгәахалак ашьҭахь ауп абжьы ҭымгакәан аԥхьара ианалагатәу.

Аиҭагара зцуи аиҭагара зцыми аԥхьара

Аиҭагараан аҵаѳцәа зыԥхьаз аилкааразы цхыраагзас иҟаҳҷоит ахатәы бызшәа. Аиҭагара зцым аԥхьараан, арҵаѳы дацәымѳашьо еиликаароуп аҵаѳцәа атекст аҵакы шеилыркааз, аха уи аиҭагаразы аамҭа ақәырзтәым ҳәа иԥхьазаны аиҭагара мап ацәикыр ҟалоит. Аԥсуа бызшәа аурокқәа рҽы аҵаѳцәа зыԥхьаз атекстқәа ирылоу ажәақәеи афразақәеи зегьы реиҭагара аҭахзам. Аҵаѳцәа зыԥхьаз атекст аҵакы шеилкаахаз агәаҭаразы атекст аиҭагара уамак лҷшәа змам знеишьоуп ҳәа ирыԥхьазоит аметодистцәа. Атекст аҵакы аилкаара шалыршахаз агәаҭаразы иҟоуп егьырҭ азнеишьақәа (азҵаарақәа рҭакҟаҵара, аҵакы хада аиҭаҳәара уҳәа убас иц).

Аԥхьаразы ихиоуи ихиами атекстқәа

Аԥхьаразы ихиоу атекст аҽы иҟамзароуп аԥхьара аҵакы аилкаара зыруадаѳуа абызшәатә материал, уи аԥхьара иалагаанза аус адырулоит. Атекст аҵакы даламкьыскәан, ажәа ҽыцқәа рҵакқәа аҵаѳцәа иреилиркаауеит арҵаѳы. Ажәа ҽыц, уи ахархәарала ишьақәдыргылоит рхатәы ҳәоуқәа, атекст аҟынтәи акәымкәан.

Аԥхьаразы ихиам текстны иҟалар алшоит адаптациа зызум имариоу атекстқәа. Урҭ атекстқәа рҽы иҟалар алшоит ажәа ҽыцқәагьы. Убарҭ ажәа ҽыцқәа атекст аҵакы аилкаара иаԥырхагамкәан иҟазароуп. Иҟалоит арҭ ажәақәа гәынхәцыстала рҵакқәа аҵаѳцәа еилыркааргьы. Аҵаѳцәа арҭ ажәақәа рҵакқәа рзымдыруазар, ажәарқәа рҽы рыԥшаара реазыршәоит, уи, хымԥада, аҵаѳцәа аԥхьаразы ирымоу аинтерес ланарҟәуеит.

Акласстәи, аѳныҟатәи аԥхьарақәа

Акласстәи, аѳныҟатәи аԥхьарақәа ххқәаны ршара алыршахоит аԥхьара ахьымѳаԥысуа аҭып иаҽырԥшны.

Акласс аҽы аԥхьаразы аҵаԝцәа ашьцыларақәеи алшарақәеи, иара убас аԥышәа бзиа анроулак ашьҭахь, аҵаԝцәа ԥхьатәыс аԝныҟа ириҭаргьы алшоит арҵаԝы.

Аԝныҟа аԥхьаразы ирыҭахо атекст еиҽнакалеит арҵаԝы акласс аҽы аԥхьара иазикуаз аамҭа. Аԝныҟа ԥхьатәыс аҵаԝцәа ирымаз атекст, изыԥхьаз шеилыркааз агәаҭарада, аԥхьараз аамҭа азикзом арҵаԝы.

Аԥхьаразы аҵаԝцәа ирыдаагало атекстқәа ирымазароуп асиужеттә цакы, аинтерес зцо аилкаарақәа ирызкызароуп, грамматикатә материалк иадҳәалазароуп. Атекст аҵакы еиҭоуҳәартә еиԥш иманшәалазароуп.

Атекст аилкааразы иҟазароуп аобиективтә фақторқәа. Аобиективтә фақторқәа рахь иаҵанакуеит: атекст астиль, аструқтура, акомпозициатә ҷыдарақәа. Урҭ анормақәа ирықәшәо иҟазароуп.

Асубиективтә фақторқәа рахь иԥхьазоуп аҵаԝцәа атекст реилзыркааша аганқәа, арҵаратә процесс аиҽкаара, ииашоу азнеишьақәеи аметодқәеи рхархәара. Атекст аҽы аҵаԝцәа збызшәа рҵо атәыла иазкны аинформациа рԥыхьашәозароуп.

Аԥхьаразы ашьцыларақәа рырҷәҷәара ашьаҭа акуеит 2-3 ҳәоу рҟынтәи. Уаҟа 70-80 дырга рҟынза ыҟазароуп. Атекст иалоу иаҳзымдыруа алекҽика 4-5% иреиҳамзароуп. Атекст аԥхьара иалагааныза, аҵаԝцәа еилырганы ираҳәатәуп уаҟа иаҳԥыло ажәа аформақәа, аграмматикатә цакқәа.

Атекст аԥхьараан ажәа ҽыцқәа гәынхәҵыстала, мамзаргьы цакыла иазхәыцыргьы ҟалоит. Аԥхьара атемп, абжьыҳаракра, абжьыларҟәра, аинтонациа, изыԥхьаз аиҭаҳәара амеханизмқәа зегьы аԥхьаразы ашьцыларақәа рырҷәҷәараҽы зда ыҟам роуп. Атекст аҟынтәи ажәа аҵакы еиликааразы, аҵаԝы уи ажәа иаҳароуп, иахьану ибароуп, аҳәоу аҽы ихы иаирхәароуп, даԥхьароуп.

Ажәа ҽыц аҳәоу аҽы, афразаҽы иаҳа еиҭьны игәныркылоит, хазы ажәаны ианыҟоу акәымкәа. Атекст ахь диасааныза, арҵаԝы алекҽика аус адиулоит. Ажәа ҽыц аклассҭәы ианицоит, иақәнаго ақәыҭәҭәара азыкәыргыланы. Ажәа ҽыц иаԥхьоит аҵаԝцәа, уи ражәаҳәаҽы рхы иадырхәоит, нас ауп атекст аԥхьарахь иаииасуа. Аҵаԝцәа атекст аҵакы аилкаара ирдыруа ажәақәак рыцырхыраара иабзоурахаргьы ҟалоит. Аԥхьара иадҳәалоуп, аилкааразы рхы иадырхәаша ажәартә дыррақәа. Уахь иаҵанакуеит ихырҽиаауи еилоуи ажәақәагьы. Аҵаԝцәа уадаԝра алазамкәа еилыркааулеит шьагәыҵк ала ишьақәгылаз ажәақәа рцакқәа, иаҳҳәап: аԥхьара – аԥхьаԝы – аԥхьарҵа. Аметодистцәа излазгәарҭо ала, аҵаԝы 1200 рҟынза алеҳсикатә ак (единица) анидыр, урҭ ажәақәа ирхылҽиааз 2500 ажәа рҟынза ижәартә минимум аҽы иҟалоит. Уи аҵаԝы илеҳсикатә мехак (дырра) арҭбааулеит, хымԥада.

Аԥхьараан, аҵакы аилкааразы ихадароуп аҳәоу аструқтура, ажәақәа рҭыԥ аҳәоу аҽы, апунқтуациа, ажәақәа рсемантика уҳәа убас егьырҭгьы рдырра.

Арҵаратә процесс аҽы ихадароуп иара убас аҵаԝцәа ажәар аус адулашьа дырҵара. Ажәа ҽыцқәа ирласны ирыԥшааразы иаҭахуп аԥсуа алфавит бзианы адырра, анбанқәа реишьҭагылашьа уҳәа убас егьырҭгьы.

Цаҟа ҳарзаатгылап аԥхьаразы ашьцыларақәеи алшарақәеи еиззырҳаша аҽаршьцыларақәа.

Абызшәатә ҽаршьцылараҚәа.

1. Шәаԥхьа. Шьагәыҵк змоу ажәақәа еидышәкыл. Ашәҟәы – ашәҟәыԝы – ашәҟәыҵра.
2. Шәаԥхьа. Атекст аҽы ишәыԥшаа абарҭ ажәақәа рсинонимқәа: аҭаҳмада, аҵабырг, азҩаб.
3. Шәаԥхьа. Антонимқәа рзышәыԥшаа ажәақәа: ау, абзиа, аҟәыбҷа.
4. Еилоу ажәақәа шәрыԥхьа. Ишәҳәа урҭ злашьақәгылоу ажәақәа: аихамԝа, абгахәыҷы, абгаду, азлагара.
5. Шәаԥхьа атекст. Атекст иалышәкаа аинтернационалтә ажәақәа.
6. Атекст шәаԥхьа (атекст аԥхьашьа атехниказы).
7. Шәгәаныла шәаԥхьа атекст. Аҵакы еилышәкаа.

Ажәаҳәатә ҽаршьцыларақәа.

Атеқст апҳьатәи аҽаршьцылараҟәа.

1. Атеқст ахы шәапҳьа. Ишәҳәа атеқст аҧы зызбахә ҳәоу.
2. Атеқст апҳьатәи абзац шәапҳьа. Ишәҳәа атеқст зыхҳәааy.
3. Ажәақәа ргәыԥ шәхы иархәаны ишьақәшәыргыл аҳәоуқәа.

Атеқст аус адулара иазку аҽаршьцылараҟәа.

1. Атеқст шәапҳьа. Аҵакы еилышәкаа.
2. Атеқст шәапҳьа. Азҵаарақәа рҵак ҟашәҵа.

Атеқст ашьҭахьтәи аҽаршьцылараҟәа.

1. Атеқст аҧы ишәыԥшаа азҵаарақәа рҵак.
2. Атеқст шәхы иархәаны ишьақәшәыргыл аҳәоуқәа.
3. Атеқст шәапҳьа. Иалкаау ажәақәеи ажәеидҳәалақәеи аурыс бызшәахьы еиҭажәга.

Алагарҭатә етап аҧы апҳьаразы иазԥхьагәаҭатәу ашьцылараҟәеи алшараҟәеи.

1. Апҳьара атехника: 700 дырга злоу атеқст, убри атеқст аҟынтәи 200-250 дырга минуҭк аҟынтәи апҳьара. Апҳьараан хшыҩозышьҭра азутәуп артикулиациеи, ажәақәа еиԥшьны рыпҳьареи, иақәнагоу аинтонациа аҟаҵареи.
2. Апҳьаразы аҵаҩоцәа ирыдаагало аматериал: асиужет змоу атәыладырра иадҳәалоу атеқстқәа, арҵагатә шәкәқәа рзы еиқәыршәо иҧыдоу атеқстқәа, астатиақәа, аҵәажәаратә темақәа ирызкны адиалогқәа.
3. Аҵаҩоцәа ирыдаагало – амонологтә, мамзаргьы амонологтә формақәа змоу атеқстқәа рҧы 4-5% рҟынза ирзымдыруа алеқсика ыҟазаргьы, аҵаҩоцәа гәынхәцыстәала, ма ажәар аус адуларала атеқст аҵакы еилыркааyеит. Гәаныла атеқст апҳьаразы иазԥхьагәаҭатәуп 300-350 дырга минуҭк аҟынтә апҳьара. Иазгәаҭатәуп иара убас ажәа ҽыц аԥшааразы 2-минуҭк аамҭа иҭагзаны жәак аҵакы аилкаара шилшо аҵаҩы. Ажәарқәа макьана иахьҳамам азы, ҳхы иаҳархәоит ҳжәартә тетрадқәеи иара убас арҵага шәкәқәа рҧы иарбоу ажәари.

Атеқст аҵакы апҳьашьа арҵараҧы

Атеқст – апҳьара арҵараҧы акрызҵазкуа акоуп. Атеқст аинформациа ҳазҭо ацхыраагзақәа ируакуп. Апҳьаразы иалкаатәу атеқстқәа ирымазароуп аҵакы. Аҵаҩоцәа ирзымдыруа, аинтерес зҵоу аилкаарақәа ирызкызароуп. Аиҭаҳәаратә система амазароуп. Аграмматикатә материал иадҳәалазароуп. Атеқст аилкааразы иҟазароуп аобиеқтивтәи асубиеқтивтәи фақторқәа. Аобиеқтивтә фақторқәа рахь иаҵанакуеит атеқст астиль, аструқтура, акомпозициатә ҷыдарақәа анормақәа ирықәшәо иҟазароуп.

Асубиеқтивтә фақторқәа рахь иԥхьазоуп аҵаҩоцәа атеқст аилкаара рылшартә разыҟаҵара. Абраҟа акраҵанакуеит арҵаратә процесс аиҿкаара, ииашан аметодикатә знеишьақәеи аметодқәеи рхархәара. Атеқст аҧы аҵаҩоцәа збызшәа рҵо атәыла иазкны аинформациа рԥыхьашәозароуп. Еиуеиԥшым аҵәажәаратә темақәа ирызкны адиалог, амонолог ажәаҳәақәа ыҟазароуп атеқст аҧы. Апҳьаразы ашьцылараҟәа рырҷәҷәара ашьаҵа ктәуп 2-3 ҳәоу рҟынтәи, 7-8 ҳәоу рҟынза. Убраҟа 90 дырга рҟынза ыҟазароуп. Еиуеиԥшым аҵаккәа змоу атеқстқәа иалкааны алеқсика-грамматикатә материал иазкызар ҟалоит. Ари атеқст аҧы иҟоу идырым алеқсика 4% иреиҳамзароуп. Атеқст апҳьараан ажәақәа гәынхәцыстәала, мамзаргьы еилкааны еиҭаагар ҟалоит. Апҳьара атемп арҳаракра, изыԥхьаз аиҭаҳәара амеханизмқәа зегьы, апҳьаразы ашьцылараҟәа рырҷәҷәаразы зда ҳхәаҵам ауп. Атеқст аҟынтәи ажәа аҵакы аилкаараз уи ажәа иаҳароуп, аҵакы еиликаароуп, иахьану ибароуп. Ажәа ҽыц аҵаҩы хазы акәымкәа аҳәоу аҧы иаҳа игәникылоит. Убри аҟынтәи атеқст апҳьара мҩаԥгахааназа аус рыдулатәуп ажәақәа аҳәоу аҧы, ажәаҳәаҧы хархәара рзутәуп, нас ауп атеқст апҳьарахь ҳаниасуа. Атеқст апҳьатәи аҳәоу апрогноз ҟаҵаратә ҳәоу ҳәа ҳашьҭоуп, убри ашьҭахь атеқст зегьы аҵаҩоцәа дара рхала иазхәыцуазароуп, еиҭаргароуп ажәа ҽыцқәа рхы иархәаны. Аҵаҩоцәа дара рхала иазхәыцыр алшоит ихырҿиаазу ажәақәа.

Аметодистцәа излазгәарҭо ала, аҵаҩы 1200 рҟынза ажәа анидыр, урҭ ажәақәа ирхылҷиааз 2500 рҟынза ажәақәа идыруа дҟалоит.

Уи, ҳәарас иаҭахузеи, алеҳсикатә дырра арҭбаауеит ҩынтә рыла. Аԥхьараан аҵакы аилкааразы ихадароуп аҳәоу аструҟтура, ажәақәа рҭыԥ аҳәоу аҷы, апунҟтуациа, ажәақәа рсемантика уҳәа убас иҵегьы. Аҵаҩцәа ажәартә тетрадкәа рымҩаԥгашьа дырбатәуп, иара убас ажәарқәа рҷы ажәақәа шыԥшаатәу, ирласны ажәа аԥшааразы алфавит бзианы идыртәуп, убри азы ашьцыларақәа ргәгәатәуп. Аԥхьараан аиллиустрациақәа дырбара изыԥхьо аилкаара иацхраауеит, иаҳҳәап: атәыладырра инадҳәаланы, ақалақьқәа рсахьақәа, амаҭәарқәа, апатреҭқәа дырбара аԥхьара ханарҭәаауеит, аҵакы аилкаара иацхраауеит. Аиллиустрациатә материал аҵаҩцәа ремоциа ҳаранакуеит, аԥхьаразы рстимул арҳаракра иацхраауеит.

Аҵаҩцәа аԥхьаразы ирыдгалатәу атекст афонетикатә уадаҩра амамзароуп, уаҟа иҟамлароуп аус здырымулац ашьҭыбжьқәа, аҿаршьцыларақәа рсистемагьы ашьҭыбжьи анбани рҵара иадҳәалазароуп. Атекст ҷыц рызнагараҷы раԥхьа арҵаҩы даԥхьоит еилырганы, ииашаны аҳәоуқәа рыбжьара иахьаҟәнаго апаузақәа ҟаҵаны, аҵаҩы анаҩс данаԥхьо, арҵаҩы иаԥхьашьа даҷыԥшыртә еиԥш. Атекст данаԥхьалак ашьҭахь арҵаҩы, аҵаҩцәа ажәа ҷыцқәа аус рыдырулоит. Ҳаззааҭгылаз аҿаршьцыларақәа зегьы аметодикаҷы атекст аԥхьатәи аҿаршьцыларақәа ҳәа ирышьҭоуп. Убарҭ рышьҭахь атекст аилкааразы азҵаарақәа рҭак ҟарҵоит аҵаҩцәа, мамзаргьы ҳәоуқәак еиҭаганы ирҳәоит, абарҭ адҵақәа атекст ашьҭахьтәи адҵақәа ҳәа ирышьҭоуп.

Атекст адаптациа азура

Адаптациа ажәа алатын бызшәаҟынтә иаагоуп, иагьаанагоит *adaptatio* – аҿаҟәыршәара (приспособлять) адаптациа – алингвоҵарадырраҷы, икьыԥхьу атекст армариареи аркьаҷреи роуп ҵакыс иамоу.

Атекст адаптациа азутәуп абызшәа ззымдыруа иитҵо абызшәала иҩу атекст. Адаптациа зызуу атекст, ари аҵаҩы

ишыҟәстә ҷыдареи, изанааҭи, ибызшәатә зыҟаҵареи ирыҟәыршәаны, ирмарианы иҟаҵоу атекст ауп. Иаԥхьо еилыркаартә еиԥш атекст армариароуп атекст адаптациа ҵакыс иамоу.

Аҵаҩцәа ирыҭахоит ҩ-текстк. Актәи атекст адаптациа азузам, автор ишиҩыз иҟоуп. Аҩбатәи атекст адаптациа азуп, атекст аҵакы аҵәызмырзша ахәҭаҟәа алхуп. Ажәеидҳәалаҟәаки ажәақәаки ҧсахуп.

Иамхуп: ихы ҭиҟьеит;
игәы ҧжәо;
асҵәҟьа суеигәыҕуамызт.

Иԥсахуп: "ҵоуп ари ииҳәаз" – ииашоуп ари ииҳәаз" ала;
"азбаҩ аус сара исыкәиҵеит" –
"азбаҩ ахара сыдиҵеит" ала.

Аҿаршьцылара №1.
Адаптациа зызум атекст
Азбарҭаҷы

Д. Гәлиа

Кац ус хьанҭак иман азбарҭаҷы.

– Кац, адукат дыкәумыргылар, аус уаҵахар ҟалоит, адукат дыкәургыларопп, – иҳәеит Мац.

Кацгьы, ҵоуп ари ииҳәаз, игәахәын, ҧытк наиҭаны адукат дыкәиргылт.

Адукат аҵәажәара аниқәшәа, Кац ила ҭраа дизыԥшуан, адукат ииҳәарызеишь ҳәа.

Аиҳарак Кац дзыкәгәыҕуаз, адукат акраамҭа ицәажәарала азбаҩ ихы ҭиҟьап, агәра ииргап егьшихарам ҳәа акәын, аха адукат ҩба-хҧа ажәа аниҳәа, днеины днатәеит.

Азбаҩ аус данахәаԥш, Кац иқәиҵеит.

Кац иамхаҵәьахеит ари.

Ашырҳәа адукат иҟны дынкылсын, Кац игәы ҧжәо ҿааиҭит:

– Дад, адукат, асҵәҟьа суеигәыҕуамызт, закәызеи ҩажәак ҳәаны унатәеит, азбаҩ аус сара исыкәиҵеит, ас акәызма ишақәнагоз?

– Ишҧазурыз, исуҭаз аҟара сҳәеит, – иҳәеит адукат.

Адаптациа зызуу атеқст

Азбарҭаҿы

Д. Гәлиа итәала

Кац ус хьанҭак иман[32] азбарҭаҿы.

– Кац, адукат дықәумыргылар, аус уаҵахар ҟалоит[33], адукат дықәургыларoуп[34], – иҳәеит Мац.

Кацгьы ииашоуп ари ииҳәаз, игәахәын, ҧыҵк наиҭаны[35], адукат дықәиргылеит.

Адукат аҵәажәара аниқәшәа, Кац дизыҧшуан, адукат ииҳәарызеишь ҳәа.

Кац дзықәгәыҕуаз[36], адукат акраамҭа иҵәажәарала азбаѡ агәра ииргап егьшихарам ҳәа акәын, аха адукат ѡба-хҧа ажәа аниҳәа, днеины днатәеит.

Азбаѡ аус данахәаҧш[37], Кац ахара идиҵеит[38].

Кац иамхаҵәгьахеит[39] ари.

Ашырҳәа адукат иҟны дынкылсын, Кац ус ҿәаиҭит:

– Дад, адукат, закәызеи ѡажәак ҳәаны унтәеит, азбаѡ ахара сыдиҵеит, ас акәызма ишақәнагоз?

– Ишҧазурыз, исуҭаз аҟара сҳәеит, – иҳәеит адукат.

Аҿаршьцылара №2 "Цыхәтәа змам алакә"

Ахықәкы:

– афантазиеи аҵәажәаратә лшарақәеи реизырҳара;

– агәыҧ аҿы аусеицушьа дырҵара;

– ахәыҷқәа дара дара аизызырѡра дырҵара.

---

[32] ус хьанҭак иман – у него было сложное, трудное дело

[33] аус уаҵахар ҟалоит – ты можешь проиграть дела

[34] адукат дықәургыларoуп – ты должен нанять адвакота

[35] ҧыҵк наиҭаны – заплатив ему немного

[36] Кац дзықәгәыҕуаз – то, на что (кого) надеялся Кац

[37] аус данахәаҧш – когда ознакомился с делом

[38] ахара идиҵеит – предъявил обвинение

[39] Иамхаҵәгьахеит – был в затруднительном положении, растроился

Амѡаҧгашьа.

Арҵаѡы ишоит ахәыҷқәа зегьы гәыҧ-гәыҧла, иагьрыдиҵоит "Даара азҽлымҳара аҭаны иазызырѡырц алакә ахы, ахәыҷқәа уи аҵыхәа рхала ирхәыцроуп. Агәыҧ аҿы иалаҵәажәароуп алакә нҵәашьас иаиураны иҟоу, досу ргәааанагара ақьаад иантҵатәуп.

Адҵа анагзаразы ирымоуп 10 минуҵк.

Агәыҧқәа зегьы ргәааанагара анырҳәалак ашьҭахь, арҵаѡы даҧхьоит алакә аҵыхәтәа иашаҵәкьа.

Аҵыхәтәаны ахәыҷқәа алаҵәажәоит досу рхәыцрақәа, рцәаныррақәа... абарҭ азҵаарақәа рыла:

– Ишәгәаҧхазеи ари аҿаршьцылараҿы?

– Ишәгәамҧхаз иарбану?

– Иуадаѡхаз шәара шәзы иарбану?

– Ишәгәаҧхама шәара шәгәыҧ алакә аҵыхәтәа шырхәыцыз?

Аҿаршьцылара №3.

Ииашам атеқст аҧхьара.

Аҵаѡцәа ржәар арҭбаара, рдыррақәа рырҵаулара иазкуп – ииашам атеқст аҧхьара.

Аҵаѡцәа темак иазку атеқст ҵаны ианалгалак ашьҭахь, арҵаѡы аҵаѡцәа ириҭоит иара уи атема иазку ииашам атеқст. Ииашоу атеқст бзианы издыруа аҵаѡцәа ииашам атеқст ианаҧхьо, урҭ ирбоит атеқст агхақәа, атеқст аҿы ииашамкәа ахархәара зызуу аҳәоуқәа.

Аҵаѡцәа ииашам атеқст ианаҧхьо, арҵаѡы аҵаѡцәа дразҵаауеит атеқст аҿы ииашоу арбан ҳәа. Аҵаѡцәа ирҳәоит атеқст аҿы ииашоуи ииашами аҳәоуқәа арбан. Уи ала арҵаѡы ишьақәиргылоит аҵаѡцәа атеқст иаша шырдыруа.

Ииашам атеқст аҵаѡцәа ирыдгалазар бзиоуп, урҭ ржәар арҭбааразы, рдыррақәа рырҵауларазы. Аҵаѡцәа ииашам атеқст иабзоураны, ирҵоит ажәа ҽыцқәа, ажәеинраала ҽыцқәа.

Аҿаршьцылара №4.

Ииашам атеқст.

Аҧхын.

Аԥхын хьԏоуп. Аԥхын асы ауеит, иԥаауеит. Аԥхын ахәыҷқәа асы еигәыдырԥоит, аԥааҽы ичаразуеит. Аԥхын ҽшәыр рацәоуп. Аԥхын амандаринақәа ҟалоит. Аԥхын ҳаԥылоит Ашықәс ҽыц. Аԥхын Аԥснықа аԥсшьаԥцәа аауеит, амшын иԥалоит, амра ԥхоит.

Аҽаршьцылара №5.

Ииашоу атекст.

Аҟәа.

Аҟәа Аԥсны аҳԏнықалақь ауп. Аҟәа Амшын еиқәа аҽықәан ишьԏоуп.

Аҟәа хәычуп, аха даара иԥшзоуп. Аҟәа ԥсшьарԏа ԏыԥуп.

Аҟәа есԥхынра аԥсшьаԥцәа рацәаԥоуп. Аҟәа ирацәоуп асасааирԏақәеи аԥсшьарԏа ԥынқәеи. Аҟәа ирацәоуп аԏыԥ ԥшзарақәеи, аԏоурыхтә ԏыԥқәеи, абаҳчақәеи, апарккәеи. Аҟәа иҟоуп аботаникатә баҳчеи амаамынқәа раазарԏеи.

Аҟәа иҟоуп иеиҳау ацараиурԏақәа ԥба: Аԥснытәи аҳәынҭқарратә университет, Аҟәатәи иаарту аинститут.

Аҽаршьцылара №6.

Ииашам атекст.

Аҟәа.

Аҟәа Урыстәыла аҳԏнықалақь ауп. Аҟәа азиас Москва аҽықәан ишьԏоуп. Аҟәа ақалақь даара идууп. Аҟәа Москва ааслә идууп (иеиҳауп).

Аҟәа ԥсшьарԏа ԏыԥзам.

Аҟәаҟа аԥсшьацәа аазом.

Аҟәа иҟазам аԥсшьарԏа ԥынқәа, аботаникатә баҳча, амаамынқәа раазарԏа.

Аҟәа ирацәазам (имаҷуп) аԏыԥ ԥшзарақәеи аԏоурыхтә ԏыԥқәеи.

Аҟәа ирацәоуп ауниверситетқәеи аинститутқәеи: Аҟәа иҟоуп Аԥснытәи аҳәынҭқарратә университет, Михаил Ломоносов ихьз зху аҳәынҭқарратә университет.

Агәаҭаратә зцаарақәеи адҵақәеи

1. Қәкы хадас инанагзозеи аԥхьара ажәаҳәа аизырҳарақәы?

2. Ишԥеизырҳатәу аԥхьара атехниказы ашьцылараӷәа?
3. Ишԥамԥаԥгатәу, атекст аус адулара?
4. Ианбариашатәу аҵаԥы игхақәа?
5. Шәазааҭгыл аԥхьаразы аҵаԥцәа ирыдгалатәу атекст.
6. Иарбан бызшәатә материалу атекст аҽы изызхәыцтәу?
7. Шәрыхцәажәа еиҽырԥшны абжьы ҭганы аԥхьареи абжьы ҭымгакәан аԥхьареи.
8. Шәырзааҭгыл аиҭагара зцуи аиҭагара зцыми аԥхьара.
9. Изахьзузеи аԥхьаразы ихиоуи ихиами атекстқәа? Урҭ атекстқәа рахь иаҵанакуазеи?
10. Шрыхцәажәа акласстәи аԥныкатәи аԥхьарақәа.
11. Шәырзааҭгыл аԥхьаразы ашьцылараӷәеи алшарақәеи еиззырҳауа аҽаршьцылараӷәа.
12. Шәрыхцәажәа алагарҭатә етап аҽы аԥхьаразы иазԥхьагәаҭо ашьцылараӷәеи алшарақәеи.
13. Шәазааҭгыл атекст адаптациа азура.

Ажәаҳәа арҽиаразы аԥра арҵараҽы ашьцылараӷәеи алшарақәеи рышьақәырҷәҷәара

Аԥра егьырҭ ажәаҳәа хкәа: аҳара, ацәажәара, аԥхьара реиԥш ажәаҳәа арҽиараҽы ихадоу аҭыԥ ааннакылоит. Аԥраан ажәабжь (аинформациа) еимыздо ҽырҳәала азәгьы далахәзам. Аԥраан иҟазам ажест (ивербалтәым ажәаҳәа) амимика, аиҽцәажәараҽы иаарԥшхо агәааанагаракәа. Ацәажәаратә ажәаҳәа аасҭа аԥратә ажәаҳәа синтақсисла еиқәыршәаны еиҽкааун. Иԥуа иԥратә ажәаҳәа заанаҵы дазхәыцыртә еиԥш алшарагьы, аамҭагьы имоуп, уи иажәаҳәа алекҳикатәи, алогикатәи, асинтақсистәи струқтураӷәа реиҕьтәреи рышьақәырҷәҷәареи рзы. Ажәаҳәа хкәа зегьы еидҳәаланы имԥаԥысуеит арҵаратә процесс аҽы. Аԥреи аԥхьареи раан имԥаԥысуеит зынза еиԥшу ахшыԥ аусуратә процессқәа ажәаҳәа арҽиараҽы. Аԥреи аԥхьареи, ҽырԥштәыс иаагозар, урҭ ажәаҳәа хк-

қәагьы рышьатақәа еивцоуп. Аҩреи аԥхьареи раан еиԥшны, ибзианы идыртәуп абызшәа ашьтыбжь-нбантә еизыҟазаашьақәа.

Аҩразы аус здаауло атекст амеханизмқәеи ацәажәара амҩаԥысшьа амеханизмқәеи ишьақәдыргылоит еилоу акомплекс, уахь иацанакуеит: 1) атекст иалоу ажәа ҽыцқәа ралкаара; 2) аҳәоуқәа рцакы хада аилкаара; 3) атекст аҽы аҳәоуқәа рыбжьара аидҳәаларақәа рыҟацара; 4) атекст аплан азыҟацара.

Аҩратә ажәаҳәа зхылҽиааз ахәыцроуп ҳәа ирыԥхьазоит.

Иҟацатәузеи, насгьы идырцатәузеи ацаҩцәа аҩратә ажәаҳәаҽы иақәнагоу ашьцылареи алшареи роуртә еиԥш?

Ари азцаара ақак аҟацаразы ибзианы идыртәуп аҩратә ажәаҳәа злашьақәгыло акомпонентқәа:

1. акаллиграфиа – аҩратә жәаҳәа злашьақәгыло ашьтыбжькәа, урт зларбо анбанқәа (адыргақәа) графикала ииашаны раарԥшроуп цакыс иамоу;

2. аорфографиа – ҳажәаҳәа злашьақәагыло ашьтыбжькәа нбанла ииашаны раарԥшра, насгьы ажәақәа ииашаны рыҩра, урт рҩышьаԥҟарақәа рдырра;

3. аҩраҽы изықәнаго алеқсикатәи, аграмматикатәи акқәа (единицы) ииашаны рхархәара;

4. акомпозициа – ахшыҩцакқәа ҩралатәи ажәаҳәатә формахь риагара.

Алагартатә классқәа рҽы аҩратә ажәаҳәа шьақәгылашьа амазам ацәажәареи, аҳареи, аԥхьареи ирыдҳәаламкәан, урт ажәаҳәа ххқәа рҽы ашьцыларақәеи алшарақәеи шьақәыргәгәамкәан. Арцара анаҩстәи аетапқәа рҽы аҩра ицегьы еилоу аформақәа рахь ииасуеит. Иаҳҳәап, ахатәы ажәаҳәа (ажәахә, ахытҳәаа), даеазәы иажәаҳәа (аконспектҟацара, аитаҳәаҩра), аԥхьара (изыԥхьаз аконспект азыҟацара, аитаҳәаҩра), аԥхьара (изыԥхьаз аконспект азыҟацара, аннотациаҟацара), аҳара (ацаҩцәа ираҳаз атекст азы аконспект азыҟацара, ма ацакы анцара). Убарт зегьы аҩратә ажәаҳәахь иацанакуеит.

Абартқәа зегьы рҽы ҽырҳәалатәи ажәаҳәа хкы аҭыпаҽы хархәара азыруеит ҩралатәи ажәаҳәа хкы. Аҩратә ажәаҳәеи аԥхьареи дырцараҽы аԥсихологиатә процессқәа рымҩаԥы-

сшьа аетапқәа еизааигәоуп. Аҩраҽы ҳҳы иаҳархәоит анбанқәа (адыргақәа), аԥхьараҽы – ашьтыбжькәа. Апрақтика ишаҳнарбаз ала, аԥхьара иаҳа ирзымариоуп ацаҩцәа, аҩра аасҭа. Аҩрагьы аԥхьарагьы дырцараҽы ихадоу аҭыԥ ааннакылоит ашьтыбжьнбантә анализ, ашьтыбжьтәи аграфикатәи (анбантә) еизыҟазаашьақәа.

Акаллиграфиеи аорфографиеи рзы ашьцыларақәа неидкыланы аҩра атехника еиҽнакаауеит.

"Аҩра", "аҩратә ажәаҳәа" – арт зынза еиԥшу еилкааракәазам ҳәа азгәарцоит иахьатәи аметодикаҽы.

Аҩра – ари абызшәа аграфикатәи аорфографиатәи асистемақәа рдырроуп изызку. Убри абзоурала анбанқәа еиццаны ажәақәа шрылцуа шьақәыргәгәахоит, мамзаргьы егьырт аҩаршьцыларақәа ҩрала рынагзара алыршахоит.

Аҩратә ажәаҳәа – ари аорфографиеи акаллиграфиеи рыԥкарақәа инарыкәыршәаны, ахшыҩцакқәа ҩрала раарԥшроуп изызку.

Акаллиграфиеи аорфографиеи аус рыдулара иалагоит арцара аԥхьатәи аетап инаркны, афонетиказы раԥхьазатәи адыррақәа рытара ианалаго инаркны. Аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирцараҽы, программала ахпатәи акласс аҽы ауп иахьазгәаҭо аҩратә ажәаҳәа аус адулара иара убас аԥсуа бызшәеи аурыс бызшәеи ирымоу афонетикатә еиԥшымзаарақәа рцара, разгәатара.

Ашьтыбжькәа – ари ажәақәа злашьақәгылоу зегь иреицазоу елементқәоуп, анбанқәа – аҩраҽы ҳҳы иаҳархәо зегьы иреицазоу елементқәоуп. Ҳаҩратә ажәаҳәаҽы ашьтыбжькәа анбанқәа рыла иаҳарбоит. Убарт зегьы рҟынтәи ауп иахьынтәааз ашьтыбжь-нбантә захьзу аилкаара.

Ацәажәареи аҩреи, ашьтыбжьи анбани рыбжьара аимадара канацоит алфавит. Алфавит – ари аԥсуа бызшәа иалоу ашьтыбжькәа, урт зларбоу анбанқәа еиқәыршәаны реишьтагылашьоуп, анбанқәа (ашьтыбжькәа) иалкааны рыхьз цыдақәа арбароуп.

Аграфика – ари анбанқәа дыргала рарбароуп цакыс иамоу. Аорфографиа – анбанқәеи, ажәақәеи, ажәеидҳәалақәеи,

аҳәоуқәеи рҩышьа азакәанқәа (аԥкарақәа) ҭнатцааyеит. Ажәақәа ииашаны аҩрацәы рарбаразы иатахуп ажәақәа релементқәа рарбашьа бзианы адырра, анбанқәа еиԥшьны рыҩра. Аҩразы ашьцыларақәа анышьақәыргәгәахалак ашьҭахь, иҩуа ихшыҩ ззишьҭуа ахшыҩцак графикала ииашаны арбара акәзам, уи дзышьҭало ацакы аарԥшроуп.

Аҩраан хшыҩзышьҭра рзулатәуп еилырганы, ииашаны, ирлаҵны аҩра. Анбанқәа 60° анаара (анаклон) рыманы иҩлатәуп. Иаҭахуп иара убас анбан дуқәеи анбан хәыцқәеи еиламырҩашьакәан рыҩра, анбанқәа еиԥшьны рыҩра уҳәа убас еиҭ. Аԥсуа бызшәа аҩыра аурыс бызшәа аграфика шьаҭас иахьамоу аҟнытә, аҩрацәы уиаҟара уадаҩра рылазам аԥсуеи аурыс абызшәақәа рҿы зҩышьеи зҳәашьеи еиԥшу 24 нбан (шьҭыбжьы). Егьырҭ анбанқәа ақәшьқәеи, арцәиқәеи, ахаргьежьи, арԥшқага дыргеи рхархәарала иарбоу адыргақәа ицәырыргазом акаллиграфиатә уадаҩарақәа.

Арцаҩы акласс ҭәы ианицоит анбан, уи злаҩу аелементқәа дырзаатгыланы. Арцаҩы иҩышьа дашьклаԥшны, акаллиграфиа анормақәа хшыҩзышьҭра рзуны, иԥшзаны иҩыроуп ацаҩы. Убри аҟынтә арцаҩы икаллиграфиа ацаҩцәа рзы иҿырԥшыгазароуп.

Акаллиграфиа аус адулараҿы, ацаҩцәа ирыдаагалар ҟалоит аусура хкқәа:

1) Анбан акласс ҭәаҿы аҩра, уи ахьз аҳәара;

2) Анбанқәа реиҿырԥшра, аԥсуа бызшәеи аурыс бызшәеи рҿы, урҭ ирзеиԥшым аелементқәа рзаатгылара, иаххәап: к-қ, ц-цә, ц-ҵ;

3) Анбанқәа реиԥшьышьа ацаҩцәа дырбара, урҭ рарԥхьара;

4) Анбанқәа рыҩразы ашьцыларақәа рышьақәыргәгәара, иааиԥмырҟьазакәан урҭ аҩны аус рыдулара, рыҩныҟатәи тетрадқәа рҿы рышьцыларақәа еиззырҳаша аҩарақәа рымҩаԥгара.

Акаллиграфиа аус адулараҿы, ацаҩцәа ирыдаагалар ҟалоит арцара раԥхьазатәи аетап аҿы:

а) ақәырԥшы абзоурала анбан аелементқәа рыҩра;

б) акласс ҭәы, мамзаргьы ашәҟәаҟнытә анбанқәеи ажәақәеи рыҩра.

Акаллиграфиа аус адулараҿы, ашьцыларақәеи алшарақәеи реизырҳараҿы адиқтантқәа рыҩра ихадоу аҭыԥ ааннакылоит. Адиқтантқәа ацаҩцәа иааиԥмырҟьазакәан рхы иадырхәо еаршьцыларoуп. Адиқтант амҩаԥгараҿы рхы иадырхәоит еизаку атекст. Адиқтант аҩраҿы аҩра атехника бзианы адырра адагьы, араҟа иатахуп ашьцылара бзиақәа аҳараҿы, иара убас еизаку ацәажәаратә ххқәа (адиалог, ажәабжь) рышьҭкаараҿы.

Адиқтант – ари хра зцоу акакәны иԥхьазоуп аҩра дырцара апроцесс аан.

Адиқтантқәа шоит ахкқәа рыла:

1. абаратәқәа;
2. аҳаратәқәа;
3. аҳара-абаратәқәа;
4. зых иақәиҭу (арҿиаратә диқтант)

Адиқтант ари итрадициатәу еаршьцыларoуп. Адиқтант иабзоураны абызшәа зцо ацаҩы иҩратә шьцыларақәа, иҩратә техника иазҳауеит.

Ҵаҟа ҳарзаатгылап адиқтант ххқәа рымҩаԥгашьа шалыршатәу.

1) алабаратәқәа (абаратәқәа) – арцаҩы акласс ҭәы ианицоит аҳәоуқәа, ацаҩцәа иреилиркаауеит ажәақәа рҩышьаԥкарақәа, уи ашьҭахь акласс ҭәы иану ирыцкьоит. Ацаҩцәа ртетрадқәа рҿы игәныркылаз ажәақәа анырцоит.

2) аҳаратәқәа – ацаҩцәа ртетрадқәа ирнырцоит арцаҩы идиқтант ала ираҳауа атекст. Ацаҩцәа адиқтант аҩра иалагааназа, арцаҩы атекст знык дырзаԥхьоит, ацаҩцәа атекст ацакы еилыркааразы. Убри ашьҭахь ҳәоу-ҳәоула дырзаԥхьоит. Аҳәоуқәа 2-нтә 3-нтә дрыԥхьоит аорфография, аҳәашьа аҳәаақәа дырҭымцкәа, иакәнаго атемп ала. Ацыхәтәаны арцаҩы атекст даҿа знык даԥхьоит.

3) аҳара – абаратәқәа – атекст аҟынтәи ҳәоуқәак акласс ҭәы ианицоит арцаҩы. Ацаҩцәа ртетрадқәа ирнырцоит арҭ аҳәоуқәа. Егьырҭ иаанхаз аҳәоуқәа арцаҩы идиқтант ала ацаҩцәа ирыҩуеит.

4) зых иақәиҭу адиқтант. Ари адиқтант хкы арҽиаратә диқтант ҳәагьы иашьҭоуп. Атекст ахәҭақәа рыла ишаны зныкзныкгьы аҵаҩцәа дырзаҧхьоит арҵаҩы. Аҵаҩцәа игәныркылаз, арҵаҩы дзыҧхьаз аҵакы, ртетрадқәа ирнырҵоит рхатәы ажәақәа рыла. Мамзаргьы атекст аҟынтәи игәныркылаз ажәаҳәа хәҭақәа; ахьызҟақәа, аҟазшьарбақәа, аҟаҵарбақәа, ма ажәеидҳәалақәа ахьызҟақәеи аҟазшьарбақәеи еицны, аҟаҵарбақәеи ацынгылақәеи еицны ирыҩуеит.

Хыхь ҳаззаҭгылаз адиқтант хкқәа рҟынтәи апрақтикаҿы иаҳа инарҭбааны харҳәара амоуп аҳаратә диқтант.

Алагарҭатә классқәа рҿы раҧхьатәи аетап аҿы 20-25 ажәа иреиҳамзароуп, алагарҭатә классқәа рынҵәамҭазы 40-45 ажәа рҟынза иназаргьы иҟалоит.

Аҵаҩцәа аҩоразы рышьцылараӷәа шьақәзырҷәҷәо аҿаршьцылараӷәа реыршоит аҿазыҟаҵаратәқеи ажәаҳәатәқәеи ҳәа. Арҭ аҿаршьцылара хкқәа рыҩбагьы ирымоуп акоммуникативтә ҟазшьа.

Аҿазыҟаҵаратә ҿаршьцылараӷәа қәкы хадас ирымоу ирҵаз абызшәатә материал шырдыруеи, ууанза ирымаз атема шыргәалашәоит реилкаароуп.

Аҿазыҟаҵаратә ҿаршьцылараӷәа рахь иаҵанакуеит адиқтант хкқәагьы.

Аҿазыҟаҵаратә ҿаршьцылараӷәа аҵаҩцәа инарыгзоит акласс аҿы еиҧш аҩынгьы. Абраҟа аҩра аццакыра норманы ахәыҷы изыҟаларoуп 10-15 ажәа минуҭк ала, аду изы 15-25 ажәа минуҭк ала. Убри аамҭа иҭагзаны ицәажәо (минуҭк ала) 160 ажәа иҳәарагьы илшоит.

Ажәаҳәатә (ацәажәаратә) ҿаршьцылараӷәа рахь иҧхьазоуп аиҭаҳәеи ахыҵхәааи рыҩра. Алагарҭатә классқәа рҿы иаҳа инарҭбааны харҳәара амоуп аиҭаҳәаҩра. Аиҭаҳәаҩра рҿиаратә процессуп ҳәа иуҧхьазар алшоит, убри азы (аҩоразы) аҵаҩцәа ибзианы иазыҟаҵатәуп. Азыҟаҵаратә усураӷәа аетапқәа рыҵаркуеит. Аиҭаҳәаҩоразы арҵаҩы цхыраагзак аҳасабала харҳәара рзиуеит алабҿабатә цхыраагзаӷәа (асахьаӷәа, афотографиаӷәа уҳәа уб. егь). Арҭ ацхыраагзаӷәа аҵаҩцәа ирыдигалоит арҵаҩы аиҭаҳәаҩоразы ирзалихыз атекст

данаҧхьо амомент азы. Атекст аҧхьара даналгалак ашьҭахь, аҵаҩцәа арҵаҩы ицхыраарала инарыгзоит адҵаӷәа:

а) аҵаҩцәа ирзымдыруа ажәаӷәеи ажәеидҳәалаӷәеи рҵакы аус адулара;

б) аҵаҩцәа зеилкаара рцәыхьанҵоу, ирымҵац конструкциаӷәак (фразаӷәак) рыҧсахра;

в) атекст хәҭа-хәҭала ашара;

г) атекст ахәҭақәа рҵаккәа реилкаара;

д) атекст аплан азыҟаҵара.

Аиҭаҳәаҩра иазку аҿазыҟаҵаратә ҿаршьцылараӷәа, ртетрадқәа рҿы ирыҩуеит аҵаҩцәа. Аиҭаҳәаҩра аҵаҩцәа инарыгзоит акласс аҿы, ма аҩны. Аҵаҩцәа адҵа шынарыгзаз, хымпада, арҵаҩы игәеиҭоит, ахәшьарагьы азыӷәиргылоит.

Алагарҭатә классқәа рҿы аҩоразы иазҧхьагәаҭо ашьцылараӷәеи алшараӷәеи

Алагарҭатә классқәа рҿы арҵара аетап анҵәамҭазы аҵаҩцәа ирылшозароуп:

1) Арҵаҩы иҟынтәи ираҳаз, ма арҵаҩы дзыҧхьаз атекст аилкаара, уи аҵакы аҵаҩцәа рхатәы ажәаӷәа рыла аҩра;

2) Аҵаҩцәа программала ирҵаз атекст ала аиҭаҳәа аҩра;

3) Ацәажәаратә темаӷәа "Сара сарбан (сара сызусҭоу) "Сара сҭаацәа", "Сара сҩыза", "Сара сахьынхо" убас егьырҭгьы, рыла ахыҵхәаақәа рыҩра;

4) Аҵаҩцәа ирҵахьо ацәажәаратә темаӷәа ирызкны рҩызцәа рахь асалам шәҟәӷәа рыҩра.

Аҩоразы аҵаҩцәа ирыдгалатәу атекстӷәа 12-17 ҳәоу иреиҳамзароуп. Аҳәоуӷәа 2–ажәак рҟынтәи 5–ажәак рҟынза ишьақәгылазароуп.

Аҩратә усура амҩаҧгараҿы аҵаҩцәа ирыдгалахар ҟалоит аилкаареи аинформациа рызҭо атекстӷәа. Аҵаҩцәа атекст иаҧхьоит, атекст аҵакы еилыркаауеит, убри ашьҭахь азҵаарақәа ыҟәдыргылоит. Аҵаҩцәа рызҵаарақәа акласс ҭәы ианаҳҵоит. Азҵаарақәа рхыҧхьазараҿы иҟалоит атекст аҵакы аҿы иаарҧшым, аха дара аҵаҩцәа еилыркаарц иртаху аҭак. Аҵаҩцәа арҭ азҵаарақәа рҭак еицыҟарҵоит. Аҭак змоуз азҵаара, аҵаҩцәа ирыҭахоит ҩныҟатәи дҵас.

Ҳазааҭгылап аҵаԥцәа аилкаареи аинформациеи рызҭо теҟстк қәырԥшык аҳасабала. Уи атеҟст аҵаԥцәа ражәаҳәа еизнарҳауеит, абызшәа аҵара иацхраауеит ҳәа ҳаԥхьазоит.

Аԥсуаа рдинхаҵара

Аԥсуаа ижәытәзатәиу жәларык раҳасаб ала ирыман рхатәы динхаҵара, рхатәы дунеихәаԥшра. Аԥсуаа рдинхаҵара иалагеит амарҭаҭратә[40] динхаҵарала. Нас иҵәырҵит ақьырсианреи аԥсылманреи. Урҭ адинқәа зегь раҵкьыс рхаҭа иаԥырҵаз адин иаҳа ирылаҵәаны иҟоуп. Урҭ ирыцкуп рныхақәа[41] Аԥсны хадара змоу быжь-ныхак ыҟоуп: "Дыдрыԥшьныха", "Елыр-ныха", "Инал-Ҟәыба", "Лзаа-ныха", "Лашькьындар-ныха", "Қьач-ныха", "Аг-ныха". Иара убас аԥсуаа ирыман изымҵаныҳәоу анцәахәқәагьы[42].

Афы, аҳ ду, арахә рынцәахәы – Аиҭар, ашәарыцара анцәахәы – Ажәеиԥшьаа, ашьхагәара рынцәахәы – Анана Гәында. Аԥсуаа ирымоуп Ажьира[43]. Уи акры зымчу акәны иԥхьазоуп.

Инықәырԥшшәа иҟоу аҵаԥцәа рызҵаарақәа.

1. Иарбан динхаҵароу ирымаз аԥсуаа?
2. Шаҟа ныха хада жәдыруазеи?
3. Шәара ижәдыруама аԥсуаа рынцәахәқәа?

Атеҟст иазықәдыргыло ихадароу азҵаарақәа рыԥуеит. Ҷырҳәала ма ԥрала урҭ азҵаарақәа рҵак ҟарҵоит.

Атеҟст цхыраагза бзиоуп аҵаԥцәа абызшәа ашьаҭала аилкаарақәа рыҭараҷы, ирзымдыруа дырҵараҷы.

Аҵаԥцәа аԥразы рышьцыларақәеи рылшарақәеи реизырҳаразы, арҵаԥы еиуеиԥшым арҵаратә етапқәа рҷы аҵаԥцәа иридигалоит, урҭ рыхшыԥи ражәаҳәеи еиззырҳауа аҿаршьцылара ҳкқәа.

---

[40] амарҭаҭратә динхаҵара – языческое верования
[41] аныхақәа – святилище
[42] анцәахәқәа – божества
[43] ажьира – священное место божества кузни.

Агәаҭаратә зҵаарақәеи адҵақәеи

1. Қәкы хадас инанагзозеи аԥра ажәаҳәа аизырҳараҷы?
2. Ишԥеизырҳатәу аԥра атехниказы ашьцыларақәа?
3. Излеиԥшымзеи аилкаарақәа "аԥра", "аԥратә ажәаҳәа"?
4. Иарбан ҿаршьцыларақәоу аԥратә ажәаҳәа аизырҳаразы хархәара зҭатәу?
5. Шәырзаатгыл адиқтант ҳкқәа.
6. Шәрыхцәажәа аҿазыҟаҵаратәи, ажәаҳәатәи ҿаршьцылараҟәа.
7. Шәырзаатгыл алагарҭатә класскәа рҷы аԥразы иазԥхьагәаҭо ашьцыларақәеи алшарақәеи.

Иаԥсыуам ашколқәа рҷы аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирҵараҷы арҵаратә апроцесс аиҷкаашьа

Аазареи аҵареи ирыдҳәалоу азҵаарақәа цәырҵуеит адунеи аҟны раԥхьазатәи ауаажәларратә еилазаара анышьақәгыла инаркны.

Ашкол ҟалаанзагьы гәыԥык аҵаԥцәа ааидкыланы аҵара ддырҵон. Ажәытәзатәи Амрагыларатәи атәылақәа рыҟны, ижәытәзатәу Грециеи Рими рҷы аҷар гәыԥ-гәыԥқәаны аҵара ддырҵон. Урҭ агәыԥқәа рҷы аҵаԥцәа рхыԥхьазара зламаҧзаз ала, арҵаԥы аамҭа иауан азәазәалагьы урҭ аус рыдулара. Абжьаратә шәышықәсқәа ралагамҭазы ахәаахәтра аԥстазаараҷы аҭыԥ ҭәҭәа ааннакыло, атәылақәа еиҭанаиааиуа ианыҟала аҵарауаа аҭаххеит аԥстазаара. Иҟало иалагеит ашколқәа. Аҵара аус амш азҵаараҷы иҭәҭәаны иқәгылеит. Усҟан аметодқәагьы, аформақәагьы, апринципқәагьы зегьы реиҷтәра, иаҳа алҵшәа зларouша иазхәыцуа иалагеит. Ус аформа ҷыцқәа ҟало иахьалагаз ҭыԥхеит Алада–Мраҭашәаратәи Урыстәыла XVI ашәышықәсазы. Гәыԥык аҵаԥцәа араҟа класск аҳасабала еизганы аҵара еицыддырҵон, зегьы рықәрақәагьы акы акәны еизыргон, насгьы аматәарқәа реихшанҵа изықәныҟәоз рзышьақәыргылан ихымпадатәны.

XVII ашәышықәсазы акласс – уроктә форма иатәыз елементқәак ихы иархәаны, уи адагьы ԥышәас ашколқәа рҽы иҟазгьы ицырхырааны акласстә – уроктә форма аус адиулеит, иаԥицеит аславиан рцаѡ ду И.А. Каменски иѡымҭа ду «Великая дидактика» захьзу аҟны. И.А. Каменски аурок арҵара аиҽкааратә форманы, насгьы ихаданы иԥхьазеит[44].

Арҵара апроцесс аҽы аурок ихадоу компонентк аҳасабала

Аурок азы азыԥхьагәаҭақәа

Арҵаратә процесс аҽы еиҽкаарыла арҵараҽы адыррақәа атаѡцәа ироуразы аурок иаҵназго даҽа формак ыҟазам. Аурок амѡаԥгаразы арҵаѡы имазароуп арҵага шәҟәы, арҵаѡы изы арҵага шәҟәы иацу ацхыраагза, алабҽабатә хархәагақәа уҳәа убас егьыртгьы.

Аурок амѡаԥгаразы арҵаѡы имазароуп иара убас аурок аплан-аконспект, арҵаѡы арҵаразы аԥышәа имамзар. Аԥышәа змоу, акыршықәса аус зухьо арҵаѡы иаазыркьаҽу аурок аплангьы изхоит. Арҵаразы программала иазгәаҭо аматериал иманшәаланы урок-урокла еихшазароуп. Аурок 45 минуҭ аамҭа иҭагзаны имѡаԥысуазароуп. Актәи акласс аҽы ахәыҷы ишықәс амаҷра инадҳәаланы, насгьы ахәыҷбаҳчаҟны имѡаԥырго аԥхьарақәа 15-20 иахьреиҳам аҟнытә, уи аамҭа иазааигәатәны 30-35 минуҭ иҭагзаны иазгәаҭоуп арҵаратә процесс аҽы. Аԥсуа бызшәа аурок инанагзароуп аиҽкааратә, аԥсихологиа-методикатә, адидақтика-аазаратә функциақәа. Аурок аҽаԥхьа иқәгылазароуп аилкааратә, аазаратә, атәылаҵцааратә, абызшәадырратә қәкқәа.

Ҳаамҭазтәи адидақтика аурок иаднаҵоит акыр азыԥхьагәаҭақәа, ауснагзатәқәа. Ҳарзааҭгылап урҭ азыԥхьагәаҭақәа. Зегь раԥхьаза иргыланы аурок амѡаԥгараҽы ихадароуп атаѡцәа активла аурок реалархәра. Аурок алцшәақәа ҳаразкуа иреиуоуп иҽыцны аурок иалагало еиуеиԥшым азнеишьақәа:

[44] Царгәыш Шь.К. Апедагогика. Аҟәа–2000. Ад.209

ахалатә, аколлективтә, агәыԥтә усеицуратә формақәа. Иара убас аурок иамазароуп ақәки ауснагзатәқәеи. (Урҭ арҵаѡы ибзианы идыруазароуп). Еилкааун аурокқәа зегьыцәкьа рықәккәеи руснагзатәқәеи шеиԥшым. Аҵыхәтәантәи аамҭазы аурок аплан ҟаҵараҽы ақәки ауснагзатәқәеи рарбара аҭахзам ҳәагьы агәааанагарақәа ыҟоуп аметодистцәа рыѡнуҵҟа.

Аурок аҽы хымԥада аҭыԥ амазароуп аконтроль ҟаҵареи ахәшьара аҭареи. Ахәшьара аҭара, ахәшьара азықәыргылара мацара акәзам цакыс иамоу. Иахьатәи ҳаамҭазы ашколқәа жәпакы рҽы адыррақәа ргәаҭараҽы ашықәсан зынза абаллтә система ахархәара арҭазом. Ахәшьара ақәыргылара аҭыԥан арҵаѡы ихы иаирхәар илшоит аҵаѡы илцшәақәа рыхцәажәара, ирехәара, ма ирԥьара. Аҵаѡы днаидгыланы инапы ихы иқәшьрала, арҵаѡы иааирԥшуеит аҭак агәахәара шинаҭаз, ишигәаԥхаз.

Ахәшьара ықәыргылахаанза, арҵаѡы ибзианы дазхәыцроуп, аҵаѡы иҭак ишақәнаго еиԥш ахәшьара аҭара.

Аурок аҽы хымԥада иҟазароуп аазаратә аспект. Ихадароу аҭыԥ абраҟа иааннакылоит иара арҵаѡы ихаҭара. Арҵаѡы ихымѡаԥгашьа, ицәажәашьа, иеилаҳәашьа, ихы пату ақәцашьа, аҵаѡцәа азә деилымхкәа, зегьы деицырзеиԥшны изыҟазаашьа уҳәа зегьы хшыѡзышьҭра рыҭазароуп.

Аурок аамҭак иҭагзаны, аҵаѡцәа риндивидуалтә ҟазшьақәа ирыдҳәаламкәа, зегьы еицырзеиԥшу темпк, ритмк иақәшәо еиҽкаазароуп. Уи хадароуп хыԥхьазара рацәала аҵаѡцәа активла русеицуразы, аурок рхалархәразы.

Аурок аструктура есқьынагьы еиԥшны, трафаретк аҳасабала иҟамзароуп. Аҵаѡцәа ргәазыҳәара ҳаранакыртә еиԥш, аҵара ргәанаԥхартә еиԥш иманшәалоу аԥсихологиатә ҭагылазаашьақәа ҟанаҵаларoуп.

Аурок хкқәа.

Адидақтикаҽы аурок хкқәа ҳԥылоит иҷыдоуи еилаҵоуи ауроккқәа ҳәа.

Иҷыдоу аурок иазбоит ихадароу адидақтикатә уснагзатәқәа хҧа рҟынтәи уснагзатәык (аурок ҽыц рызнагара, ашьақәырҷәгәара, аҵаѡцәа рдыррақәа ргәаҭара).

Иҧыдоу аурокҟәа ирымоуп аҧыжәарақәа рацәаны, еиҳаракгьы абызшәа ззымдыруа ирцараҽы. Аурок ахәҭақәа иалкааны аамҭак иҭагзаны, уи инҭыганы минуҭк ацҭара, ма агырхара азәгьы азин ҳамимхзац ҳәа рыҧхьазоит аметодистцәа.

Иаабахьо ҳзышьцылахьо аурокҟәа рахь иацанакуеит еилацоу аурокҟәа. Урҭ аурокҟәа шьақәгылоуп ахәҭақәа рыла:

I Аиҿкааратә хәҭа (3-5 мин);
II Ууанза ирымаз аурок (атема) разцаара (8-10 мин);
III Ууанза ирымаз аурок (атема) ашьақәыргәгәара (5 мин);
IV Аурок (атема) ҽыц рызнагара (15-17 мин);
V Аурок (атема) ҽыц ашьақәыргәгәара (5 мин);
VI Аурок аихшьаала (2-3 мин).

Аметодикатә литератураҽы ишазгәаҭо ала, аурок ахәҭақәа раамҭақәа хаз-хазы ирзалхуп. Урҭ ахәҭақәа аамҭа иҭымгацәакәан рынагзара уақәнаршәоит.

Еилацоу аурок аҽы хымҧада иҟазароуп, аиҿкааратә хәҭа, аѡныҟатәи адцә агәаҭара, атема ҽыци ууанза ацаѡцәа ироуз адыррақәеи рышьақәыргәгәара. Аҧсуа бызшәа ззымдыруа ирцараҽы ҳҳы иаҳархәоит егьырҭ аурок хкҳәагьы, иаҳҳәап ажәаҳәа аизырҳара иазку аурокҟәа. Урҭ структурала еилацоу урокҟәахоит. Қәкы хаданы арҭ аурокҟәа рҽы иҟоуп: абызшәатә дыррақәа рыҭара, абызшәатә материал (алеҕсика, аграмматикатә формақәа, аконструкциақәа) аурок ралагалара, урҭ рышьаҭала ашьцылараҟәеи алшарақәеи рышьақәыргәгәара, абызшәатә материал прақтикала ацәажәаратә ажәаҳәаҽы ахархәара.

Аҧсуа бызшәа ззымдыруа ирцара иазку аурокҟәа руснагзатәқәа

Аҧсуа бызшәа арцара апроцесс – ари ажәаҳәа арҽиараҽы ихадароу ахкҟәа: аҳара, аҳәара, аҧхьара, аѡра рҽы ашьцылараҟәеи алшарақәеи рышьақәыргәгәареи реизырҳареи иазку иуадаѡу процессуп. Ацаѡцәа ирыдаагало абызшәатә материал ажәаҳәа аизырҳароуп қәкы хадас иамоу. Аурок ақәкы инақәыршәаны, арцаѡы дрызхәыцуеит аурок аструктурагьы, ацакгьы.

Иарбан уснагзатәқәоу аурок аҽаҧхьа иқәгыло?

Арцаратә етапқәа зегьы рзы апрограмматә зыҧхьагәаҭақәа ишьақәдыргәгәоит иалкааны аетап азы арцаратә қәкы, ацаѡцәа ажәаҳәа арҽиараҽы ироухьо ашьцылараҟәеи алшарақәеи рыѡазара. Арцаѡы урҭ аѡазарақәа хшыѡзышьҭра рзиуеит: аурок анымѡаҧиго, агәыҧ аҽы аус аниуа, иаҳҳәап, ацәажәараҽы, еиуеиҧшым атемақәа рыкәша-мыкәша ацаѡы ажәаҳәа ашьақәыргылара илшо, илымшо анеиликаау. Убри азы ацаѡы иидырраны иҟоу алеҕсикатә минимум, ицәажәара атемп; аҳараҽы – иарбан жәаҳәоу, уи аҳәашьа зеиҧшроу, аилкаара ацаѡцәа ирылшо, ирылымшо ашьақәыргылараҽы ицәырцыр ҟалоит абас еиҧш иҟоу азцаарақәа:

1. Урокк аҽы иалыршахар ҟалома ѡба-хҧа уснагзатә?
2. Илшома арцаѡы еиваҟәыло ѡба-хҧа уснагзатәы рымѡаҧгара?

45 минуҭ аамҭа иҭагзаны арцаѡы имѡаҧиго аурок аҽы иҟазароуп уснагзатәы хадак, егьырҭ ауснагзатә маҷқәа цхыраагзак аҳасабала иҟаларооуп ҳәа рыҧхьазоит аметодистцәа хыхь иқәгылаз аѡ-зцаарак рҭак ҟаҵо.

Аурок азы ауснагзатә ашьақәыргылара ихадароу моментуп арцара апроцесс зегьы аҽы.

Аурок аструктуреи уи акомпонентқәеи

Ишҧашьақәыргылатәу аурок? Ирымазароума аурокҟәа зегьы еицырзеиҧшны схьемак? Арҭ азцаарақәа рҭак ҟаҳцар алшоит абас. Аурок аструктура иара аурок ацаки, ирызнагоу аматериали, аурокҟәа рцикл аҽы ҭыҵс иааннакылои ирҽырҧшны иҟазароуп. Аурок аҽы арцаѡы ихы иаирхәоит, ацаѡцәа ргәазыҳәара ҳаразкша еиуеиҧшым азнеишьақәа, аформақәа, аметодкәа. Еиуеиҧшым алабҽабатә цхыраагзақәа, аудиовизуалтә харҳәагақәа рыбзоурала аурок аспектакль еиҧш имѡаҧысыр алшоит. Зны-зынла азнеишьақәа зегьы харҳәара рзуны имѡаҧго аурок аҽы конкретла аметодикатә уснагзатәы анықамла, аурок цакыда иаанхоит, аинтересгьы ацалазом. Аурок аҽы арцаѡы ихы иаирхәо азнеишьақәеи, аформақәеи,

акомпозициеи абри аҟынза иашьцылар ҟалоит, даҽа формак, иҽыцу знеишьак аурок ианалагалаха, аҵаԥцәа иаармарианы адырра ҽыцқәа рзышьҭымхыргьы алшоит. Аурок амԥаҵарақәа, ҽы хшыԥзышьҭра аҭатәуп аҵаԥцәа рҧсихологиатә ҷыдарақәа, урҭ рықәра, рмилаҭ ҟазшьақәа уҳәа убас егьырҭгьы. Гәыпқәак ибзианы ишьҭыркааула, ирыдыркыло арҵаратә формақәа, арҵаԥы еиҭниҧсахлоу аусмԥаҵгатәқәа, даҽа гәыпқәак рҽы урҭ рыдкылара рцәыуадаԥхоит аҵаԥцәа. Ас еиҧш иҟоу аҵаԥцәа иаҳа реақәыршәаны аус руеит изышьцылахьо аурок аритми уи аструктуреи.

Аурок ахәҭақәа

Аиҽкааратә хәҭа.

Аҧсуа бызшәа ззымдыруа ирҵараҽы уснагзатәы хадас иҟоу – аиҽцәажәароуп. Арҵаԥы аҵаԥцәа ацәажәара иалагартә еиҧш аҭагылазаашьа ҟаиҵоит. Рҵаԥцәақәак излазгәарҭо ала, аурок аҟны уи аамҭа рацәаны иагоит: Арҵаԥы изҵаарақәа, иаҳҳәап: Иахьа амш зеиҧшроузеи? Иарбан аамҭоу? уҳәа убас еиҧш иҟоу рыкәша-мыкәша аиҽцәажәарақәа рымԥаҵара аҭахзам ҳәа рыҧхьазоит. Даҽа ҷьоукы акласс иныԥаланы, аҧсшәа ҳәаны, аурок иналагоит: Урҭ ражәаҳәа инықәырпшшәа абас иҟоуп: Мшыбзиақәа! Шәтәа! Иаашәырты шәырҵага шәҟәқәа!

Шәгәы ишҧаанаго, абас еиҧш излагаз аурок аҟны иҟалома алҵшәа бзиақәа? Аҧсуа бызшәа аурок атмосфера излалшо ала иманшәаланы иалаагаларооуп аҵаԥцәа. Рхатәы бызшәа адунеи аҟынтәи аиҽцәажәара ҳҳы иархәаны аҧсуа бызшәа адунеи иагәылаҳгаларооуп. Хыхь ҳаззаатгылаз арҵаԥцәа уи аԥыза амԥа рзымпшааит азы, аурок алагамҭаҽы инарыгзо адҵақәагьы ишахәҭо еиҧш ирылымшо иҟалар алшоит аҵаԥцәа, мамзаргьы адҵақәа рынагзараҽгьы агхақәа ҟарҵо иалагоит. Убри азы аиҽкааратә хәҭаҽы хымпада иаҭахуп еиуеиҧшым атемақәа рыла аиҽцәажәарақәа рымԥаҵара.

Арҵаԥы аҵаԥцәа ркынтәи еиликаар ҟалоит ууанза урокс ирымаз, ргәалаҟазаара зеиҧшроу, аконтрольтә ԥра шынарыгзаз уҳәа убас егьырҭгьы. Аиҽцәажәара мԥаҧысроуп ԥыцьа аиԥызцәа анеиқәшәо реицәажәара шымԥаҧысуа иеиҧшны. Алагамҭа шыҟоу еиҧш иҟалар ауп анҵәамҭагьы. Убри адагьы аурок алагамҭаҽы арҵаԥы аҵаԥцәа иреиҳәоит аурок апрограмма (иҟарҵараны, ирҵараны иҟоу, аурок анҵәамҭаҽы ироураны иҟоу ашьцылараҟәеи алшараҟәеи).

Хыхь иаҳҳәаз шьақәыргәгәо иҟаҳҵап алкаа: Аиҽкааратә хәҭа хымпада иҟазароуп аурок аҽы, аурок алагамҭаҽы.

Аԥныҟатәи адҵа агәаҭара.

Ууанза ирымаз атема (аурок) разҵаара – аурок иакомпонент хадоуп, уи мԥаҧаагоит ҽырҳәала еиҧш ԥралагьы. Иаҭахума аурок аҽы ари ахәҭа? Аҵаԥцәа аԥныҟатәи дҵас ԥрала аҽаршьцылара рымазар, адырԥаҽны акласс аҽы уи адҵа ахы инаркны аҵыхәанза аҵаԥы ибжьы ҭыганы аҧхьара аҭахзам. Адҵа анагзашьа хымпада игәаҭатәуп, уи иашьашәало даҽа ҽаршьцыларак акласс аҽы анагзаразы ирыдгаланы. Аҧсуа бызшәа ззымдыруа ирҵара иазку аурок егьырҭ аматәаркәа рурокқәа излареиҧшым рацәоуп. Аматәаркәа: афизика, аҭоурых уҳәа рҽы аҵаԥцәа адыррақәа рыҭароуп қәкы хадас ирымоу. Аҧсуа бызшәа ззымдыруа ирҵараҽы ақәкы хадақәа иреиуоуп ажәаҳәа арҽиараҽы апрақтикатә шьцылараҟәеи алшараҟәеи рышьақәыргәгәареи рырҽиареи. Аҵаԥцәа рдырра агәаҭареи, аурок (атема) разҵаареи мԥаҧгахар алшоит ацәажәаратә ажәаҳәа иадҳәаланы, алеқсика-грамматикатә ҽаршьцылараққәа рымԥаҧгарала. Адыррақәа ргәаҭара, урҭ аконтроль рзура ыказароуп хымпада аурок аҽы, уи аурок иахәҭакуп.

Аԥныҟатәи адҵа (атема ҽыц) рызнагара – аурок ахәҭақәа зегь реиҳа ихадоу акоуп. Убри азы аамҭа алкааны иаҭахуп, рхыҧхьазара маҷзаргьы, рцаԥцәақәак ишыҟарҵо еиҧш, аҵәцәа абжьы ангалак ашьҭахь акәзам аҵаԥцәа аурок ҽыц анрыҭатәу. Аԥныҟатәи адҵа шыҟаҵатәу еилырганы аҵаԥцәа ираҳәаны, акласс ҭаы иантатәуп. Аԥныҟатәи адҵа анагзара аҵаԥцәа рымч ақәхо иҟазароуп, уадаԥра аламзароуп. Аԥныҟатәи адҵа анагзараҽы аҵаԥцәа ирыцхраароуп акласс аҽы аус здырулоз абызшәатә материал, аҽаршьцылараҟәа.

Ууанза ирҵахьо, ироухьо адыррақәеи адырра ҽыцқәеи рышьақәыргәгәара иазкны аамҭа хазы иазпҵәаны аус адул-

атәуп. Урҭ аурок ахәҭақәа мҩаԥгазар ҟалоит афронталтә зцаарақәа рхархәарала, мамзаргьы ироуз адыррақәа ҽырҳәалатәи, ҩралатәи аҽаршьцыларақәа рынагзарала.

Аҽаршьцылара ацаҩцәа ирҵаз атема иақәшәо, ахықәкы нанагзо иҟазароуп.

Аурок алгамҭа иахәҭакуп аихшьала аҟаҵара. Арҵаҩы иуалуп ацаҩцәа аурок аҩныҵка ирылшаз, ирҵаз, зцара рцәыуадаҩхаз, имарианы ирыдыркылаз уҳәа разгәаҭара. Арҵаҩы ихамышҭыроуп иара убас ацаҩцәа рҭакқәа ирықәнаго ахәшьарақәа рыҭара. Арҵаҩы ацаҩцәа рҭакқәа рзы агәынамзара имазаргьы, уи ацаҩцәа дрыԥҵәҟьаны, иакәым ажәала иреимҳәароуп. Аурок аҿы иҟазароуп гәык-ԥсыкалатәи аизыҟазаашьа, атмосфера бзиа, апатуеиԥҵара, еиҿкааны, иԥшзаны ацәажәара.

Аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирҵара иазку аурок аҿы хымԥада иҟазароуп аурок аетапқәа:

1) аурок алагамҭа; уи аԥсышәала аицәажәаразы аҭагылазаашьа бзиақәа раԥцара алнаршоит;

2) абызшәатә материал агәынкылашьа аилкаара, уи ашьақәыргҽғәара;

3) атема ҽыц рызнагара, уи ашьақәыргҽғәара;

4) аурок аҧцәамҭа (алгамҭа): аихшьала аҟаҵара, аҩныҟатәи адҵа рыҭара, ахәшьара ақәыргылара (ахәшьара арҵаҩы иԥәиргылар ҟалоит аурок аетапқәа зегьы рҽы).

Аурок азы аамҭа аихшара.

Арҵаҩы ибзианы идыруазароуп аурок аԥхьатәи азбжа 20 минуҭ аусуразы иаҳа алҵшәа шамоу, убри аамҭа ашьҭахь ацаҩы иаҳа дшааԥсо. Апрақтика ишаҳнарбаз ала, аматериал ҽыц аурок актәи ахәҭаҽы 15-20 минуҭ аамҭа иҭагзаны алагалара, иаҳа алҵшәа амоуп. Аметодистцәа изларыԥхьазо ала, изхысыз, ирҵаз разҵаара, уи агәаларшәара мҩаԥгазар бзиоуп 15-20 минуҭ рышьҭахь, иара убас 8-9 саат рышьҭахь – аҩны, иара убас 24 саат рышьҭахьгьы. Уи агәынкылара иацхраауеит. Аиҭагәаларшәара арҵаҩы имҩаԥигоит есҟьынагьы, аурок ҽыц ахь даниасуагьы, ацаҩцәа ироуз адыррақәа анышьақәиргҽғәоугьы.

Аурок аҿы иҟалар алшоит апаузақәа, арҵаҩы аусура хкҟәа, аформақәа аурок ианалеигало, усура хкык аҟынтәи даҽа усура хкык ахь даниасуа.

Убасҟан арҵаҩы иажәаҳәа ҟалар алшоит абас:

Шәазхәыц. Ишәагәалашәыршәа. Уи ҳара иаҳҵахьеит. Уи ҳара иаадыруеит.

Аурок акоммуникативтә цакы. Арҵаҩы аурок иҽаназыҟаиҵо, есҟьынагьы идыруазароуп, ихамыштларооуп конкретла аурок иалагзаны иҵаҩцәа идирҵараны иду адҵа. Ҏцаҩцәажәак рурокқәа акгьы агымкәан, еиҿкааны имҩаԥыргар ҟалоит, аха аурок амҩаԥгашьазы аихшьаала ҟаҵараҿы ацаҩцәа рбызшәатә дыррақәа ԥсыеуп ҳәа азгәарҭоит аурок иалатәаз аметодистцәа.

Иаҳҳәаԥ: аурок мҩаԥгахар ҟалоит иахьатәи аметодика аҭахрақәа инарыкәыршәаны, уи рхиан алабҿабатә хархәагақәа рыла, аурок аҿы иҟан абыжьтаҩ, аграмматиказы асхьемақәа, атаблицақәа. Ацаҩцәа арҵаҩы иҟынтәи ироуит акыр ацакы змаз аинформациа, идырбаз асахьақәа инарыдҳәаланы аилкаарақәа рацәаны. Абас еиԥш ибзианы еиқәыршәо аурокқәа рҿы ацаҩцәа рақтивтә жәар иахьынзахәҭоу аус адымулакәан ианаанха, аурок ақәкы азынамыгзеит ҳәа иԥхьазатәуп. Аԥсуа бызшәа ззымдыруа идзырҵо арҵаҩы ицаҩцәа аинформациа мацара рыҭара акәзам қәкыс имоу, уи идирҵароуп ирзымдыруа абызшәа.

Аԥсуа бызшәа дзырҵо арҵаҩы длитератураҭцааҩзам, джурналистзам, мамзаргьы дсахьаҭыхыҩзам, ма дҟазаҭцааҩзам. Зегь раԥхьаза иргыланы уи абызшәатә материал рыҭара мацара акәзам дзызку, уи ириҵо аматериал ишақәнаго еиԥш идирҵароуп.

Аурок арҵаразы агәаҳәара аҭара (амотивациа)

Арҵаҩы иуалуп:

1. аурок алагамҭаҿы ацаҩцәа раҳәара уи қәкыс иамоу, ацаҩцәа дыррақәас ироуа аурок амҩаԥгара иабзоураны;

2. ацаҩы иҟынтә ҳаззыԥшу адыррақәеи, алшарақәеи, ашьцылараҚәеи рдырра;

3. адыррақәа ииашаны ргәатара;
4. адыррақәа ииашаны ахәшьара рзықәыргылара;
5. аҵаҩы иааирԥшыз агәазыҳәаразы иреҳәара;
6. аҵаҩы иааирԥшыз адыррақәа рцәыргара, аҵара аинтерес иркра, аҵарахьы иҵегь иҳараку агәазыҳәара иҵара;
7. адыррақәа реилкааразы аицлабрақәа рымҩаԥгара;
8. аицлабрақәа рымҩаԥгараан аҵаҩы иԥсихологиатә ҟазшьақәа хшыҩзышьҭра рзура.

Арҵаҩы аурок амҩаԥгара иҟаназыҟаиҵо хшыҩзышьҭра аиҵароуп.

Арҵагатә материал ахәшьара аҭара шаҭаху
(анкета аус адулара, азҵаарақәа рҭакҟаҵара)

1. Аматериал аинтерес аҵоума?
2. Аматериал аҵаҩы аус инаруама?
3. Иазнарҳауама аматериал аҵаҩы идырреи иԥышәеи?
4. Арҵагатә материал ақәки ауснагзатәқәеи еилкааума?
5. Аҵаҩцәа ирыдгалоу аматериал абызшәа арҵара нагзаны иалнаршома?
6. Ирыдгалоу аметодқәа арҵара иазхома?
7. Хшыҩзышьҭра аҭоума хаҭа-хаҭалатәи аусура?
8. Аусеицура аелементқәа еиҳа еиҳаума аицлабрақәа рааста?
9. Аицәажәаразы аеаршьцыларақәа азхома?
10. Аурок аиҭагәаларшәареи ашьақәыргәгәареи еиҷнакаауама?
11. Ахалатәи аусура алнаршома?

Адҵақәа

1. Адҵа апрограмма иақәшәо иҟазароуп.
2. Адҵа алабҽаба ацзар зынза ибзиоуп.
3. Адҵа рҽиаратәызароуп, уи абзоурала еилкаахароуп адыррақәа.
4. Адҵа алҵшәақәа есқьынагьы ирылацәажәатәуп.

5. Адҵа аиндивидуалтә лҵшәақәа ирхыԥхьаҙалатәуп азеиԥшлҵшәақәа рахь.
6. Адҵа есқьынагьы иантҙалатәуп (иҩлатәуп).
7. Адҵа аҵаҩы иқәреи, ишьцыларақәеи, илшарақәеи ирықәшәо иҟазароуп.
8. Адҵа иалкааны аамҭак иҵагзаны, инагзалатәуп.

Аԥсуа бызшәа ззымдыруа идзырҵо арҵаҩы есқьынагьы иԥышәа еизирҳауазароуп, иҩызцәа аԥышәа змоу арҵаҩцәа рурокҟәа дрылатәозароуп.

Ҵаҟа ҳазаатгылоит аурок анализ иазку имазеины иҟоу агәатаратә схьема.

Аурок анализ

Амаҭәар _____
Арҵаҩы ижәла, ихьз, иабхьзы _____
Арыцхә _____ акласс _____
Аурок алатәара ақәкы _____
Аҵаҩцәа рхыԥхьазара _____
I. Иазыҟаҵоума аурок алагара _____
Аурок атема _____
Аурок ақәки ауснагзатәқәеи _____
II. Активизациазы ацхыраагзақәа _____
а) арҵаҩы иажәаҳәа _____
б) аклассгәы ахархәара _____
в) атехникатә цхыраагза _____
г) алабораториатә усура _____
е) ахалатә усура _____
ж) хаз-хаҭалатәи аусура _____

III. Алшарақәеи ашьцыларақәеи _____
IV. Аматериал ҽыц аиҭаҳәара: _____
а) амчқәхара _____
б) алабҽабатә цхыраагза _____
в) аҵаарадырра _____

г) атеориеи апрақтикеи реимадара _____

V. Акласси арцаҩи реимадара

VI. Аусура аформақәа

а) афронталтә _____

б) хаз-хаҭалатәи аусура _____

в) агәыпҭә _____

г) ҩыџьа-ҩыџьалатәи _____

д) рольла ахәмарра _____

е) арҿиаратә хәмарра _____

VII. Аҩныкатәи адҵа

Ирыҵан: аҵәҵәа ҟалааншза еилырганы аҵәҵәа ашьҭахь еилмыргазакәа

VIII. Аҩныкатәи адҵа амехак:

а) иазхом;

б) имыцхәуп;

в) иазхоит.

IX. Аурок азы ахәшьарақәа

"5" "4" "3" "2"

(ахҳәаа аҭаны, ахҳәаа амҭакәа)

X. Ақтивла аурок аҿалархәра:

_____

_____

_____

XI. Иҧсыҿу арцаҩы аус идулара

а) аиндивидуалтә знеишьа _____

б) адифференциалтә знеишьа _____

в) _____

г) _____

Аурок аихшьаала: иҟацан иҟацазамызт

Алкаакәа:

_____

_____

_____

_____

_____

Абжьагажәа

_____

_____

_____

Агәаҭаратә зцаарақәеи адцақәеи

1. Иаҭахузеи арцаҩы иҟынтә аурок амҩаԥгаразы?
2. Шәрыхцәажәа аурок ахкқәа.
3. Аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирцара иазку аурокқәа руснагзатәқәа шәырзаатгыл. Иарбан уснагзатәқәоу аурок аҿаԥхьа иқәнаргыло?
4. Шәырзаатгыл аурок аструқтуреи уи акомпонентқәеи.
5. Шәрыхцәажәа аурок ахәҭақәа зегьы.
6. Шәазаатгыл аурок азы аамҭа аихшара.
7. Ишәҳәа аурок акоммуникативтә цакы.
8. Рҭак ҟашәҵа арцагатә материал ахәшьара шаҭатәу иазку азцаарақәа.
9. Иарбан уснагзатәқәоу аҵаҩы аҵаразы агәаҳәара изҭо, имотивациа ҳаразкуа?
10. Шәрыхцәажәа адцақәа.

Арцаҩы ироль арцаратә процесс аҿы

Арцаҩы дызҿу иус ҳаракуп. Уи есқьынагьы ауаажәларраҿы иҭакԥхықәра дууп, изызҳауа абиԥара реицаазараҿы.

Еицырдыруа аурыс царауаҩы, арцаҩы ду С.Т. Шацки иҩуан: "Арцаҩы дзеиԥш усзуҩуп, уи еиҿикаауеит аҵаҩцәа рыԥсҭазаара, Арцаҩы дыҭцааҩуп, зегьы ибарҭоуп – абар, абас иҟоу иоуп иахьатәи ҳашкол иаҭахугьы". Иахьатәи аԥсҭазаара аҭахрақәа дрықәшәо дыҟазароуп. Убри азы ҳазаатгылап уи дыҟазарц шахәҭоу.

Арҵаҩы дыҟазарҵ шахәҭоу

1. Арҵаҩы имаҭәар идыруазароуп.
2. Арҵаҩы дқьиазароуп (дразызароуп).
3. Арҵаҩы аҵаҩцәа рзы иаамҭа дамеигзозароуп.
4. Арҵаҩы аҵаҩы хазы аус идулара дацәымаашьозароуп.
5. Арҵаҩы еснагь диашазароуп (аҵаҩы ихәҭамкәа димабашьыроуп).
6. Арҵаҩы аҵаҩцәа рзы дҽырԥшыгазароуп.
7. Арҵаҩы аҵаҩцәа еилимхуазароуп. (Аҵаҩцәа ирыԥҽнаго ахәшьарақәа риҭозароуп. Здыррақәа еиҟароу аҵаҩцәа рыхәшьарақәагьы еиԥшызароуп).
8. Арҵаҩы еснагь длахҽыхзароуп. Уи игәалаҟара бааԥсы инимырԥшуазароуп.
9. Арҵаҩы дыхжәамзароуп, ауаҩы ирыцхашьара илазароуп.
10. Арҵаҩы аҵаҩы аҵара дазикуазароуп.
11. Арҵаҩы аҵаҩцәа дырзааигәазароуп (урҭ рыхәмаррақәеи, рышәаҳәареи, рыкәашареи излауала иҽрылаирхәуазароуп).
12. Арҵаҩы деиҽкаазароуп, днапхгаҩызароуп.
13. Арҵаҩы имаҭәар агәыбылра аҵаҩцәа идиркуазароуп. (Арҵаҩы имаҭәар аҵаҩцәа бзиа ирбартә ирызнеигозароуп).
14. Арҵаҩы аҵаҩцәа цәымгыс дҟарымцартә еиԥш ихы мҩаԥигароуп.
15. Арҵаҩы ачҳара ду илазароуп. Арҵаҩы злеишәа бааԥсу аҵаҩы имаршәа акышьа дақәшәозароуп.

Аҵара-аазаратә ус аҟны, аус еицызуа арҵаҩи аҵаҩи роуп. Дара реизыҟазаашьаҟны ихымпадатәны изыкәныкәатәу ҳәа иԥхьазоуп аҵаҩы ибзиабара. Аха уи иаанагазом аҵаҩы иааиҳәалак ҟаҵалатәуп ҳәа. Арҵаҩы иқәиргыло адҵа наигзароуп аҵаҩы. Идуҵозар ирҟаҵа, аха убри аан иаҳаҭыр шибогьы реицәажәареи русуреи ирылибаауазар ауп аҵаҩы[45]. Изакәызаалак ус ҽыцк иалагатәызар, аҵаҩцәа алархәтәуп уи аус

[45] Царгәыш Шь.К. Апедагогика. Аҟәа 2000. Ад. 240.

азбарагьы, аплан ашьақәыргыларагьы. Усҟан ауп урҭ уи аус агәахәара анырнаҵо, аус ибзианы рхы аналадырхәуа. Усҟан ауп рырҵаҩцәагьы даргьы реимабзиара аҽанарҿҿәо.

Хыхь ишаҳҳәаз еиԥш, арҵаҩы аурок аҽы иааникыло аҭыԥ ҿҿәоуп, ироль даара иҳаракуп. Арҵаратә процесс аҽы арҵаҩы ироль:

Арҵаратә процесс анапхгаҩы.
Абызшәа арҵара аларҵәаҩы.
Абызшәа арҵара амҩаԥгаҩы.
Абжьаҟазаҩ.
Абызшәа аҵаразы аҵаҩцәа агәахәара рызҵо.
Адыррақәа реимдаҩы.
Агәаҭаҩы.
Абызшәдырҩы.
Ахылаԥшҩы.
Аҭҵааҩы.
Ачҳара змоу ауаҩы.

Иаԥсыуам ашкол аҽы аԥсуа бызшәа дзырҵо арҵаҩы иҵыдарақәак

Аԥсуа бызшәа арҵаҩы, аԥсуа бызшәа аграмматика (аорфография) бзиазаны идыруазароуп.

Аԥсуа бызшәа аграмматикатә ԥкарақәа урысшәала аҵаҩцәа рызнагара илшозароуп.

Аҵаҩцәа рхатәы бызшәа (аурыс бызшәа) ачыдарақәа идыруазароуп, иазгәеиҭозароуп.

Атранспозициеи аинтерференциеи зхылҿиааува аурыс бызшәа аҿырҵрақәеи афактқәеи идыруазароуп.

Аинтерференциа аԥирҟәкәааувазароуп.

Арҵаҩы иажәаҳәа

Арҵаҩы аурок аҽы иажәаҳәа зеиԥшроу, уи шаҟа аамҭа аҵанакуа аурок ақәкы иаҽырԥшхоит. Аурок ахәҭақәа зегьы рҽы еиԥшны имҩаԥысзом арҵаҩы иажәаҳәа. Аматериал ҽыц

ахәыҷқәа рызнагараҽы, арҵаҩы иаҳа еиҳаны дцәажәозароуп, егьырҭ аурок ахәҭақәа рҽы аасҭа.

Аметодист Е.И. Пассов ишазгәеиҭо ала, арҵаҩы аурок аҽы ицәажәара 10% иреиҳамзароуп[46]. Арҵаҩы иажәаҳәа ҽырҧшыгазароуп. Уи иажәаҳәаҽы иҟамларoуп иназам ахшыҩцакқәа аазырҧшуа афразақәа, арепликақәа. Аурыс школ аҽы аус зуа аҧсуа бызшәа дзырҭо арҵаҩы ибзианы идыруазароуп аурыс бызшәа. Арҵаҩы идиққиа бзиазароуп, ибжьы иара иаҳауа иҟазароуп. Арҵаҩы иажәаҳәа атемп ишақәнаго, зынзагьы иҭынчцәамкәан, зынзагьы ирццакцәамкәангьы, анорма иҭымгакәа иҟаларoуп.

Иарбан жәару, терминалогиатә ажәақәоу аҧсуа бызшәа ззымдыруа идзырҭо арҵаҩы ихы иаирхәо?

Арҵагатә программа инақәыршәаны, уаҟа иазгәаҭо, аҵаҩцәа ирҵараны иҟоу алеҟсика ихы иаирхәароуп арҵаҩы. Аҵаҩцәа рақтивтә жәар аҽгьы иҟаларoуп урҭ ажәақәа. Аҧсуа бызшәа алингвистикатә терминқәа, иаҳҳәап аҧсышәала ажәаҳәа хәҭақәа рыхьзқәа аҵаҩцәа рақтивтә жәар аҟынтә апассивтә жәар ахь ииасыргьы ҟалоит. Урҭ рыхьзқәа аҵаҩцәа аҧсышәала ирзымҳәозаргьы, прақтикала ражәаҳәаҽы рхархәара рылшо, насгьы алеҟсика-грамматикатә ҽаршьцыларақәа рҟынтәи урҭ ажәаҳәа хәҭақәа ралкааразы алшарақәеи ашьцылаpақәеи рымазароуп.

Аҽаршьцылаpақәа рынагзашьа

Аурок аҟны аҵаҩцәа ирыдаагало аҽаршьцылаpақәа рынагзара рылшо иҟазароуп. Аҽаршьцылаpақәа ирыцу адҵақәа аҵаҩцәа еилыркааузароуп. Адҵа ианаҧхьалакҵәкьа, аҵаҩцәа иҟаҵатәу, ишыҟаҵатәу иазхәыцуазароуп.

Адҵа иамазароуп ахатәы қәкы.

Иаҳҳәап ҽаршьцыларак акласс аҽы инарыгзеит аҵаҩцәа.

[46] Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. М. 1985. Ад. 201.

Убри аҽаршьцылара анагзара иабзоураны аҵаҩцәа ироуз адыррақәеи алшарақәеи дырзаатгылоит арҵаҩы.

Арҵаҩы иажәаҳәа ҟалар алшоит абас. (Урыс бызшәала).

1. Сегодня мы с вами потренируемся, чтобы вы правильно могли употребить в речи глаголы прошедшего времени.

2. В упражнении 4 даётся начало высказывания. Вы его продолжите, чтобы сообщить, что данное действие произошло в прошлом.

Агхақәа аус шрыдулатәу

Аҵаҩцәа ражәаҳәаҽы иҟарҵо агхақәа анбариашатәу, насгьы ишҧариашатәу? Ириашатәума аҵаҩы агха аныҟаитцаҵәкьа инашьҭархҳны? Абас еиҧш иҟоу азҵаарақәа цәырҵуеит арҵаҩы иҿаҧхьа, еиҳаракгьы аҧсуа бызшәа ззымдыруа идзырҭо арҵаҩы. Урҭ рҵак ҟаҳҵар ҳалшоит абас. Алагарҭатә классқәа рҽы аҵара зҵо аҵаҩы игха риашатәуп, уи аныҟаҵахалак инашьҭархҳны, аҵаҩы имаршәа кны, дамыргәаартә еиҧш. Арҵаҩы ус еиҧш ихы анымҩаҧимга, аҵаҩы уажәшьҭан агхаҟаҵара дацәшәаны зынза ацәажәара даҟәыцыргьы алшоит. Ацәажәаратә ажәаҳәа иаҧырхаго, уи зырхәанчо агха иара убраҵәкьа ириашатәуп. Аҵаҩы ацәажәара даҟәымхзакәан "агха шҧаҟауҵеи, изыҟауҵазеи" ҳәа димацәҳакәан, иара аҵаҩы ихала ириашартә, игха гәеиҭартә еиҧш дазхьеирҧшлароуп.

Аҵаҩы ишьақәиргылоит аҳәоу: Сара сашьа ашкол *ахь* аҵара иҵоит.

Арҵаҩы иажәаҳәа ҟалар алшоит абас: Саҭамыз, уашьа ашкол аҽы аҵара иҵоит (имҵои).

(Извини, я не совсем понял, где твой брат учится "ашкол аҽы" – не правда ли)

Ас еиҧш иҟоу агха ариашара методикала ибзианы имҩаҧысит, агха аҿеира алыршахеит аицәажәараҽы. Арҵаҩы аҵаҩы иҵеиҳәеит ииашоу аформа, аҵаҩы игха еилкааны, ииашаны иҳәеит. Арҵаҩы ихы иаирхәоит афразақәа, аҵаҩы имаршәа кны, уи иаҳаҭыр баны.

Извините, я не совсем понял.

Прости, я не расслышал, что ты сказал.

(Саҭамыз, цқьа исзеилымкааит иуҳәаз. Саҭамыз, цқьа исмаҳаит иуҳәаз).

Арцаҩы ацаҩы иҵеиҳәоит ииашаны ишҳәатәу. Аҵаҩы иаҳа еиҧьны игәникылоит арцаҩы иҵеиҳәаз ажәаформа. Гхақәак, урҭ уамак рыҵарымкуазар, аҵәажәаратә ажәаҳәа аҵакы рымҧсахуазар, арцаҩы урҭ агхақәа мыриашакәан иаанижьыргьы ҟалоит. Аҵәажәара анымҩаҧысуа амомент азы, аҵәажәара даҧыргахамхарҵ азы, арцаҩы агхақәа гәникылоит, ҷьара ианиҵоит, уажәшҭан аус рыдиуларазы. Арцаҩы ацаҩцәа рыгхақәа еидикылоит, аклассификациа рзиуеит, нас агхақәа акласс аҽы аус рыдиулоит. Агхақәа анализ рзыҟаҵара иабзоураны, арцаҩы еиликаауеит ацаҩцәа цқьа ирзымҵаз абызшәатә материал.

Агхақәа аус рыдуларақәы ихадароуп:

1. Аҵаҩы иҟаиҵо агха, ииашам авариант арцаҩы ацаҩы ицимҳәароуп. Ииашамкәан ажәа аҳәара, мамзаргьы аҳәоу ашьақәыргылара арцаҩы иганахьала иҟамзароуп, уи методикала ииашазам. Арцаҩы ииашамкәан ииҳәаз ажәа, аҳәоу ацаҩы ирласҙаны идикылоит, убас ишыҟаҵәкьоугьы игәникылоит. Убри азы аҧсуа бызшәа дзырҵо арцаҩы ибызшәа дацклаҧшны, имырхәанчакәан, ажәакәа, аҳәоуқәа, афразакәа ишақәнаго еиҧш, ииашаны иҳәараоуп.

2. Агха ҟазҵаз далкааны, ихьз, ижәла мҳәакәан, аусура еиҿкаатәуп. Иаҳҳәап, зынза ииашазам арцаҩы ихымҩаҧгашьа ҵаҟа ҳаззаҭгыло аситуациақәы.

Иацы Кама еиҭах, даҽа знык аконтрольтә ҩыраҽы агхақәа рацәаны иҟабҵеит аҟаҵарба аамҵатә формақәа рҿы, убри аҟнытә убарҭ агхақәа ҳарзаатгылап иахьа, атема ҳҵәалаҳаршәап.

(Вчера Кама опять сделала ошибки в контрольной работе при употреблении временных форм глагола, поэтому мы сегодня вернёмся к этой теме).

Агха ҟазҵаз аҵаҩцәа рыхьзи рыжәлеи ҳәаны ралкаара, аҵаҩцәа ргәалаҟазаара ланарҟәуеит ҳәа азгәарҭоит аметодистцәа.

Арцаҩы акласс аҽы агхақәа аус зрыдиуло, иаҳҳәап Кама агхақәа ҟалҵеит азы мацара акәзам, урҭ аҵаҩцәа зегьы ирҵәыҟало агхақәа рхыҧхьазараҽы иахьыҟоу ауп, насгьы ихадароуп уи аус адулашьа, агха ариашара иадҳәалоу азнеишьақәа.

Агәаҭаратә зҵаарақәеи адҵақәеи

1. Шәахҵәажәа арцаҩы дыҟазарц шахәҭоу азы агәаанагарақәа.

2. Ишәҳәа аҧсуа бызшәа иаҧсыуам ашкол аҽы идзырҵо арцаҩы ироль.

3. Иарбан жәару, терминологиатә ажәакәоу аҧсуа бызшәа ззымдыруа идзырҵо арцаҩы ихы иаирхәо?

4. Изеиҧшразар акәузеи аҧсуа бызшәа ззымдыруа идзырҵо арцаҩы иажәаҳәа?

5. Аус шҧарыдиуло аҧсуа бызшәа ззымдыруа идзырҵо арцаҩы ацаҩцәа ражәаҳәаҽы ирҵәыҟало агхақәа?

Аконтроль ҟаҵареи ахәшьара ақәыргылареи

Арцара – ари арцаҩи ацаҩи русеицура ауп. Агәаҭара, аконтроль аҵаҩцәа рдыррақәа реилкаареи, аҵаҩцәа аҵарақәы ироуз алҵшәақәеи рдырреи арцарақәы ихадоу акомпонентқәа ируакуп. Адырра аилкаареи аҵара ахырхарҵеи еиҽыркаауеит арцаҩи ацаҩцәеи. Уи мҩаҧгахар алшоит ҽырҳәалеи ҩралеи. Аҵаҩцәа ироуз адыррақәеи алшарақәеи гәаҭахоит аурок аҽы еиҧш азшьақәеи аҧышәарақәеи рымҩаҧгаралагьы. Ахәшьареи арцара алҵшәақәеи аҵара ақәкы иадҳәалоуп, урҭ ирылшоит ауснагзатә ҽыцқәа ралхреи, ма мап рыцәкреи, арцаратә процесс аҽы аҭыҧ змоу агхақәа разгәаҭареи. Абас еиҧш иҟоу ахәшьараҭара мҩаҧыргар ҟалоит арцаҩы еиҧш аҵаҩцәагьы. Арцаҩы имҩаҧиго агәаҭара цхыраарак аҳасабала иалнаршоит аҵаҩцәа рдырра аконтроль азура, арцара аҵакы зеиҧшроу аилкаара, аҵаҩцәа абри аетап аҽы ироуз адыррақәа рыҩазара ахьынзаҳараку азгәаҭара, аҵаҩцәа ирҵази ирзымҵази ргәаҭара уҳәа убас егьырҭгьы.

Аҵаҩцәа ирызнагаз адыррақәа анализ рзураан, арҵаҩы хшыҩзышьҭра аиҭоит арҵаразы аҵаҩцәа ирыдигалаз аматериал ахаҭабзиара ахьынзаҳараку. Арҵаҩы есқьынагьы идыруазароуп аҵаҩцәа идирҵо аматериал рґәы ақәпымҵәо, аинтерес рнаҭаратәы, аусеицуразы аҭагылазаашьақәа аԥнаҵо иҟоу, иҟаму. Арҵаразы аинтерес ҟалартә еиԥш арҵаҩы аҵаҩцәа ироуз адыррақәеи алшарақәеи рґәаҭаразы, арҵаҩы ахшыҩзышьҭра аиҭозароуп:

1) агәаҭара есқьынагьы аиндивидуалтә ҟазшьа шамоу. Уи иаанаго аҵаҩы хаҭала, индивидуалла идыррақәа рґәаҭара ауп. Араҟа агәыԥ аҿы инеизакны урҭ рдыррақәа рыхәшьара акәзам қәкы хадас иҟоу, аҵаҩы хаҭала идырра ауп;

2) агәаҭара арҵара аетапқәа зегьы рҿы ишыҟаҵалатәу, аконтроль есымша системала аҟаҵара шаҭаху;

3) аконтроль арҵагатә программақәа, астандартқәа ирықәшәо ишыҟаҵатәу. Аконтроль ииашаны имҩаԥгалатәуп, арҵаҩы ахәшьара иҭараан иҟаимҵароуп агхақәа, аҵаҩы игәы изырхьша азнеишьақәа.

Аконтроль аҟаҵараҿы иҟалароуп хаҭалатәи, адиффиренциалтәи знеишьақәа. Уи иаанаго убри ауп, арҵаҩы арҵагатә материал ашьаҭала, аҵаҩы иԥсихологиатә ҟазшьақәа хшыҩзышьҭрақәа рзуны, еиуеиԥшым азнеишьақәа, аметодқәа изиԥшааларoуп. Абас еиԥш иҟоу азыԥхьагәаҭақәа арҵаҩы даныҚәныҟәа, аконтроль ишақәнаго еиԥш имҩаԥигоит ауп иаанаго.

Аконтроль ҟаҵаратә метод – ари аҵаҩы иҵаратә лшарақәеи, идыррақәа рыҩазареи, арҵаҩы ирҵаратә усурақәа рылҭшәақәеи роуп. Аконтроль ҟаҵаратә методқәа – ари иааиԥмырҟьазакәан арҵаҩы аҵаҩы аурок аҿы, мамзаргьы аурок анҭыц иусушьа ахылаԥшреи ахәшьара иҭареи роуп.

Аҵаҩцәа рылҭшәақәа, рдыррақәа реилкааразы арҵаҩы ихы иаирхәоит ахәшьараҭаратә метод. Ахәшьара аныкәиргыло арҵаҩы раԥхьаза иргыланы дырзаатгылоит:

1) аҵаҩцәа аурок аҟны раԥхьа ишьҭаз адҵақәа шеилыркааз, ишынарыгзаз;

2) арҵара етапқәа зегьы рҟны аҵаҩцәа разыҟаҵаратә ҩазара, урҭ рдыррақәа;

3) аҵаҩцәа ироуз адыррақәеи, ашьцыларақәеи, алшарақәеи рхаҭабзиара.

Ахәшьара аҭареи аконтроль ҟаҵареи еидҳәалоуп. Аконтроли ахәшьареи иобиективтәуп, ииндивидуалтәуп, системала иҟазароуп. Ахәшьара арҵаҩы ианықәиргыло, амотивациа ацзароуп, аҵаҩы ихы иаиҭо ахәшьара иақәшәо иҟазароуп.

Аҵаҩы идыррақәеи илшарақәеи ахәшьара рыҭахоит арҵара аетапқәа зегьы рҿы, аха етапцыԥхьаза агәаҭара мҩаԥысуеит еиԥшымкәа. Етапцыԥхьаза агәаҭара иамоуп иара иазҵыдоу афункциақәагьы.

Алагарҭатә етап аҿы арҵаратә процесс аҿы ихадоу адыррақәа нҵкааны ианеилкаахалак ашьҭахь, аҵаҩцәа азхьарԥшлатәуп иҿыцу аматериал рызнагарахь.

Арҵаратә процесс анымҩаԥысуа игәаҭахоит аҵаҩцәа ироуз алшарақәеи, адыррақәеи, ашьцыларақәеи, насгьы убарҭ ироуз адыррақәа ахьынзаҳараку, иахьынзаҵаулоу.

Арҵаҩы аҵаҩцәа данразҵааua, аҵаҩцәа ириҵар ҟалоит аиндивидуалтә дҵақәа. Аматериал ҽыц аныгәныркылалак ашьҭахь, арҵаҩы игәеиҭоит уи ахьынзеилыркааз, аконтроль азиуеит. Аҵаҩцәа ироуз адыррақәа рхаҭабзиара, рыҩазара анеилкаахалак ашьҭахь, арҵаҩы иганахь ала аҵаҩцәа рылшарақәеи рышьцыларақәеи рґәаҭара аҭахуп, наҟ-наҟтәи арҵаратә процесс аиҕьтәразы. Араҟа ихадароу, аҵараҿы ихьысҳау аҵаҩцәа ирҵаз, игәныркылаз аилкаароуп. Арҵаҩы аҵаҩцәа идеилиркаароуп арҵагатә материал, ихы иаирхәо аметодқәа рхаҭабзиара дацклаԥшлароуп, насгьы убарҭ зегь рыҟаларазы аҭагылазаашьа аҟаҵара дақәшәозароуп.

Адыррақәеи алшарақәеи рґәаҭара афункциа аеаԥсахцыԥхьаза, аеаԥсахуеит иара аметодикатә ҟазшьагьы. Аҵаҩцәа иргәалашәозароуп уаанзатәи ирҵахьоу аматериал. Агәаҭара араҟа иананагзоит ихадароу ароль.

Арҵаҩы аҵаҩцәа рдыррақәа рхаҭабзиара ангәеиҭо, ирыдиҵо адҵақәа аҵаҩцәа рымч ақәхо иҟазароуп, уи гәаҭахоит абарҭ аҩазарақәа рыла:

1) аелементартә етап – арҵаҩы игәеиҭоит аҵаҩы аматәар азы иелементартә дыррақәа;

2) аҩбатәи аҩазараҽы арҵаҩы игәеиҭоит аҵаҩы еиуеиԥшым аилкаарақәеи аҭагылазаашьақәеи шидыруа;

3) ахпатәи аҩазараҽы арҵаҩы аҵаҩы идыррақәа зегьы еизакны дрыхәаԥшуеит, насгьы иоуз адыррақәа ихы ишаирхәо дацклаԥшуеит. Аҵаҩы иоуз адыррақәа ихы иархәаны, дырцәымшәакәа иҟаиҵозароуп ихатәы лкаақәа;

4) ари аҩазараҽы игәаҭахоит аҵаҩцәа ироуз адыррақәа, алшарақәа, ашьцыларақәа истандартәу аҭагылазаашьақәа рыла, ма заа еиҽкаау аситуациала;

5) ахәбатәи аҩазара азкуп арҽиаратә збара. Ари аҩазараҽы аҵаҩцәа ироуз адыррақәеи, алшарақәеи, ашьцыларақәеи гәаҭахоит истандартәым аҭагылазаашьақәа рҽы. Абарҭ аситуациақәа рҽы аҵаҩцәа ирыздырзом рхы иадырхәо аматериал. Адыррақәеи алшарақәеи ргәаҭара апроцесс ииашаны амҩаԥгаразы ихадоуп уи иақәнаго агәаҭаратә дҵақәа рсистема анагзара. Аҵаҩцәа ироуз рдыррақәеи рылшарақәеи ахәшьара аҭара асистема иахьатәи ҳаамҭа акритикагьы азыруеит, уи иахҭысуеит аеыԥсахрақәагьы[47].

Ахәшьара аҭара

Ахәшьара аҵаҩцәа ирызнагаз арҵаратә материал шрыдыркылаз аилкааразы хархәара амоуп, уи адагьы уи иацхраауеит арҵара процесс игәылҭәааны иҟанаҵоит, аҵаҩы ихаҭара шьақәнаргылоит, истимул азнарҳауеит, ихалатә усура еиҽнакаауеит, ихы ахәшьара аиҭартә еиԥш аҭагылазаашьақәа ҟанаҵоит. Ииашаны ахәшьара ақәыргылара даара акраҵанакуеит, избан акәзар уи ала ҳара иаабоит аҵаҩы ахәшьара есҟьынгьы еиԥшымкәа ишидикыло, зны аҵаҩы илшарақәа, идыррақәа дрыҷәгәыҷзом, ма ихы амцхә дақәгәыҷцәоит, иҵаулоу адыррақәа имамзаргьы.

Аконтроль ҟаҵареи, ахәшьара аҭареи рсистема иамоуп иԥсыҽу аганҷәа:

[47] Анспока З., Ланка А. Справочник по методике препод. второго языка в нач. школе. Латвия 2005. Ад. 25.

1. Арҵаҩы аҵаҩы даниазҵааua, идыррақәа аконтроль аназыҟаиҵо, итрадициатәу ҽырҳәалатәи азҵаарала, усҟан аҵаҩцәа зегьы рхы аладмырхәыр алшоит. Уи иаанаго, есеныгәи аконтроль анықаиҵо арҵаҩы, ҵаҩцәақәак роуп дзазҵааua. Убри иахҟьаны аҵаҩцәа, арҵаҩы усгьы дҳазҵаазом ҳәа аурок реазықарҵазом. Ари аҩыза аконтроль ҟаҵара, арҵара процесс архьысҳауеит, аҵаҩцәа рдыррақәа аркәадоит, ирҵараны иҟоу рҵазом.

2. Арҵаҩы ахәшьара ихы иархәаны, аҵаҩцәа аурок рҵаразы ианықаиҵо ықоуп. Убри иахҟьаны ҵаҩцәақәак аҵара ргәы ахшәар алшоит. Даҽа ҵаҩцәақәак, абри ахәшьара бзиа ҳауеит ҳәа аурок рҵоит, ахәшьара мацара азын ауп, арҵаҩы ирыдиҵо адҵақәа зегьы зынарыгзо. Уи иаанаго, аҵаҩы аҵара иҵоит, адырра бзиақәа иоуразы акәымкәа, иҭаацәа рзы, ма иара ихазы.

3. Арҵаҩы аҵаҩы изықәиргылаз ахәшьара, иара арҵаҩы ихаҭа изы ихәшьараны ианықалогьы ықоуп ҳәа агәааанагаракәагьы рҳәоит.

4. Зегь реиҳа ихадоу функцианы ахәшьара ақәыргылара апроцесс аҽы иԥхьазоуп: аҵаҩцәа ироуз адыррақәеи, алшарақәеи, ашьцыларақәеи, аҵаҩы ихы аконтроль азура, ихы ахәшьара аҭара.

Аконтроль ҟаҵара қәкыс иамоуп:

а) арҵаҩы аҵаҩы ииҭаз адҵақәа шықаиҵо агәаҭара, иҟаиҵо адҵақәа рҟазшьа аилкаара;

б) арҵара астандарт инақәыршәаны, аҵаҩы идыррақәа ахьынзаҳараку аилкаара;

в) аҵаҩцәа рдыррақәеи, рылшарақәеи ахьынзаҵаулоу, ма иахьынзаԥсыҽу ргәаҭара;

г) аҵаҩы ихала идыррақәа дрыцклаԥшларц еиԥш алшарақәа иҭара.

Аконтроль ҟаҵара алҵшәақәа аабоит ахәшьара аҭарала. Аконтроль хкы зеиԥшроу ала ахәшьара ҟалар ҟалоит иҵәыргатәуи (арҵаҩы, аҵаҩы) ма аҩныцкатәи (аҵаҩы ихала ихы ахәшьара анаиҵо). Иарбан хәшьаразаалак иаҳнарбоит аҵаҩы иусура алҵшәақәа.

Ахәшьара аҭара апроцесс шоит х-кыкны:

1. Иперсоналтәу ахәшьара хкы, араҟа аҵаԥы иааирԥшуа алҵшәақәа ирҿдырԥшуеит ууанза имаз алҵшәақәа.

2. Аиҿырԥшратә ахәшьара аҭара. Аҵаԥцәа руазәк идырракәеи, иара игәыԥ иаҵанакуа аҵаԥцәа рылҵшәақәеи ирҿдырԥшуеит.

3. Инормативтәу ахәшьара аҭара хкы, аҵаԥы иааирԥшыз идыррақәа, инормативтәу аҭагылазаашьақәа ирықәшәоу, ирҟәымшәоу агәаҭара.

Иҟоуп агәааанагара[48] арҵаԥцәа ԥрақтикаҿы рхы иадырхәарц инормативтәу агәаҭара хкы, аха еиҳа иуԥыло, насгьы арҵаԥцәа еиҳарак рхы иадырхәо аиҿырԥшратә гәаҭара хкы ауп.

Арҵара процесс ихадоу қәкыс иамоу – аҵаԥцәа рхаҭара ашьақәыргылареи, урҭ рылшарақәа рырҭбаареи роуп. Аҵаԥцәа рылшарақәа, рдыррақәа реизырҳара уазхәыцуазар, есенытәи аусураҿы арҵаԥы ихы иаирхәозароуп иперсоналтәу агәаҭара хкы.

Аҵаԥцәа ирҵаз аилкааразы, арҵаԥы имԥаԥигар ҟалоит амчыбжь анҵәамҭазы, ма асеместр анҵәамҭазы агәаҭара. Еиҳа зхы ақәырԥсны изҵо аҵаԥы изыкәдыргылоит ахәшьара бзиа. Арҵаԥцәа абри аԥыза аметод аҵаԥы аҵараҿы идырракәа раарԥшышьақәа рзы иманшәалоуп ҳәа иҧхьазаны хархәара арҭеит. Ари агәаҭара хкы аҵаԥцәа рхы иақәгәыгыртә еиԥш алшара рнаҭоит, избан акәзар ироуз адыррақәа имшәазакәа рхы иадырхәоит арҵаратә процесс аҿы.

Иааиԥмырҟьазакәан ахәшьарақәа аҵаԥцәа рзықәыргылара – ари арҵаратә процесс зегьы иахәҭакуп. Аԥныҟатәи адҵақәа, есыенытәи акласстә усурақәа, мамзаргьы егьырҭ аформақәа, рылҵшәақәа реилкааразы даеак ала иузымԥсахуа формоуп.

Аҵыхәтәантәи аамҭазы инарҭбааны хархәара рымоуп ашколтә "портфолио" абзоурала агәаҭарақәа рымԥаԥгара.

[48] Анспока З., Ланка А. Справочник по методике препод. второго языка в нач. школе. Латвия, 2005.

Ашколтә портфолио ахь иаҵанакуеит:

I. Адокументқәа рпортфолио еиднакылоит адипломқәа, аҳаҭыр шәкәқәа, иара убас аҵаԥцәа рықәҿиарақәа ртәы зҳәо егьырҭ аофициалтә документқәа.

II. Ахҳәаақәеи адгаларақәеи рпортфолио еиднакылоит, аҵаԥцәа рсоциалтә прақтикатә усура ахҳәаа, арҵаԥцәа радгаларақәа, насгьы аҵаԥцәа рхатәы ҟазшьарбагақәа.

III. Ахԥатәи агәыԥ еиднакылоит аускәеи апроектқәеи рпортфолио. Ари аҿыцԥшьгара ацхыраара рнаҭоит ақәыпшцәа ринтересҟәа, рхырхарҭақәа реилкааразы, аиҳабыратә классқәа рҿы рҿыззыркуа апрофиль унарбоит.

Аҵыхәтәантәи аамҭазы адискуссиа ду цоит – арҵаԥцәеи аминистррақәеи рыбжьара иаҭахума аҵаԥцәа рзыҳәа апортфолио аизгара ҳәа. Уи ахәҭамзар ҟалап ҳәа агәааанагара ахьцәырҵуа ыҟоуп. Арҵаԥцәа еышәала иашьҭоуп апозитивтә знеишьақәа рыԥшаара.

Арҵаратә апроцесс аҿғьы, агәаҭараҿғьы иҟалоит арҵаратә стандарт иакәшәақәо иреалтәу аситуациақәа. Араҟа аҵаԥцәа арҵаԥы идирбоит рдыррақәа рыԥсҭазааратә ԥышәаҿы рхы ишадырхәаша. Усҟан иҟалазом аҵараҿы еиҳа ихьысҳауи еиҳа иҭҩәоуи ҳәа аҵаԥцәа, агәаҭара аилкааразы ишыҟоу еиԥш.

Аҵыхәтәантәи ахәшьарақәа аҵаԥцәа рзықәыргылара

Арҵаратә процесс алгамҭазы, мамзаргьы ашықәс, ма алагарҭатә классқәа рынҵәамҭазы, аҵаԥцәа разҵаара аформала, мамзаргьы аинтервиу ахархәарала, аҵаԥцәа цифрала акәымкәан, ажәала рырехәаратә, ма рырԥьаратә формақәа алагалахар ҟалоит. Аҵаԥы арҭ азнеишьақәа ихы ахәшьара аҭараҿгьы хархәара аиҭар алшоит.

Аԥсны макьана хархәара амамзаргьы, ахәшьара "хә-балл ктәи асистема" рыԥсахуа иалагеит. ҧьара-ҧьара "10 балл ктәи асистема" рхы иадырхәоит. Иаҳҳәозар, Башаран – коллеҧь аҿы адыррақәеи алшарақәеи ргәаҭаразы хархәара арҭоит 100 балл ктәи асистема.

Арҭ ахәшьарақәа рыла игәаҭахоит аҵаҩы инаигзаз адҵа аҩазара. Арҵаҩы игәеиҭоит аҵаҩы иҩышьа, иҳәашьа, ахәшьара ықәиргылоит заа еиқәыршәоу акритериақәа дрықәныҟәаны.

Агәаҭарақәа рзы рхы иадырхәоит еиуеиԥшым атестқәа, урҭ методикала ииашаны апрограмма иақәшәо еиҿкаазароуп. Аусура ахаҭабзиара шьақәыргәгәахоит субиективла, акритериақәеи аԥышәеи ирықәныҟәаны.

Асубиективтә хәшьарҭара аарԥшхоит, игәаҭахо алшарақәа, хазы компонентны ианузымшо. Ари аҩыза аҭагылазаашьа арҵаҩы данҭагыло, еиҕьуп ахәшьара стандартәны аҟаҵара. Аха зегь акоуп арҵаҩы излаилшо аобиективтә знеишьақәа ихы иаирхәозароуп, аҵаҩы игәы нимырхартә еиԥш, хшыҩозышьҭра аиҭаларoуп еиҳарак ахәшьара иапхьаҟатәи иԥсҭазаара ианаԥырхагахо. Арҵаҩы агәаҭараҽы дрықәныҟәозароуп ҵаҟа ҳаззаҭгыло аганкәа:

1) агәаҭаратә усурақәа рзы апрограмма ашьақәыргылара, аҵаҩцәа раԥхьаҟатәи имҩаԥыргараны иҟоу адҵақәа хархәара рзуны;

2) адҵақәа рыхцәажәара, ма аҩратә алкаакәа рыҟаҵара;

3) ахәшьара аконструкциа иақәшәо ашьақәыргәгәара.

Аҵаҩцәа дара рхала рхы ахә ршьар ҟалоит хыхь еиқәаҳаԥхьаз ахәшьараҭара хккәа рыла. Аҵаҩы ихала ихы иаиҭаз ахәшьара ҟалар алшоит ихаданы, арҵаҩы иқәиргылаз ахәшьара, ма агәаҭаратә усураҽы иоуз ахәшьара иаҿыркшны.

Аҵаҩцәа дара рхала рылшарақәа, иконкреттәу адҵақәа рынагзараҽы рхы ишадырхәаз ала, ахә ршьоит.

Аҵаҩцәа рҵаратә лҵшәақәа рыҩазара аилкааразы, аҵаҩцәа рыхәшьарақәа, арҵаҩы иқәиргылаз ахәшьарақәеи еиҟараны иахәаԥшуеит. Ус аҟаҵара, аҵарауаа ргәаанагарала, аҵаҩцәа иднарҵоит, иазнархәыцуеит рҵараҽы еиҳа ирықәҿиази ирықәымҿиази аганкәа, уи аҵара апроцесс азы аеффекҭ бзиа анаҭоит.

Анкета

Шәара шәышԥазыҟоу?

Аконтроль (агәаҭара) иамазароума аиндивидуалтә ҟазшьа?

Аконтроль (агәаҭара) мҩаԥгатәума ииашаны, обиективла?

Ихы изархәома арҵаҩы ахәшьара аҵаҩцәа аҵара иадызцало цхыраагзак аҳасабала?

Ахәшьара аҵаҩцәа аҵарахьы ирымоу агәаҳәара ҳаранакуама?

Апрақтикаҿы арҵаҩцәа иахьа уажәраанзагьы рхы иадырхәома аиҿырԥшратә хәшьара (даҽаазәы ихәшьара иаҿырԥшны)?

Аҵаҩцәа рдыррақәа ахәшьарақәа рыҵарала аҵаҩцәа ирызнагаз аматериал адкылара шалыршахаз аилкаара.

Ҵаҩцәақәак адыррақәа роура акәзам ҟәкыс ирымоу, иҳараку ахәшьарақәа роуп.

Аҵаҩы изыҟәиргылаз ахәшьара, иара ихаҭа ихы иазыҟәиргылар илшома?

_____

_____

_____

Аҩәаҭаратә зҵаарақәеи адҵақәеи

1. Еиҟәышәыҧхьаза аконтроль ахкҟәа.
2. Иарбан дидактикатә зыҧхьагәаҭақәоу агәаҭаразы хшыҩозышьҭра ззутәу?
3. Шәырзаатгыл агәаҭара (аконтроль) асистемеи ахәшьара ақәыргылареи рҽы иҧсыеу аганкәа.
4. Рҭак ҟашәҵа анкета азҵаарақәа.

Аҧсуа бызшәа ззымдыруа ирҵараҽы акоммуникативтә методқәа рхархәашьа

Иҷыдоу алитератураҽы атермин "аметод" иамоуп ҩ-ҵакык. Ажәа "*methode*" абырзен бызшәаҟынтә иаагоуп, ҵакыс иамоуп "амҩақәа".

Актәи аҵакы арҵараҽы азнеишьақәеи ахырхарҭақәеи реимадароуп.

Аҩбатәи аҵакы аметод аҧсуа бызшәа ззымдыруа ирҵара иадҳәаланы ҳахәаҧшуазар, практикала абызшәа арҵара, даҽеакала иаҳҳәозар, еилкааны ахшыҩ аҽы инаганы абызшәатә материал агәынкыларoуп. Ари ихадароу ҵакуп.

Апринцип – *principium* – алатин бызшәаҟынтә иаагоуп, уи иаанагоит алагамҭа, ашьаҭа. Иарабанызаалак теориак, ҭҵаарадыррак, дунеихәаҧшрак иамоуп иара ахатәы хыцхырҭатә лагамҭак, шьаҭак.

Убри инадҳәаланы иаагозар, арҵаратә принципқәа рышьаҭала ишьақәгылаз аметодқәагьы инарыгзозароуп арҵаратә процесс аҽы ихадоу ахықәккәа.

Аҧсуа бызшәа ззымдыруа ирҵараҽы хықәкы хадас иҧхьазатәуп абызшәа практикала арҵара, аҵаҩоцәа рцәажәаратә ажәаҳәа аизырҳара. Арҵаҩоцәа иара убас аметодистцәа, аҵаҩоцәа рҟынтә иззыҧшыз адырра ҳаракқәа, урҭ хархәара зырҭоз аметодқәа рыбзоурала изалмыршахеит, аҭагылазаашьақәа зыҟамлеит аҵаҩоцәа абызшәа практикала рхы иадырхәартә, уи ала ицәажәартә еиҧш.

Убри инадҳәаланы, адунеи аҽы абызшәақәа ззымдыруа дырҵара 100 шықәса инарзынаҧшуа аамҭа зҵазкуа аҧышәа аҟынтәи иаабоит еиуеиҧшым аамҭақәа рзы рхы ишадырхәоз еиуеиҧшым арҵашьа аметодқәа. Урҭ рхыҧхьазараҽы иҟоуп арҵаратә методқәа: азеиҧшдидактикатәқәеи ахатәы методикатәқәеи.

Азеиҧшдидактикатә методқәа рхы иадырхәоит арҵаратә процесс ауснагзатә хадақәа арҵареи, аҵареи, аазареи комплексқ аҳасабала аус рыдуларaҽы.

Ахатәы методикатәқәа рахь иаҵанакуеит иалкааны маҭәарк (ма еизааигәоу амаҭәаркәа) дырҵараҽы хархәара заҳҭо аконкреттә методқәа. Абызшәақәа дырҵараҽы (иаҳзымдыруа абызшәа, иаҳҳатәы бызшәам, аҩбатәи абызшәа, атәым бызшәа) хархәара рзаауеит ахатәы методқәа ииашоу (прямые), анатуралтә методқәа, аиҭага-грамматикатә, апрақтикатәқәа (арҵара-прақтикатә, аилкаара-прақтикатә уҳәа уб.егь.).

Арҵаратә методқәа рхыҧхьазара раҵәоуп. Убарҭ зегь рахьынтәи ҳарзаатгылап акоммуникативтә методқәа.

Аҵаҩоцәа ирзымдыруа абызшәа дырҵараҽы аҧсышәала аҵәажәашьа дырҵара иактуалтәу проблемоуп. Абызшәа ирласны иуҵоит, уи ала уҵәажәозар, насгьы иахьеи уахеи иуаҳауазар.

Аҧсихолог А.А. Леонтиев ишазгәеиҭо ала, аҵәажәараҽы ауп иахьышьақәырҷҳәахо аилибакаарагьы.

Уажәрааҥза абызшәақәа дырҵараҽы рхы иадырхәоз аудиолингвалтә методқәа рхархәара апрақтикаҽы ишыднарбоз ала, алҵшәа бзиақәа амоуп ҳәа рыҧхьазоит абызшәа аҵараҽы.

Акоммуникативтә методқәа рхархәарала еиҿкаау арҵаратә процесс зегьы агәыцә аҽы игылоу аҵаҩы иоуп, уи иинтерес, ихшыҩ, иҟазшьа, ицәаҩа ачыдарақәа. Уи игәазыҳәарақәа хшыҩозышьҭра рзуны, активла арҵаратә процесс иҿалаирхәыртә еиҧш аҭагылазаашьақәа изаҧнаҵоит акоммуникативтә

метод. Иааиԥмырԥьазакәан ацәажәаратә ажәаҳәа еиҽызкаалаша аситуациақәа ацаҩы идгалара азыԥхьагәанатоит.

Акоммуникативтә методқәа рхархәарала изызхәыцу арцаратә процесс аиҽкааразҽы аԥыжәара амоуп ҽырҳәалатәи ацәажәара. Аҩратә ажәаҳәа ахархәара, уи аус адулара иаҳа аамта маԥны иазктәуп.

Аекспрессивтә цәанырра ацацаны еиҽкаау ацәажәаратә ажәаҳәаҽы изырҩуа еиликааyеит ажәақәак рцакы изымдыруазаргьы, ажести, аинтонациеи, амимикеи ихы иархәааны. Апрақтика ишаҳнарбаз ала, 55% рԥынза изырҩуа изы ажәаҳәа ацакы еилкаахар алшоит ажести амимикеи рыцхыраарала, аинтонациа ацхыраарала 8% рԥынза.

Ацаҩы идаагало абызшәатә материал абызшәа инарцартә еиԥш аҭагылазаашьа бзиақәа ԥанаҵароуп. Аус здаауло атекст абызшәатә тема иадҳәалазароуп. Атекст ԥалар алшоит ижәабжьны (имонологны), ма идиалогны (еиҽцәажәараны). Арцагатә материал уалацәажәартә еиԥш, еилукаартә еиԥш, ак уанаҳәартә еиԥш иԥазароуп.

Акоммуникативтә, мамзаргьы аимадаратә метод абзоурала ишьақәҳарҧәҧәо ашьцыларақәеи алшарақәеи х-етапкны иаҳшар ԥалоит.

I аетап – ари аетап базатә етапуп.

Раԥхьаза акәны азырҩра ашьапы акуеит абри аетап аҽы, араԥа аҳара амеханизмқәа шьақәгыло иалагоит.

II аетап аҽы – ацаҩы иаҳауа еиликааyа далагоит.

III аетап аҽы – ацаҩы иаҳази еиликаази рышьаҭала акоммуникациа иеазишәоит, аицәажәара иеалаирхәуеит.

Аҳара иазку аетапқәа.

I. Абаза – ашьаҭа.

II. Ашьцыларақәа рырҧҧәара

III. Ацәажәара аеалархәра.

Ацәажәара асхьема.

Ицәажәо > дызлацәажәо > изаҳауа.

Абраԥа ихадароуп ицәажәо дызусҭо, насгьы уи иихәо, иззиҳәо (захь ихоу).

Акоммуникативтә методқәа шьаҭас ирзышьҭацоу акоммуникативтә приниципқәа рыбзоурала ацаҩы изымдыруа абызшәа ацаразы игәазыҳәарақәа ҳаразкуа методқәоуп, урҭ ишиашоу ацаҩцәа ирзынархоуп. Абызшәа прақтикала арцараҽы акоммуникативтә методқәа рхархәараан хшыҩозышьҭра рыҭалатәуп ихадоу азцаарақәа, иаҳҳәап:

- Алингвистикатә зцаара. Даеа ажәақәак рыла иаҳҳәозар, ари – алингвистикатә аккәеи аграмматикатә категориақәеи хархәара рзуны, аҩратәи ацәажәаратәи ажәаҳәақәа рҽы ахшыҩцакқәа раарԥшышьақәа роуп.

- Адискурсивтә зцаарақәа. Уи цакыс иамоуп – хаз-хазы иҟоу ажәақәа, ажәаҳәа ахәҭақәа ацәажәараҽы хархәара рыҭаны, еизаку аицәажәарахь, аилибакаарахь аиагароуп (аиасроуп).

- Асоциалтә зцаара. Ари – ацаҩцәа ирзымдыруа абызшәа агәыблра дыркра, агәазыҳәара рыҭара, рмотивациа аҳаракра, абызшәа адыррала асоциалтә ԥсҭазаара, аситуациа аеамадара уҳәа роуп цакыс иамоу.

Ацаҩцәа ирызнааго абызшәатә материал (алеқсикеи, афонетикеи, аграмматикеи) хаз-хазы акәымкәа, комплексқ аҳасабала, аҳәоу аҽы, атекст аҽы, адиалог аҽы, алеқсикаграмматикатә еаршьцыларақәа рҽы хархәара рзузароуп. Убри аҟынтәи арцара аетапқәа зегьы рҽы афонетикеи, аморфологиеи, алеқсикеи еидҳәаланы, ацаҩы иажәаҳәеи, ихшыҩи аамтак ала еицрызҳартә еиԥш аҭагылазаашьа бзиақәа ирызхәыцлатәуп. Аиҽцәажәарақәа иалкааны темак, ситуациак иадҳәаланы имҩаԥысуазароуп, аситуациа – тематикатә принцип ала. Абарҭ реиԥш иҟоу азцаарақәа азыԥхьагәаҭатәуп акоммуникативтә методқәа рхархәараҽы.

Акоммуникативтә метод шьаҭас иамоуп афункционалтә принцип. Уи иазԥхьагәанатоит абызшәатә ак инанагӡо афункциа, ажәа аформа ажәа ацакы иадҳәаланы арцара, азнагара.

Убри аҟынтәи арцаратә процесс аҽы иазԥхьагәаҭо алеқсикеи аграмматикеи рзы аминимумқәа ацәажәаратә ситуациақәа ирыдҳәаланы иалԥшаатәуп, аицәажәареи аилибакаареи хыԥәкы хадас иҟаҵаны (иԥхьазаны).

Аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирцараҽы арцаҩы дыззыԥшу адырра ҳараккәеи алцшәақәеи зыбзоурахо, урҭ зыдҳәалахо

акласс аҽы иаԥцоу асоциалтә, арцаратә ҭагылазаашьақәа роуп. Зегь раԥхьаза иргыланы агәыԥ аҽы ацара зцо ацаҩцәа 15-ҩык иреиҳамзароуп, иара убас арцаҩы ибзианы идыруазароуп агәыԥ аҽы ацара зцо ацаҩцәа рдыррақәа зеиԥшроу, урҭ адыррақәа рыҩазара, ацаҩцәа аԥсуа бызшәа ацара ишазыҟоу. Арцаратә процесс ишақәнаго амҩаԥысразы иҟоу аԥынгылақәа, аԥырхагақәа уҳәа реиԥш иҟоу аҭагылазаашьақәа зегьы реилкаара хымԥада иаҭахуп, уи арцаратә процесс ишиашоу иадҳәалоуп. Убарҭ зегьы асоциализациатә принцип ахь иацанакуеит, иалкааны аметодикаҽы иазгәарҭо иалагеижьҭеи уамакгьы цуам, хатәы методикатә принципк аҳасабала.

Абызшәа арцараҽы аиҩызаратәи, агәыҳалалратәи атмосфера еиҿнакалуеит. Арцаҩи ацаҩцәеи русеицура мҩаԥысыр ҟалоит акласс зегь алархәны, мамзаргьы гәыԥ-гәыԥла, иара убас ҩыцьа-ҩыцьалатәи аусеицурақәа...

Ари апринцип иазԥхьагәанаҭоит: ацаҩы дшыҟацәкьоу идкылара, ақтивла арцаратә процесс иалархәра, уи илшаракәа реизырҳара;

Алшарақәеи ашьцыларақәеи реизырҳараҽы ихадароуп:

– ахатәы ԥышәа ахархәара, уи аларцәара;
– ахатәы гәаанагара аҳәара;
– агәыԥ аҽы ақтивла аусура;
– абызшәатә минимум ацара, уи адырра.

Акоммуникативтә методқәа рхархәараҽы акраҵанакуеит аситуативтә принцип ашьаҭала ацәажәаратә ситуациақәа реиҿкаара. Уи аситуативтә принцип ҳәа иашьҭоуп, зда ҳҳәарҭам акоуп абызшәа ззымдыруа ирцараҽы.

– аситуациа ацәажәаразы агәазыҳәареи астимули ҳаранакуеит;
– аситуациа иазԥхьагәанаҭоит абызшәатә цхыраагзақәа зегьы рхархәара;
– аситуациа аҽы ауп реахьцәырырго еицәажәо ауаа реизыҟазаашьақәа; уи иабзоураны иаарԥшхоит ашьақәыргәгәара, амапкра, а́ҳәара, а́дцара, аинформациа еимадара;
– ацәажәара наҟ-ааҟ ацҵаразы агәаҳәара уҳәа убас егь.

Аситуативтә принцип иазԥхьагәанаҭоит:

– абызшәатә материал акоммуникативтә ситуациа иақәшәо алԥшаара;
– ацаҩы иԥсихологиатә ҷыдарақәеи иинтересҟәеи ирыҟәшәо, урҭ ирышьашәалоу аситуациақәа ралхра;
– ацәажәаратә експрессиа ацаҵаны ивербалтәым ацхыраагзақәа (ажест, амимика, апауза) рхархәарала аситуациақәа рымҩаԥгара, рырхәмарра.

Аметодикаҽы ишазгәарҭахьо ала, абызшәа аҵараҽы иаҳа алцшәа ҳаракқәа ҟалоит, абызшәа зцо аматериал ҽырҳәала, механикала акәымкәа, еилкааны, рыхшыҩ аҽы инаганы агәынкылара анрылшо.

Арҿиаратә ԥсихологиатә теориа авторцәа – аԥсихологцәа (Л.С. Виготски, А.Н. Леонтиев, П.Иа. Гальперин) инаҵшьны иазааҭгылон аориентир ҟаҵаратә етап.

Ҳарзааҭгылап абызшәа зцо ҩыцьа ацаҩцәа. Урҭ ацаҩцәа ирыдаагалап зынагзашьа еиԥшу ҩ-дҵак. Аҵаҩцәа руазәк идыруеит адҵа анагзашьа, егьи ацаҩы издыруам, даҽакала иаҳҳәозар, адҵа анагзаразы иҟам аориентиртә шьаҭа. Еилкааун, актәи ацаҩы абызшәа аҵараҽы илцшәақәа иаҳа ишыҳаракхо аҩбатәи ацаҩы иаасҭа. Абызшәа аҵаразы зда ҳҳәарҭам атеориатә дыррақәа, аус зыдулатәу иҷыдоу аԥҟарақәа – апроцесс ԥхьаҟа ацара иацхраауеит. Арҭ аԥҟарақәа ҵаҵгәыс иҟаларооуп ацәажәаратә ажәаҳәа ашьақәыргыларазы, арҿиаразы, икьаҿу мҩақәҵагак, цхыраагзак, инструкциак аҳасабала.

Ас еиԥш иҟоу атеориатә дыррақәа ацаҩцәа ирыҵатәуп 15% аурок иазыԥцәоу аамҭа иҭымгакәан, аурок егьи иаанхаз аамҭа апрақтикатә усура иазкхоит.

Ҿырҳәала ажәақәа ргәынкылара, рҵара инаҷыданы, атеориазы адыррақәа рминимум хымԥада иаҭахуп, аҳәоуқәа ииашаны рышьақәыргыларақәа, ажәеи ажәеи, аҳәоуи аҳәоуи реидҳәаларақәа, ажәаформа ииашаны ахархәарақәа. Механикала астандартә еицәажәарақәа (адиалогқәа) ргәынкылара, абызшәа аҵараҽы уамак алцшәа роуам.

Акоммуникативтә методқәа рхархәараҽы ахатәы бызшәа шьаҭас азыҟацара апринцип абызшәа ззымдыруа ирцараҽы

ихадоу аҭып ааннакылоит. Уи еилкааны ахшыҩ аҽы инаганы арҵара апринцип иузаҟәымҭхо иадҳәалоуп.

Аԥсуа бызшәа зҵо аҵаҩы, ииҵо абызшәахьы иара иҭахы иҭахым ииаимгар залшазом ихатәы бызшәа аҧыдарақәагьы. Абраҟа иҵәырымҵыр иҟалазом иахьа абызшәақәа рҵара апрақтикаҽы инарҭбааны излацәажәо аинтерференциеи атранспозициеи ҳәа изышьҭоу аҵәырҵракәа (Л.А. Шьчерба, А.Ф. Боицова, Н.М. Шански, Б.Г. Тарба).

Аԥсуа бызшәаҽы ацыбжьыҟақәа рыгәгәареи рыԥшқареи фонематә ҟазшьаны ирымоуп, урҭ позициатә цәырҵразам аурыс бызшәаҽы еиԥш. Иҭәгәоу афонема иахьгылазаалакгьы иҭәгәоуп, иԥшқоу ацыбжьыҟа издгылазаалакгьы иԥшқаны иаанхоит.

Еилкааун изыхҟьаз аԥсуа бызшәа зҵо аҵаҩцәа ражәаҳәаҽы иҟарҵо афонетикатә гхақәа. Урҭ рдыррақәа ишиашоу ирҵо абызшәахьы ииаргоит, аԥсуа бызшәа аҧыдарақәа ахьырзымдыруазы, рышьцылараҟәеи рылшарақәеи ахьыԥсыеу азы.

Иаагозар: алеишәа аҭып аҽы ирҳәоит альеишәа;
алеира аҭып аҽы альеира;
абираҟи аҭып аҽы абираҟьи;
аки аҭып аҽы акьи.

Хыхь ҳаззаҭгылаз акоммуникативтә методқәеи, иара убас урҭ зыдҳәалоу апринципқәеи иаҳзымдыруа абызшәақәа дырҵараҽы ихадароу аҭып ааныркылоит. Аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирҵараҽы урҭ харҳәара рыҭазар, арҵаратә процесс аҽы ацхыраара бзиақәа ҟарҵоит, алҵшәа бзиақәагьы ҟалоит арҵараҽы.

Алабҽабатә цхыраагзақәа рхархәара аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирҵараҽы

Алабҽабатә цхыраагзақәа абызшәа ззымдыруа ирҵараҽы ацхыраара ду шыҟарҵо ибзиазаны апрақтикаҽы иԥыршәахьеит аметодистцәа, аԥсихологцәа.

Ачех ҵарауаҩ, апедагог И.А. Коменски раԥхьаза акәны алабҽабатә цхыраагзә адидақтикаҽы "ахьтәы ԥҟара" ҳәа дашьҭан. Уи игәаанагарала, аҵаҩцәа идырҵатәу зегьы излауала цәаныррала игәныркылартә еиԥш ирызнагатәуп. Иубарц зылшо зегьы ублала иубароуп, иуаҳарц зылшо зегьы улымҳала иуаҳароуп ҳәа азгәеиҭон аҵарауаҩ[49].

И.А. Коменски ишәҟәы "Мир чусвственных вещей в картинках" захьзу аҟны иҳәоит ицәаныррахааназа, ауаҩы иинтеллеқт аҟны акгьы аанагазом ҳәа.

Алабҽабатә цхыраагзә арҵаратә процесс аҽы ҵакыс иамоу дазааҭгыло, аурыс методист ду К.Д. Ушински иҳәон: "Ахәыҷқәа хәыцуеит формала, ашәыгақәа рыла (аԥшшәқәа рыла), ашьҭыбжьқәа рыла, ажәакала цәаныррала"[50].

Ҳаамҭазтәи аҵарауаа, аметодистцәа алабҽабатә цхыраагзақәа ҩ-ганк рыла иахәаԥшуеит: арҵаразы принципк аҳасабала, иара убас арҵара зырманшәало цхыраагзак аҳасабала. Урҭ изларыԥхьазо ала, алабҽабатә принцип адыррақәа зегьы ирышьаҭоуп. Ахәыҷқәа рыблала идырбаны идурҵозаалак зегьы рҟны ацәажәарагьы ацзароуп. Ажәа ацхыраара ҟанаҵоит ахәыҷы ихшыҩ аизырҳареи илогикатә хәыцра арҽиареи рҟны.

Алабҽабатә принцип – ари цәаныррала тәи аилкаара аҵаҩы иҭароуп ҵакыс иамоу. Аҵәаныррата еилкаара иабзоурахоит ауаҩы иааикәыршаны иҟоу, аԥсабара аҟнытә иоуа аилкаара. Убарҭ зегьы уи идунеихәаԥшышьа дырҭбааueит.

Ауаҩы иҵәаныррата еилкаара злаҟало аганкәа рҟнытә хадара зуа акоуп арҵаратә ус аҟны лабҽаба ахәыҷы ирбарала иауа аилкаара ҳәа азгәеиҭоит аҵарауаҩ Шь.К. Царгәыш иусумҭаҽы[51].

Аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирҵараҽы алабҽабатә цхыраагзә алшара бзиақәа ҟанаҵоит абызшәа аҵаразы, аинтерес ҳаранакуеит лабҽаба аҵаҩцәа Аԥсны иазку асахьақәа, аҭып

[49] Коменский Я.А. Избранные педагогические сочинения. Ад. 302-303.
[50] Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания. Соб. соч. М. Ад. 251-252.
[51] Царгәыш Шь.К. Апедагогика. Аҟәа. 2000. Ад. 185-186.

ԥшзарақәа, афильмқәа дырбара иабзоураны. Алабҽабатә хархәагақәа рахь иаҵанакуеит: аудиовизуалтә цхыраагзақәеи атехникатә цхыраагзақәеи. Алабҽабатә цхыраагзақәа хкы рацәала еилоуп. Аҵаѡцәа ирызнааго абызшәатә материал иаҿырԥшны урҭ шоит:

1) ибызшәатәқәоуи ибызшәатәқәами ҳәа;

2) аҵаѡцәа идҳарбо ацхыраагзақәа (абаратә, аҳаратә, абара-аҳаратә уҳәа уб. егь.);

3) арҵагатә материал азнагашьа иаҿырԥшны иаҳԥылоит **еиҭамҵуа** (статичные) ацхыраагзақәа. Уахь иаҵанакуеит: атаблицақәа, асхьемақәа, асахьақәа, ажәаҳәатә қәырԥшқәа; **еиҭаҵуа** (динамичные) ацхыраагзақәа. Уахь иаҵанакуеит: адиафильмқәа, акинофильмқәа, авидеофильмқәа, амультфильмқәа;

4) алабҽабатә цхыраагза иаанарԥшуа аконкреттә, мамзаргьы абстарктә ҵаққәа ирҿырԥшны ишоит аконкреттә, абстрактә-лабҽабатә хархәагақәа;

5) ахархәашьа аформа ирҿырԥшны ирҵагатәуи ирҵагатәыми алабҽабатә хархәагақәа.

Алабҽабатә цхыраагзақәа арҵаратә процесс аҿы инарыгзоит иалкааны афункциақәа. Аметодикаҿы зегь реиҳа ихадароу 4-функциак алыркаауеит:

1) аинформациа аҭаратә функциа (аинформациа аурок аҿы рыҭара иабзоураны);

2) арҵаратә функциа (адыррақәа рыҭареи ажәаҳәа аизырҳараҿы ашьцыларақәеи алшарақәеи рышьақәырԥҽҽареи раан);

3) аконтрольҟаҵаратә (агәаҭаратә) функциа;

4) аиҿкааратә функциа (ацхыраагзақәа ралԥшаареи, урҭ рхархәаразы аҭагылазаашьа бзиақәа раԥцареи).

Алабҽабатә хархәагақәа инарыгзо арҵаратә функциа иалнаршозароуп арҵараҿы иалкааны адидақтикатә уснагзатәқәа:

1) иацхрааузароуп арҵагатә бызшәатә материал асемантизациа азура; атәыладырра иадҳәалоу аматериал абзоурала абызшәа аҵара, уи аҵаѡцәа аинформациа рызҭо цхыраагзак еиԥш иԥхьазаны;

2) аматериал аҵара иабзоураны аҵаѡцәа ражәаҳәа еизырҳахоит;

3) аҭагылазаашьа бзиақәа ҟанаҵоит даҽазәы иажәаҳәа аилкааразы ацәажәаратә ситуациақәа реиҿкаара;

4) аѡреи ацәажәареи дырҵараан агәҭакы ҿырҳәала аҳәаразы, ѡрала анҵаразы астимул ҟанаҵоит.

Аҳаратә лабҽабатә цхыраагзақәа рахь иаҵанакуеит арҵаѡы иажәаҳәеи иара убас абыжьҭаѡ иану анҵамҭеи, насгьы авидеофильмқәа (абраҟа аҳарагьы абарагьы аамҭак ала еицымѡаԥысуеит). Арҵара апроцесс аҿы аҭып бзианы иааннакылоит ателерадио информациақәа.

Афонограмма дааразa ацхыраара ҟазҵо харҳәагоуп. Убри иабзоураны ҿеышьақәдырҷҭәаоит афонетикатәи, аграмматикатәи, ажәаҳәатәи шьцыларақәа. Уи аҵаѡцәа рхы иадырхәоит акласс аҿы еиԥш, аурок анҭыцтәи аусурақәа рҿгьы аҳаратә цхыраагзак аҳасабала. Афонограмма инарҭбааны хархәара ауҭар ҟалоит арҵаратә процесс аҿы, еиҳарак ашьтыбжьқәа аус рыдулараҿы ацәажәаразы ашьцыларақәеи алшарақәеи шьақәзырҷҭәаша арҵагатә бызшәатә материал азнагараҿы.

Аудиовизуалтә методқәа рхархәашьа аԥсуа бызшәа ззымдыруа дырҵараҿы

Аҳаратә цхыраагзақәа. Аҳаратә цхыраагзақәа рахь иаҵанакуеит агрампластинкақәеи, амагнитафонтә нҵамҭеи (афонограмма), ҳаамҭазтәи атехникеи – адиск ххҟәа. Абжьы зхоу анҵамҭа инанагзоит адидақтикатә функциа. Абжьы зхоу анҵамҭа аҵаѡцәа ииашаны ажәақәа рҿы иақәнаго абжьықәыҷҭәареи аинтонациеи рыҭаны аҳәашьа иақәнаршәоит. Убри адагьы аҵаѡцәа еиԥшьны ацәажәашьа днарҵоит. Абжьы зхоу анҵамҭахь иԥхьазоуп апластинкеи, ма амагнитафонтә лентеи адиск ххҟәеи ирну абызшәа алитературатә нормақәа ирҭымгакәан ианҵоу ажанр ххҟәа: иаҳҳәозар: ажәабжь, ажәахә, ахцәаажәара, адиалог, ҭелла аицәажәара уҳәа убас егь.

Абжьы зхоу анҵамҭа агрампластинкақәеи афонограммеи ҟалоит арҵага шәҟәқәа ирыцны. Урҭ цхыраагзак аҳасабала

арцаҩы ихы иаирхәоит арцаратә процесс аҿы. Ацаҩцәа рзы абжьы зхоу ацхыраагзакәа аҧсуа литературатә бызшәа анормакәа ирҭымгакәан, апрограмма инақәыршәаны, ашьцыларакәа рышьақәыргәгәаразы, хра рылоуп. Аҳаразы ацхыраагза иабзоураны ацаҩцәа ирцоит, насгьы игәныркылоит иуадаҩу ажәақәа рҳәашьа, иаҧдырҟәҟәаауеит аорфоепиатә уадаҩракәа. Аҳаразы ацаҩцәа ирыдгалахар ҟалоит апрозатә ҩымҭакәа, ажәеинраалакәа. Ацаҩы ууанза иицахьаз, ииҩхьаз ажәа абжьы зхоу ацхыраагза аҟынтә даназымзырҩ, изыгәнымкылар ҟалоит. Иара убас ацхыраагзаҿы иҟалар алшоит аиҭахәаҩракәа ирызку аматериалгьы, уи апрограмма инақәыршәаны алитературатә ҩымҭакәа рҟынтәи иаагазароуп. Убартқәа рыдагьы абраҟа иҟалар алшоит ахәыҷтәы литератураҟынтә ацыҧцәахакәа, урҭ иҿырҧшыганы раҧхьара алента иантцоуп. Теқстқәак амузыкатә фон ацаҵаны иантцазар ҟалоит. Ас еиҧш иҟоу атекстқәа ацаҩцәа рцәаныррақәа ҳарнакуеит.

Абжьы зхоу анцамҭа ишахәҭоу еиҧш ацаҩцәа разырзырҩразы арцаҩы иҷыдоу аметодикатә зыҟаҵарақәа риҭароуп, араҟа аҭыҧ бзиану иааннакылоит азыҟаҵаратә етап. Ацаҩцәа азызырҩра иазыҟаҵатәуп, урҭ рхы азышьҭәуп, иззызырҩраны иҟоу атекст иаҵанакуа адҵақәа реилыркаатәуп.

Азызырҩраан методикала ииашазам ажәабжьагалараҟәа, азгәаҭақәа, акомментариақәа рыҟаҵара. Ацаҩы иаҳауа абжьы зхоу атексти ашәкәа иану атексти еиҿирҧшуеит (уи арцага шәкәы ианызар). Атекст арцага шәкәы ианымзар, азызырҩраан ацаҩцәа иҟарцар ҟалоит анцамҭакәа: аплан, атекст ахәҭакәа, ажәақәаки ажәеидҳәалакәаки, мамзаргьы ҳәоуқәаки конструкциақәаки. Абыжьҭаҩ азызырҩра иабзоураны ацаҩцәа атекст иҿырҧшыганы аҧхьаразы ашьцыларакәа роуроуп, атекст иаҧхьо адиқтор иҿыҧшрала. Уи иҟаицо аинтонациеи апаузакәеи хшыҩзышьҭра рзиуеит ацаҩы, иара убас дашьклаҧшуеит адиқтор итон, иара убас аҧхьараан интонациала иаликаауа ажәақәа урҭ шаликаауа уҳәа убас егьырҭгьы.

Ацыхәтәантәи аетап аан ацаҩцәа абжьы зхоу атекст ианазызырҩлак ашьтахь, арцаҩы заанацы ацаҩцәа азирхиоит азцаарақәа рҭак аҟаҵара. Ацаҩцәа инарыгзоит атекст иадҳәалоу егьырҭ адҵақәагьы. Ацыхәтәантәи аетап аҿы ацаҩцәа атекст ацакы аиҭаҳәара рыдиҵар ҟалоит арцаҩы.

Алабҿабатә цхыраагза адидақтикатә принципқәа рҟынтәи ихадароу аҭыҧ ааннакылоит аҧсуа бызшәа зымдыруа арцараҿы арцаратә етапқәа зегьы рҟны. Алабҿабатә цхыраагза алцшәа бзиакәа аиоуеит аурок ақәки, ацаки, адцақәа ркомпонетқәеи ирыдҳәаланы хшыҩзышьҭра аназу. Арцаҩы ибзианы, еилкааны имазароуп алабҿабатә цхыраагза қәкыс инанагзо, насгьы уи иарбан урок хәҭоу иахьалагалатәу. Уи аурок ахәҭа егьырҭ аурок ахәҭақәа ирыдҳәаланы амҩаҧгашьа дазхәыцуеит арцаҩы.

Алабҿабатә цхыраагза ацаҩцәа рҧсихологиатә активра иацхраауеит, еиҿнакаауеит. Арцаратә процесс аҿы адырра ҿыцқәа рытара иацхраауеит, ацаҩцәа аурок ахь ирымоу аинтересс ҳаранакуеит, аматериал ҿыц агәынкылара ханарҭәаауеит. Арцаҩы ацаҩцәа ирызнеигаз аматериал аҟынтәи ихадароу адырракәа реилкаара алнаршоит. Абасала, алабҿабатә цхыраагза аурок аетапқәа зегьы рҿы рхы иадырхәоит. Иҿыцу аматериал рызнагараҿы уи ашьақәыргәгәараҿы, ашьцыларақәеи алшарақәеи реизырҳараҿы, урҭ ахәшьара рзықәыргылараҿы, ироуз адырақәа реиҭагәаларшәараҿы уҳәа убас егьырҭгьы.

Ашьтыбжь аҳәареи аинтонациеи рзы ашьцыларақәа рышьақәыргәгәаразы арцаҩы ацаҩцәа ирыдигалар ҟалоит аимитативтә еаршьцыларақәа. Ашьтыбжь аус адулараҿы абыжьтаҩ еиҵьу цхыраагза ыҟам.

Абыжьтаҩ (афонограмма) аус адуларазы арцаҩы ихы иаирхәоит уи иацу арцагатә инструкциа. Изырҩуа иаҳауа абжьы бзианы еиликаартә, нас иациҳәартә еиҧш аҭагылазаашьақәа ҟарцоит абыжьтаҩ аҿы иҟоу апаузакәа (аатгыларақәа), ақәырҧшқәа уҳәа убас егьырҭгьы.

Аҳара арцараҿы абыжьтаҩ (афонограмма) ахархәашьақәа

Афонограмма арцаратә процесс алагалараҿы арцаҩы ацаҩцәа ирыдигалазом икьыпхьны иҟоу атекст. Аудиотекст

аҵаҩцәа абыжьҭаҩ ацхыраарала иазырзырҩуеит акәымзар, акгьы иаҧхьазом. Аҵаҩцәа ирыдгалатәу аудиотекст аплани иара убас ихадароу атекст аҵакы аазырҧшуа ажәеидҳәалакәаки роуп.

Ҳарзаатгылап афонограммала аусураҿы харҳәара ззутәу адҵақәа:

1. Атекст шәазызырҩы.
2. Ишәҳәа атекст ахшыҩцак хада.
3. Атекст аҟынтә ишәаҳаз ахҭыс шәалацәажәа. Атекст зыхҳәааау шәҳәа.
4. Аплан, ма арҵаҩы ишәыдигалаз ажәеидҳәалакәа шәхы иархәаны ишәҳәа атекст аҵакы.
5. Азҵаарақәа рҭак ҟашәҵа.
6. Атекст аплан азыҟашәҵа.

Афонограмма (абыжьҭаҩ) аҵәажәара арҵараҿы ахархәара

Абыжьҭаҩ аҵәажәаразы ашьцыларақәеи алшарақәеи рышьақәыргәгәаразы акыр ацхыраара ҟазҵо харҳәагакәоуп. Уи иабзоураны аҵаҩы иажәаҳәа иацхрааша, арҵаратә процесс ишакәнаго еиҧш абызшәатә материал афонетиказы, алеҳсиказы, аграмматиказы алагалара алзыршаша аҭагылазаашьа бзиакәа ҟанаҵоит. Абыжьҭаҩ ацхыраарала аҵаҩцәа инарыгзо аҿаршьцыларақәа зегьы ироуеит акоммуникативтә шьаҭа, аҵәажәара прақтикала арҵара алыршаразы.

Аҵаҩы аҵәажәаразы ишьцыларақәа реизырҳараҿы аҵаҩцәа ирыдаагалар ҟалоит аҿаршьцыларақәа: аимитативтәқәа, абжьагаларатәқәа (подстановочные), атрансформативтәқәа, азҵаара-ҭактәқәа, ажәаҳәатәқәа.

Арҭ аҿаршьцыларақәа рынагзараҿы аҵаҩцәа адиҳтор икомандала аус руеит. Акомандагьы абас иҟоуп "Слушайте и повторяйте".

– Ари амашьына ақалақь ахь ицома?
– Ааи, ари амашьына ақалақь ахь ицоит.

Абжьагаларатә (подстановочные) ҿаршьцыларақәа.

– Ари амашьына ақалақь ахь ицома? – Ааи, ицоит.
– Ари атроллеибус ақалақь ахь ицома?
– Ааи, ари атроллеибус ақалақь ахь ицоит.

Атрансформативтә ҿаршьцыларақәа.

– Ари амашьына ақалақь ахь ицома?
– Ақалақь ахь ари амашьына цазом, атроллеибус цоит.

Ажәаҳәатә ҿаршьцыларақәа.

Шәара ақалақь ахь шәцар шәҭахуп. Амҩасҩы шәиазҵаа, еилышәкаа ақалақь ахь шәызлацаша. Шәхы иашәырхәа алеҳсика.

Арҵаҩы аҵаҩцәа ириҵоит рхы иадырхәаша ажәақәеи аконструкциақәеи.

Аудиовизуалтә, мамзаргьы аҳара-абаратә цхыраагзақәа рахь иаҵанакуеит: ашьҭыбжь, анбан, ажәақәа, аҳәоуқәа уҳәа абызшәатә материал азнагара алзыршаша ацхыраагзақәа, алингватәыладырра иаҵанакуа аматериал азнагараҿы. Уахь иаҵанакуеит аҵаҩцәа збызшәа рҵо атәыла иазкны аматериал (аҭоурых, акультура, ауаа рынхашьа, рыбзазашьа, рҵас, рҟьабз рзы аинформациа); аметодикатә материал (аинструкциақәа, арҵагатә дҵақәа рынагзашьақәа рзы ақәырҧшқәа, аҿаршьцыларақәа рзы ииашоу аварианткәа рырбара) уҳәа убас иҵегьы.

Ахархәашьала аудиовизуалтә цхыраагзақәа реыршоит аграфикатәқәа (арҵагатә сахьақәа, атаблицақәа, агеографиатә хсаалақәа уҳәа убас егь); абжьы зхоу атехникатәқәа (абыжьҭаҩ–афонограмма); алашара–техникатәқәа (афотографиақәа, авидеофильмқәа, авидеомультфильмқәа, арҵагатә фильмқәа); анатуралтәқәа, мамзаргьы амаҭәарқәа (амаҭәар ахаҭа дырбара). Хыхь еиқәаҳаҧхьазаз аудиовизуалтә цхыраагзақәа рхы иадырхәоит акласс аҿы, арҵаҩы инапхгарала. Аудиовизуалтә цхыраагзақәа арҵараҿы рхархәара иалкааны адидактикатә ҭахрақәа ирықәшәо иҟазароуп. Абаразы аҵаҩцәа ирыдаагало ацхыраагзақәа рхархәараҿы хшыҩзышьҭра рзутәуп еиуеиҧшым апринципқәа, иаагозар:

1) аҵаҩцәа идҳарбо амаҭәар аформеи аҵаки реилкаара рылшароуп;.

2) аҵаҩцәа ирбо ма изыԥхьо атекст (аԥшшәы, ашрифт, ажәақәа рыбжьара иҟоу аинтервал) ахархәаразы иманшәалазароуп;

3) аҵаҩцәа идҳәрбо амаҭәар ҵакык аанарԥшуа, еилыкка иҟазароуп (аҵаҩцәа ирызнааго аинформациа иара амаҭәар аанарԥшуазароуп).

Аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирҵараҽы хыхь ҳаззаҭгылаз ацхыраагзақәа рахьынтәи зегь реиҳа инарҭбааны ахархәара рымоуп атаблицақәа. Аҵаҩцәа ирҵахьоу аԥҟарақәеи, аилкаарақәеи, иара убас конкретла абызшәатә материал агәынкыларақәеи атаблица инанагзо адидақтикатә функциа хадароуп. Атаблицақәа рхархәарақәеи иалаҳкааулеит абызшәатәқәеи ажәаҳәатәқәеи (ажәаҳәа аизырҳаратәқәеи) ҳәа.

Абызшәа иазку атаблицақәа рҽы аҵаҩы аԥҟара иаҳәо аилкааразы иаҳа ирласны ашьцыларақәа иоуеит, иаҳҳәап: аҟаҵарба хаҽыла, хыԥхьазара, классла аиҭакра иазку атаблица ахархәара иабзоураны, аҵаҩы еилыкка ибоит ахаҽырбагақәа аҟаҵарба аԥхьа ишгылоу, урҭ ажәа аформа шырыԥсахуа, ахьызцынхәарақәа рҟынтәи ишҳауз. Аҵаҩцәа атаблица қәырԥшык аҳасабала рхы иадырхәоит. Уи иахәаԥшны даргьы рхатәы ҟаҵарбақәа, хаҽыла, хыԥхьазарала, классла ирԥсахуеит.

Иазгәаҭатәуп атаблицаҽы ахаҽырбагақәа шәыгала иалкааны ишарбатәу. Ҵаҟа ҳарзаатгылап уи еиԥш иҟоу атаблицақәа, ақәырԥшқәа.

Хаҽык змоу аҟаҵарбақәа реиҭакразы атаблица

Азаҵә хыԥхьазара			
I	сара	с-тәоуп	с-гылоуп
II	уара	у-тәоуп	у-гылоуп
	бара	б-тәоуп	б-гылоуп
III	иара	дтәоуп	дгылоуп
	лара		
	иара	(и)-тәоуп (ала)	(и)-гылоуп

Ԥ-хаҽык змоу аҟаҵарбақәа реиҭакразы атаблица

Азаҵә хыԥхьазара			
I	сара	и-с-фоит	и-з-гоит
II	уара	и-у-фоит	и-у-гоит
	бара	и-б-фоит	и-б-гоит
III	иара	и-фоит	и-гоит
	лара	и-л-фоит	и-л-гоит
	иара	(ала) и-а-фоит	и-(а)-гоит

Ажәаҳәа аизырҳара иазку атаблицақәа рахь иаҵанакуеит ажәаҳәа аизырҳара иазку аматериал аилкаареи агәынкылареи ирызку атаблицақәа. Ажәаҳәа аизырҳара иазку аматериал ахь иаҵанакуеит: ажәақәа, ажәеидҳәалагақәа, аҳәоуқәа. Ажәаҳәа аизырҳара иазку атаблица аҵаҩцәа ржәар арҭбаареи ииашаны аҩышьеи рзы ацхыраара рнаҭоит. Убрахь иаҵанакуеит акарточкақәа. Темак иаҵанакуа ажәа ҽыцқәа, абарҭ акарточкақәа рхархәара иабзоураны аҵаҩцәа ргәынкылара иазҳауеит.

Абаратә цхыраагзақәаны иҟалар алшоит: амаҭәартәқәа, аграфикатәқәа, исахьаркны иҵыху ацхыраагзақәа (асахьаркыратә цхыраагзақәа). Зегь реиҳа прақтикала ахархәара злоу аелементар – абаратә цхыраагзахь иаҵанакуеит аклассҵәы. Уи аклассҵәаҽы арҵаҩы иааиԥмырҟьазакәан иҟаиҵоит анҵамҭақәа, иҵихуеит асхьемақәа.

Амаҭәар – лабҽабатә цхыраагзақәа инарҭбааны хархәара рымоуп алагарҭатә классқәа рҽы: абызшәатә материал асемантизациа азуразы, атәыладырра иадҳәаланы аинформациа рыҭаразы, иара убас аграмматикатә материал аус адуларақәы. Арҵаҩы еиуеиԥшым ацәажәаратәи, аграмматикатәи темақәа аус рыдуларазы имазароуп ирхианы аурок иақәнагахаша ацхыраагзақәа. Иаҳҳәозар, ацәажәаратә тема "Сара сықалақь" азы арҵаҩы аҵаҩцәа ирыдигалар бзиоуп аҩнқәа рыргылара иазку акубикқәа. Убарҭ акубикқәа рыцырхырааны аҵаҩцәа ақалақь амҩақәа, амҩаду, аҩнқәа аусҳәарҭақәа дыргылоит. Нас аҵаҩцәа идыргылақәаз рыхьзқәа рҳәоит. Абри ахәмарраҽы аҵаҩцәа рхы иадырхәар алшоит: ақалақь аҽы уназга-

ҩазго амашьынақәа (автобусқәа, атроллеибусқәа) аазырԥшуа ахәмаррақәа, ма асахьақәа. Убарҭ амашьынақәа рыцхыраарала аҵаѡцәа "Ақалақь аҿы машьынала анықәара" захьзу атемала аиҿцәажәара мѡаԥыргоит. Аиҿцәажәарақәа рҿы аҵаѡцәа рхы иадырхәоит аҿиара аазырԥшуа аҟаҵарбақәа, иара убас азҵааратә ажәақәа иаба, иабыкәу, иабантә реиԥш иҟақәоу рҭакҟаҵарақәа аазырԥшуа ажәақәа.

Исахьаркны иҭыху ацхыраагзақәа инарҭбааны хархәара рымоуп алагарҭатә классқәа рҿы, еиҳаракгьы ажәа ҽыц аус адулараҿы. Аҵаѡы изноуго ажәа еиҭамгакәан, асахьа ацхыраарала ианиурбалак, иаҳа еиҕьны игәникылоит, уи ажәа аҵакгьы иара амаҭәар ахаҭагьы ихашҭзом. Исахьаркны иҭыху, аԥшшәы змоу ацхыраагзақәа рахь иԥхьазатәуп асахьақәа рыла еиқәыршәо ажәарқәа, урҭ ажәарқәа рҿы ажәақәа еидкылахоит атематикатә принцип ала. Асахьақәа рыла еиқәыршәо ажәарқәа рҿы амаҭәартә сахьақәа рыдагьы иарбахар ҟалоит атема инадҳәаланы асиужеттә сахьақәагьы.

Алагарҭатә классқәа рҿы аграмматикатә материал азнагараҿы акыр инарҭбааны хархәара рыҭатәуп аԥҟарақәеи амоделькәеи, урҭ иалкааны, аҵаѡцәа рпрограмматә зыԥхьагәаҭақәа ирықәшәо иҟазароуп. Амоделькәа реизгараҿы иҟароуп: атаблицақәа, асхьемақәа, урҭ ирныԥшуазароуп аҵаѡцәа ирызнааго аграмматикатә формақәа рышьақәгылашьатә ҷыдарақәа, ажәаҳәаҿы урҭ аформақәа рхархәараан ицәырырго ауадаѡрақәа хшыѡзышьҭра рзуны. Лабҽабак, цхыраагзак аҳасабала арҵаѡы ихы иаирхәар ҟалоит иапсуам ашколқәа рзы иҭыжьу арҵага шәҟәқәа рҿы иарбоу асахьақәагьы.

Атәыладырра иадҳәалоу арҵагатә материал азнагараҿы, арҵаѡы ихы иаирхәоит асахьақәа, арепродукциақәа, атаблицақәа, асхьемақәа ахсаалақәа, авидеофильмқәа.

Арҵаратә процесс аҿы иахьатәи ҳаамҭазы иуԥылоит хыԥхьазара рацәала аметодқәеи азнеишьақәеи алабҽабатә цхыраагзақәа рхархәашьазы. Урҭ аметодикақәа зегьы еиԥшзам, ирымоуп рхатәы ҷыдарақәа. Иарбан цхырагзалакгьы, аҵаѡцәа дырбарахьы инагахааныа, иаҭахуп уи азы аҵаѡцәа

аинформациа рыҭара, арҵаѡы иажәа (алагалажәа). Арҵаѡы аҵаѡцәа иреиҳәоит раԥхьа ишьҭоу ауснагзатәқәа, ихы иаирхәоу ацхыраагза, аурок ақәкы, акласс ҭәы ианицоит ажәа ҽыцқәа.

Асахьақәа (арепродукциақәа аиллиустрациақәа) хархәара арҭоит аҵаѡцәа еиуеиԥшым аиҭаҳәа ххқәа дырҵараҿы. Урҭ аиҭаҳәа ххқәа рахь иаҵанакуеит: ауаѡытәыѡса иԥшра-исахьа ахцәажәара, иарбанызаалак ҧстәык, ма ҧсаатәк алацәажәара, иааҳакәыршаны иҟоу ҭыпк, дгьылк алацәажәара уҳәа убас иҵегьы. Аметодикаҿы асахьақәеи арепродукциақәеи аурок аҿы аҵаѡцәа ирышьашәало ралхразы, заанатцы апринципқәа ирызхәыцтәуп, урҭ акласс аҿы аҵара зҧо аҵаѡцәа рдыррақәа ирықәшәоу, ирықәымшәоу, аилкаара рылшо ирылымшо, аҵаѡцәа ирҵаран иҟоу аматериал иацхрааУа, иацымхрааУа азгәаҭатәуп.

Асахьақәа (арепродукциақәа) хархәара азыруеит иара убас аҵаѡцәа аҳәоуқәа рышьақәыргыларазы ашьцыларақәа реизырҳараҿы, арҿиаратә диҟтантқәа аус рыдулараҿы. Аҵаѡцәа ироухьо адыррақәа рахьынтә, ирҵахьоу абызшәатә материал рхы иархәаны, иалрыԥшааУеит рцәажәаратә момент азы асахьақәеи (арепродукциақәеи) ирызкны ажәар. Убри ажәар ацхыраарала ишьақәдыргылоит аҵакы змоу агәаанагарақәа, ахшыѡцакқәа. Иаашаны методикала аурок иазалху асахьа (арепродукциа, аиллиустрациа) арҵаѡы ацхыраара ду инаҭоит хыԥхьазара рацәала арҵаратә уснагзатәқәа рызбаратаҿы. Уахь иаҵанакуеит ажәа ҽыцқәа, алеқсика арҵаратә процесс ралагалареи урҭ аус рыдулареи; аграмматикатә формақәеи аконструкциақәеи активизациа рзура; ацәажәаратә ажәаҳәа прақтикала хархәара азура.

Арҵаѡцәа аҵаѡцәа рзы иахьа ацхыраагзақәа аԥырҵоит. Урҭ ацхыраагзақәа рҿы хшыѡзышьҭра рызуп асахьақәа ррепродукциақәа, аскульптуреи архьитектуреи рзы асахьақәа. Убарҭ зегьы ацхыраара роуеит аҵаѡцәа ражәаҳәа аизырҳараҿы, урҭ рыѡратәи, рцәажәаратәи ажәаҳәақәа аус рыдулараҿы (асахьа ахцәажәара, асахьа иазкны аиҭаҳәа ашьақәыргылара, имѡаԥгаз аекскурсиа иахҳәааны ахҭҳәаа ашьақәыргылара уҳәа убас иц.).

Арепродуқциақәа аус рыдулашьазы аметодика

Ацәажәаратә тема инадҳәаланы аурок аҽы харҳәара зҭатәу арепродуқциа заа иалихуеит арҵаҩы. Программала аҵаҩцәа ирҵараны иҟоу атекст иашьашәалоу, еиҳаракгьы атәыладырра иадҳәалоу аилкаарақәа ҳәаақәызҵо цхыраагза хкуп арепродуқциа.

Арепродуқциа аус адулара V-етапк рыла имҩаԥысуеит.

I аетап арҵаҩы иалагалажәа (арҵаҩы иҳәоит аусура ақәакы, ирҵараны иҟоу алеқсикеи амоделькәеи дырзааҭгылоит);

II аетап арҵаҩы иажәаҳәа (асахьақәа рҽы иаарԥшу ахҭысқәеи, асахьа аҵаки, асахьа аԥызҵаз асахьаҭыхҩои дырзааҭгылоит); харҳәара азиуеит аҵаҩцәа рақтивтә жәар аҽы ирдырраны, ирҵараны иҟоу алеқсикеи амоделькәеи;

III аетап асахьа иаанарԥшуа шеилыркааз агәаҭара (аҵаҩцәа ирызнагаз алеқсика-грамматикатә материал рхы ишадырхәаз).

Ҭаҟа ҳарзааҭгылап қәырԥшык аҳасабала дҵақәак:

1. Асахьаҽы ижәбо ауаҩы дзеиԥшроу шәҳәа?
2. Дызҿузеи ижәбо ауаҩы?
3. Дышәгәаҧхома шәара асахьаҽы ижәбо? (аҧхәыс, ахәыҷы, азҕаб, аҷкәын)?
4. Ишәгәаҧхозеи шәара асахьаҽы?
5. Еилышәкаазеи шәара ҽыцс асахьа ацхыраарала?

IV аетап – аҵаҩцәа изхәаԥшыз асахьа аплан азыҟарҵар ҟалоит арҵаҩы ицхыраарала.

Аҵаҩцәа еиқәдыршәаз аплан рхы иархәаны, арҵаҩы ирыдигало, хадара злоу ажәақәа ихы иархәаны, арҵаҩы ицхыраарала, еиҭарҳәоит асахьа аҵакы.

V аетап – аҵаҩцәа изхәаԥшыз асахьала имҩаԥыргоит ахыҵхәаа аҩра, мамзаргьы аиҭаҳәа аҩра, рхы иадырхәоит арҵаҩы ирыдигалахьаз, ууанза аус здырулахьаз алеқсика грамматикатә материал. Ахыҵхәаа, ма аиҭаҳәа аҩра аҵаҩцәа ирыдҵазар ҟалоит аҩныҟатәи дҵас.

Арҵараҽы даараза ацхыраара ҟанаҵоит сахьала иҵыху аматериал. Абри аматериал иаҵанакуеит асахьақәа (аматәа-

ртә, асиужеттә). Урҭ иҷыдоу акарточкақәа ирынҵаны иҟоуп. Акарточка иану асахьа ииаанарԥшуеит ажәа аҵакы, насгьы ацхыраара ҟанаҵоит аҧсуа литературатә бызшәа анормақәа ирықәыршәаны ацәажәаратә ажәаҳәа аизырҳара. Убарҭ зегьы аҭагылазаашьа бзиақәа ҳарҭоит аҵаҩцәа рыҩратәи рцәажәаратәи шьцыларақәа реизырҳара. Адҵақәа рхыԥхьазараҽы иҟоуп: асахьақәа рыла аҳәоуқәа, аиҭаҳәақәа рышьақәыргылара, ахцәажәарақәа, ахҭҳәаақәа рыҩра уҳәа убас иҵ.

Сахьала иҵыху аматериал аҽы иҟазароуп еиуеиԥшым адҵақәа. Урҭ адҵақәа рхыԥхьазараҽы иҟоуп ихьысҳау (иԥсыҿу), ибжьаратәу, иҩҭәо аҵаҩцәа ирызкны, хазы-хазы изызхәыцу адҵақәа. Арҭ адҵақәа хаҭа-хаҭала индивидуалла аҵаҩцәа разыҟаҵара азгәаҭо апринцип иақәшәо иҟазароуп. Аматериал иазԥхьагәанаҭоит:

1) аҵаҩцәа ржәар еиззырҳауа адҵақәа (ажәа аҵакы аилкаара, ажәақәа рцакқәа реиҽырԥшра, асинонимқәа, антонимқәа, еигәыцхәу ажәақәа аус рыдулара уҳәа убас егь.);

2) аҵаҩцәа ирҵахьо, ирдыруа ажәақәа рцәажәараҽы рхарҳәара иазку адҵақәа (ацәажәаратә вариантқәа рҟынтә иаҳа иақәнаго акы алкаара);

3) аграмматикатә гхақәа аԥзырҟәкәаауа адҵақәа (аҧсуа бызшәа анормақәа ирԥырхагахо агхақәа); ажәаформа иашақәа рышьақәыргылара, ииашамкәа ишьақәыргылоу ажәеидҳәалақәеи аҳәоуқәеи рыриашара; еизаку атекстқәеи ахшыҩцакқәеи рышьақәырғылара (асахьақәа ахьзқәа рзыԥшаара, урҭ рыҵаҩра, аиҭаҳәа ахы азыԥшаара, ҽырҳәала асахьа ахцәажәара уҳәа уб. егь)[52].

Адиафильмқәа ацхыраара роуеит аҵаҩцәа ахыҵхәаақәеи аиҭаҳәақәа рыҩра ианазыҟарҵо. Арҭ адиафильмқәа ирыцаркуа аматериал аҽы аҵаҩцәа лабҽаба ирбоит адокументалтә материал, иара убас алитературатә ҩымҭақәа рзы шәыгала иԥшзаны иҵыху асахьақәа, аиллиустрациақәа, асиужеттә сахьақәа. Адиафильмқәа аҵаҩцәа ражәаҳәа еизнарҳауеит, абыз-

[52] Зельманова Л.М. Колокольцев Е.Н. Развитие речи. Русский язык и литература. Репродукции картин. М. 1969. Ад. 105.

шәа аҵара иацхраауеит. Адиафильмқәа аҧсуа бызшәа ззымдыруа ирҵараҽы рхархәаразы, арҵаҩы заанаҵы дазхәыцны, еилкааны имазароуп:

а) иарбан темоу издиҳәалоз, насгьы аҵаҩцәа рҽаҧхьа қәкыс инанагзо;

б) адиафильм арбара аурок аструктурақәа руак аҽы иазгәаҭазароуп, насгьы егьырҭ аурок ахәҭақәа зегьы ирыдҳәалазароуп;

в) адиафильм арбараҽы арҵаҩы хшыҩзышьҭра аиҭароуп уи идирбараны иазҧхьагәеиҭаз аматериал афрагмент аҵакы, насгьы асахьаркыра аҩазара (аиллиустрациақәа, амультфильмқәа ркадрқәа, асахьақәа уҳәа уб.егь.). Адиафильм аметраж дузар, уи хәҭа-хәҭала ишаны, кадырқәак дырбазар ҟалоит, адиафильм зегьы дырбара аамҭа рацәаны иақәмырзкәан. Асахьаркыратә материал анализ азура аамҭа иалагзаны, аҵаҩцәа ажәақәеи ажәеидҳәалақәеи акомментариақәа рзырҵуеит, алитературатә фырхацәа рзы ргәаанагарақәа рҳәоит, еиуеиҧшым ахҭысқәа ирыдҳәаланы адыррақәеи аилкаарақәеи роуеит. Убарҭ зегьы ирҷыданы урҭ ахҭысқәа рышьклаҧшреи, ремоциатә цәаныррреи еиздырҳауеит. Абас еиҧш иҟоу агәааанагара рымоуп аметодистцәа, аҵарауаа.[53]

Адиафильмқәа рыхәаҧшраан арҵаҩы иуалуп акадрқәа рцакы аилкаара рылзыршаша адҵақәа рыдгалара, иара убас асубтитрқәа хшыҩзышьҭралеи иҽырҧшыганы рыҧхьареи иаиршьцыларуп арҵаҩы. Адиапозитивқәа (мамзаргьы аслаидқәа) цакылеи методикалеи адиафильмқәа ирзааигәоуп, аха урҭгьы ирымоуп маҷк иадамзаргьы аиҧшымзаарақәа. Адиапозитив акадрқәа лентак ианзам. Урҭ реишьҭагылашьа марианы иҧсахыр илшоит арҵаҩы. Адиапозитив акадр аҵаҩцәа дырбара еиҳа имариоуп адиафильм акадр аҵкыс. Адиапозитив иаҵанакуа акадр иаҳа исахьаркны, иаҳа иҧшзаны иҭыхуп.

Адиапозитив аурок иаҳа исахьаркны, иаҳа ихарҭәааны арбара алнаршоит, адиафильм аасҭа. Адиапозитив аҵаҩцәа

[53] Методика преподования русского языка в школеэ Под редакцией М.Т. Баранова. М. 2000. Ад. 85.

ражәаҳәа аизҳрҳара иацхраауеит. Адиапозитивқәа рахь иаҵанакуеит: архитектура абаҟақәа, афоторепродукциақәа, асахьақәа ррепродукциақәа, адокументалтә материал (афотографиақәа, алитературатә ҭыҧқәа). Адиопозитивқәа дырбараан арҵаҩы хшыҩзышьҭра аиҭоит аҵаҩцәа рдунеихәаҧшра, урҭ рыххәааҟаҵарақәа.

Адиапозитив аҵаҩцәа дырбараан, идырбатәу аобиект (амҩа, амҩаду, аҭыҧ), еиуеиҧшым апозициақәа рҟынтә ирыдгалатәуп. Адокументалтә материалқәа дырбара иабзоураны аҵаҩцәа апублицистикатә ҟазшьа змоу ахыҵхәаақәа рыҩра иазыҟаиҵоит арҵаҩы. Ас еиҧш иҟоу адиапозитивқәа рыбзоурала – аҵаҩцәа рыҧсҭазааратә ҧышәа беиахоит, иазҳауеит урҭ рдунеихәаҧшра, рыҽцәырыргоит агуманизм, апатриотизм, ауалҧшьа реиҧш иҟақәоу рыҩнытҟатәи рцәаҩа аҟазшьа ҷыдақәа.

Арҵаразы иазҧхьагәаҭо адиапозитивқәа зегьы атекстқәа рыцуп, урҭ атекстқәа аҭагылазаашьа бзиақәа ҟарҵоит адиакадрқәа теманы реидкылара, ахархәараҽы еишьҭаркны дырбараҽы. Адиапозитивқәа дырбара хархәара аҳҵар ҳалшоит алекҳикеи аграмматикеи рцара иазку аурокқәа рҽы. Абраҟа урҭ инарыгзоит иара убас функциа хадак. Уи аҵаҩцәа ирҵаран иҟоу ажәар сахьала дырбароуп.

Алабҽабатә цхыраагзақәа рахь иаҵанакуеит адиапозитивқәа (аслаидқәа), адиафильмқәа, атранспорантқәа. Урҭ атехникатә цхыраагзақәа (аграфопроектор, акодоскоп, адиапроектор, афильмоскоп) рхархәарала аекран ианылоит.

Атранспорантқәа – урҭ рахь иаҵанакуеит еиҭаҵуа атаблицақәа, урҭ аки-аки еицырхырааны, динамикала аҵаҩцәа идырбатәуп. Аплионка иантцаны аграфопроектор (акодоскоп) ахархәарала аҵаҩцәа аматериал ҽыц анрызнааго ҳхы иаҳархәоит. Раҧхьатәи аетап аан абызшәатә материал ашьаҭала иҟаҵоу атранспорантқәа хархәара рзухар алшоит аҵаҩцәа ирҵаз ашьақәырҷәҷәараҽы. Адиафильмқәа – аҧсуа бызшәа аурокқәа рҽы ҳхы иаҳархәар алшоит ҩ-ххыкны иҟоу адиафильмқәа.

Актәи агәыҧ ахь иаҵанакуеит абызшәатә фактқәеи аилкаарақәеи рызнагара иацхраауа адиафильмқәа.

Аҩбатәи агәыԥ ахь иаҵанакуеит аҵәажәаразы ашьцылараҟәа зырҿиаша, еиззырҳаша адиафильмҟәа. Актәи агәыԥ ахь иаҵанакуеит: аепизодҟәа, асиужеттә сахьаҟәа, афотографиаҟәа, арепродукциаҟәа аиллиустрациаҟәа. Убарҭ рыбзоурала алеҟсикеи аграмматикеи рзы аҵаҩцәа ироуз адыррақәа шьақәдырҷәҷәоит, иргәаладыршәоит, еиздырҳауеит. Адиафильм арбара иацзароуп иҷыдоу адҵақәа. Урҭ аҵаҩцәа инарыгзоит адиафильм дырбара апроцесс аан еиԥш, адиафильм ианахәаԥшлак ашьҭахьгьы.

Акарточкақәа (ақьаадҿыҵҟәа) рхархәаразы ибзианы идыртәуп цаҡа ҳаззааҭгыло аметодикатә ԥҡарақәа:

1. Ашагатә материал арҵаҩы ихы иаирхәароуп ироуз адыррақәа рышьақәырҷәҷәаразы.
2. Ашагатә материал ахархәараҿы аҵаҩцәа рдыррақәа активизациа азуразы ицхыраагзоуп.
3. Ашагатә материал индивидуалла аҵаҩцәа аус рыдулараҿы аҭыԥ бзианы иааннакылоит.

Акарточкақәа аус рыдулара 6-8 минуҭ аамҭа иҭагзаны имҩаԥгалатәуп. Ашагатә материал иаҵанакуа адҵақәа:

- асахьа алаҵәажәара, ахҵәажәара;
- асахьа ҭызхыз игәҭахәыцрақәа рыхцәажәара;
- асахьазы ахатә вариант азаатгылара.

Асахьақәа ирыҵаркуа адҵақәа еиԥшхазом, иҟоуп ауадаҩра зцу реиԥш ауадаҩра зцым, имарианы зынагзара ауа адҵақәагьы.

Авидеограммақәа – арҭ акыр зхархәара ҭбаау лабҿабатә цхыраагзақәоуп. Урҭ хархәагас иҟалар рылшоит абызшәеи иааҳакәыршаны иҟоу адунеии абаратә формала рцәыргараан. Авидеограммақәа рахь иаҵанакуеит: арҵагатә фильмқәа, аҭзы икыдаҳҵо атаблицақәа, авидеофильмқәа, адиапозитивқәа уҳәа убас иҵегьы.

Арҭ ҳаззааҭгылаз ацхыраагзақәа аҭыԥ бзиа ааныркылоит еиуеиԥшым арҵагатә методикатә уснагзатәақәа рызбаразы.

Аҵыхәантәи ашыкәсҟәа рзы акыр аинтерес шьҭыҵит авидеофильмқәеи адиафильмқәеи рхархәара. Арҭ ацхыраагзақәа ирыбзоураны акыр иҭбаахеит абызшәа ззымдыруа иҵаразы иҟоу алшарақәеи аҭагылазаашьақәеи. Убарҭ ацхыраагзақәа ирыбзоураны атәыладырра иазку аматериал арҵаратә процесс иалагалахоит.

Иахьатәи аамҭазы абызшәақәа рцараҿы акыр инарҭбааны хархәара рымоуп арҵагатә фильмқәа.

Аҵаҩцәа ироуз рақтивтәи рпассивтәи жәарқәа рышьақәырҷәҷәаразы, адыррақәа активизациа рзуразы ицхыраагза бзиоуп арҵагатә фильмқәа. Урҭ афильмқәа аҵаҩцәа рбызшәатә материал, рцәажәаратә темақәа ирыдҳәалахоит. Аҵаҩцәа ржәар ҭбааха цыԥхьаза, рцәажәаратә лшарақәа рыҩазара иаҿырԥшны ирыдгалазар бзиоуп арҵагатә фильмқәа. Иахьатәи ҳаамҭазы аԥышәа бзиа ыҟоуп арҵагатә фильмқәа рхархәаразы аурыс, англыз, агерман, афранцыз бызшәақәа дырҵараҿы. Убри аганахьала, аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирҵаразы арҵага фильмқәа раԥҵараҿы раԥхьаҙатәи ашьаҿақәа ҟаҵоуп. Аҵыхәтәантәи ашыкәсҟәа рзы Аԥсуа бызшәа аҿиара афонд аҿы аус адуланы иаԥҵоуп арҵага фильмқәа ааба. Арҭ афильмқәа арҵагатә цәажәаратә темақәа ирызкуп. (арежиссиор В. Аблоҭиа). Афильм аус адулараҿы хшыҩызшьҭра рзутәуп аетапқәа.

Ақәыргылара (арбара). Аҵаҩцәа афильм иахәаԥшуеит. Азеиԥш цакы еилыркааует. Афильм иалоу ажәа ҿыцқәа аконтеқст ала еилыркааует.

Афильм знык иандырбахалак ашьҭахь, кадр-кадрла идырбахоит, адиқтортә теқст иазызырҩуеит ахәыҷқәа, атеқст иацырҳәоит. Анаҩс атеқст абжьы аанкыланы, арҵаҩы иҳәоит. Арҵаҩы ишьҭахь аҵаҩцәа игәныркылаз рҳәоит.

Аиҭаҳәара. Афильм ҩынтәны, хынтәны дырбара абзоурала, аҵаҩцәа атеқст аҵыхәанынза игәныркылоит, арҵаҩи аҵаҩцәеи еицхырааны акадрқәа акомментариа рзыҡарҵоит. Акомментариа ҟаҵараҿы рхы иадырхәо ажәақәеи аконструкциақәеи акласс ҭәы иаництоит арҵаҩы. Аҵаҩцәа урҭ ажәақәеи аконструкциақәеи ртетрадқәа ирнырҵоит. Уажәшьтан рцәажәаратә ажәаҳәаҿы рхы иадырхәартә еиԥш ишьақәдырҷәҷәоит.

Ашьақәырҷәҷәара. Ари аетап қәкы хадас иамоу аҵаҩцәа ражәаҳәа ашьақәырҷәҷәароуп. Аҵаҩцәа абри аетап аҿы рҵак

ҟарҵоит изхәаԥшыз арҵагатә фильм ала арҵаҩы рҽаԥхьа иҟәиргыло азҵаарақәа. Аҵаҩцәа дара рхалагьы ишьақәдыргылар ҟалоит афильм ала азҵаарақәа.

Апрақтикатә дҵа. Аҵаҩцәа ираҳаз, ирбаз рыхшыҩ аҽы ишнеиз, ишеилыркааз азы имҩаԥгахоит агәаҭара. Аҵаҩцәа абри аетап аҽы ирыдҵахар ҟалоит арҽиаратә дҵақәа: афильм асиужет хада аиҭаҳәара, ихадоу ахшыҩцак аилкаара, изхәаԥшыз афильм азы ахҭҳәаа, мамзаргьы аиҭаҳәа аҩра.

Арҵара абаратә-аҳаратә хархәагақәа

Абжьы зцу адиафильмқәа рҽы асахьаркыратә материал харҭәаахоит адиқтор итекст ала. Асахьаркыреи ажәеи реиԥшьра, аҵаҩцәа ирызнагахо аситуациа еиҳа ихарҭәааны иҟанаҵоит, рхала анаҩстәи русурақәа шьаҭас иаиуеит. Абжьы ахархәараҽы иалкаахар ауеит еиуеиԥшым авариантқәа: абжьы аҭара, нас абжьы амхра; иахьаҭаху аҭыԥ аҽы абжьы аҭара; абжьҭаҩ акырынтә ахархәара уҳәа уб. егь. Арҭ реиԥш иҟоу адиафильмқәа рхархәара алыршахоит иҽыцу аметодикатә ҩазараҽы.

Адиафильмқәа рҽы иҟоу адиқтортә текст лассы-ласы амузыка ацны иаҳԥылоит, аҵаҩцәа реомоциатә цәанырра арҽыхаразы. Абжьы зцу адиафильмқәа зегь раԥхьаза иргыланы ахархәара ахьрымоу ажәаҳәа арҽиара иазку аурокқәа рҽы ауп. Араҟа ахархәара рымоуп еиуеиԥшым асиужетқәа. Арҭ асиужетқәа ацхыраара ду рзыруеит аҵаҩцәа ахцәажәаратә хҳәаақәа, ажәабжьқәа, адискуссиатә ҟазшьа змоуа аицәажәарақәа раан. Абжьы зцу адиафильмқәа аус рыдулара апроцесс мҩаԥысуеит егьырҭ адиафильмқәа аус рыдулара зламҩаԥысуа аметодикатә принципқәа рыла. Аха иҟоуп излеиԥшым ачыдарақәагьы. Абжьы зцу адиафильмқәа рҽы апрофессионалтә ԥышәа ду змоу адикторцәа зыԥхьо атекст инанагзоит иалкаау аметодикатә цакы: уи аҵаҩцәа иднарҵоит арепортажқәа, ажәахәқәа, адисскусиатә ҟазшьа змоу ақәгыларақәа ирымоу ачыдарақәа.

Абжьы зцу адиафильмқәа ароль ду нарыгзоит ҩралатәи ажәаҳәа арҽиараҽгьы, аха зегь раԥхьазара иргыланы уи ахархәара аҭатәуп ахәыцқәа ҽырҳәалатәи ражәаҳәа арҭбааразы. Аҵаҩцәа хшыҩзышьҭра азыруроуп ҽырҳәалатәи ражәаҳәа аиҽартәраҽы ихадоу аспецификатә хархәашьақәа: акомпозициа, аинтонациа, ажәаҳәатә етикет, изырҩуа азҽлымҳара роуртә иҟазҵо ахархәагақәа; ажәаҳәа логикала ииашаны аишьҭаргылара, ашьақәыргылара.

Иара убасгьы хшыҩзышьҭра ззутәу адиктортә текст (ажәахә, ақәгылара, ахыҵҳәаа) аҵаҩцәа рзы иҽырԥшыганы ишыҟоу мацара акәзам хшыҩзышьҭра ззутәу, уи атекст ала аҵаҩцәа игәарҭар рылшоит ирыду ажәаҳәатә дҵа ииашаны иҟарҵоу, ииашамкәа иҟарҵоу. Ус анакәха, адиқтортә текст – ари егьконтрольтә текступ аҵаҩцәа рзы. Абарҭ аҭагылазаашьақәа зегьы ирықәшәо иҟаҵоуп абжьы зцу адиафильм: уи шьақәгылоуп афрагментқәа рыла; урҭ афрагментқәа досу инарыгзоит рхатәы функциақәа. Аԥхьа ицоит афрагментқәа абжьы рыцзамкәа (афотосахьақәа, ахәмарратә материал). Нас ицоит адиқтор ибжьы зццаны иҟоу атекстқәа рыла ишьақәгылоу афрагментқәа. Абарҭ афрагментқәа роуп анаҩсан изҽыԥштәу, урҭ аконтрольтә текстқәа ҳәа ирыԥхьазоит.

Абжьы зцу адиафильмқәа ирыдҳәалоу даҽа ҷыдарақәакгьы ыҟоуп. Урҭ ихы иаирхәаразы арҵаҩы имазароуп иахәҵоу аҽазыҟаҵара: уи идыруазароуп абыжьҭаҩ анарктәу, ма ианарҳәатәу (уа иҟоуп асубтитрқәҽи адиқтортә тексти), асахьеи абжьи хымԥада еиқәшәозароуп. Иазхәыцтәуп аҵаҩцәа рахьынтә иреиғьны асубтитрақәа ирыԥхьо.

Егьырҭ абаратә хархәагақәа излареиԥшым ачыдарақәа рымоуп акинофильмқәеи акинофрагментқәеи. Урҭ ҷыда ҟазшьаны ирымоуп арбара адинамикеи, асахьаркыратә материали, абжьи синхронла рызнагареи. Арҵагатә фильмқәеи акинофрагментқәеи рырбара 5-6 минуҭ аамҵа иҭагзаны имҩаԥгалатәуп. Егьырҭ абаратә цхыраагзақәа реиԥш акинофильмқәа хархәара рыҭазар ауеит аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирҵараҽы ажәаҳәа арҽиара иазку аурокқәа рҽгьы.

Аԥсуа бызшәа аурок рҽы рхы иадырхәо акинофильмқәа аҵаҩцәа рзы ицхыраагза дууп аурок иаҵанакуа арҵагатә материал аилкааразы, агәынкыларазы. Арҵаҩы ҭакԥхықәра

дула дазнеироуп афильм ахархәара аус аурок аҽы. Ари аус аиҿкаара ус имариоу акы акәым: заанатцы еиқәиршәароуп азцаарақәа, адцақәа, иазыҟаицароуп ацаҩцәа атема алкаақәа рыҟацара уб. иц.

Акино еиҳарак ахархәара ҭбаа ахьамоу ажәаҳәа арҿиара иазку аурокқәа рҿы ауп. Избан акәзар, уи абзоурала иалагалахоит интенсивла ацаҩцәа ражәаҳәа аҿиара иацхрааруа еиуеиԥшым аситуациақәа. Уи хыкәкыс иҟацаны арцагатә фильм иалагалахоит асиужеттәи асахьаркыратәи материалқәа. Акиноҭаҩра еиҿнакааруеит, егьымҩақәнацоит ахәаԥшҩы ихшыҩзцара, арцаратә дцақәа рызбара иацхрааруеит.

Акинофильмқәа рхы иадырхәоит ажәабжьқәа дырцараангьы. Акинофильм ацхыраарала иалыршахоит аиҭахәаратә жанр акомпозициатә ҷыдарақәа ацаҩцәа дырбара.

Фильмқәак ацаҩцәа ҿырҳәала ргәаанагарақәа рҳәара дырцара аус иацхрааруеит. Арҭ афильмқәа шьаҭас ирымоуп – ҿырҳәала ажәабжьҳәара аҿырԥшыга. Афильм аус адуларазы ацаҩцәа заа инарыгзароуп иҷыдоу адцақәа: аиҭахәаҩ иажәаҳәа ацклаԥшра; ицәаныррақәа, игәалаҟазаара шааирԥшуа агәаҭара; ажәабжь азызырҩра зымариахаз, аинтерес заҵалаз азхәыцра.

Арцагатә фильмқәа ирыдҳәалоу еиуеиԥшым азцаарақәа рызбаразы иаҭахуп абарҭ аметодикатә принципқәа рыкәныҟәара.

1. Арцагатә кинофильм ахархәара ахыкәки адцақәеи дрызхәыцны, арцаҩы ишьақәиргыларoуп афильм андырбатәу аетап.

2. Иалкааны хшыҩзшьҭра аҭатәуп ацаҩцәа афильм шрыдыркыло ацклаԥшра: аҵаҩцәа ирызнагатәуп аусура адцақәа, ирыхәаԥштәуп афильм аԥызцаз, иалоу ахаҿсахьақәа, актиорцәа.

3. Акинофильм ианахәаԥшлак ашьҭахь, хымԥада, ирызцаатәуп уи цәаныррақәас ирнаҭаз; еиҳа рхы-ргәаҿы инхаз, еиҳа иргәаԥхаз убас ицегьы. Уи ала еилкаахоит еиҳа хшыҩзышьҭра ҟацаны изхәаԥшуаз, зегьы иреиҕьны ацакы еилызкааз. Ҳәарада, абас еиԥш акинофильм аус адулара алцшәа бзиақәа ҳнаҭоит арцаратә процесс аҿы.

Аҵаҩцәа афильм аилыргаразы рыҿцәажәараан ирыдҵатәуп аиҿцәажәараҿы азцаарақәа рзы нҵамҭақәак ҟарҵаларц.

Акинофильм аус адулара хыркәшахоит ахалатә усурақәа (аҩны ма акласс аҿы) рымҩаԥгарала. Иахьатәи атехникатә цхыраагзақәа ирыбзоураны абаратә цхыраагзаны ицәырҵуеит авидеофильмқәа. Урҭ ишдыру еиԥш, рыхәаԥшра алыршахоит авидеомагнитафонқәа рыцхыраарала.

Иахьа абаратә цхыраагзақәа рхыԥхьазара аеарҭбаауеит. Абызшәа аурокқәа рҿы арцаразы ахархәара аиуеит арадиои ателедырратарақәеи, акомпиутертә техникеи.[54]

Акомпиутер ахархәаразы ҿырԥштәыс иаагар ауеит Н.Н. Алгазина иҵлыжьыз ацхыраагза. "Акомпиутертә цхыраагза ахархәара аорфографиа иазку адидақтикатә материалқәа аус рыдулараҿы" захьзу (М.1997). Ари ашәҟәаҿы ибзианы иаарԥшуп ÝÂÌ ахархәара ирнаҭаз аԥышәа аорфографиа иазку аматериалқәа рцараан. Акомпиутер ирнаҭо асхьема абзоурала ацаҩцәа ирцоит аорфографиала аматериал аилыргара. Ари ала еилкаахоит ацаҩцәа аорфографиатә теориа ахьынзардыруа, насгьы апрақтикаҿы рхы ишадырхәо.

Абызшәа аурок аҿы акомпиутер ахархәара акырза иацхрааруеит аурок аҿы иҟәгыло адидақтикатә зцаарақәа рызбара: арцаратә процесс аунификациа (армариара) азура, ацаҩцәа рдыррақәа рыҩазара ашьҭыхра уҳәа уб. иц.

Ҷаҟа ҳарзаатгылап қәырԥшык аҳасабала аграфикатә цхыраагзақәа. Урҭ хархәара рзиуеит аԥсуа бызшәа ззымдыруа идзырцо арцаҩы аграмматикатә материал данахысуа.

[54] Шәахәаԥш: Выборнова В.Ю. Работа по развитию связной речи на основе телевизионных передач\\ Рус. яз. в школе 1987, №1. Ад.12.

Атаблицақәа

№1

Хаҧык змоу аҟацарба

I	с-цәажәоит	ҳ-цәажәоит
II	у-цәажәоит б-цәажәоит	шә-цәажәоит
III	д-цәажәоит и-цәажәоит	и-цәажәоит

№ 2

Ԥ-хаҧык змоу аҟацарба

I	с-и-ацәажәоит	ҳ-и-ацәажәоит
II	у-и-ацәажәоит б-и-ацәажәоит	шә-и-ацәажәоит
III	д-и-ацәажәоит и-а-цәажәоит	и-(и)-ацәажәоит

№ 3

Ахаҧытә хьызцынхәраҟәа

I	сара	ҳара
II	уара бара	шәара
III	иара лара иара	дара

№ 4

Аԥхьазара хьзқәа

1	акы	азәы	–
2	ԥба	ԥыцьа	–
3	хҧа	хԥык	3-ԥык
4	ҧшьба	ҧшьԥык	4-ԥык
5	хәба	хәԥык	5-ԥык
6	фба	фԥык	6-ԥык
7	быжьба	быжьԥык	7-ԥык
8	ааба	ааԥык	8-ԥык
9	жәба	жәԥык	9-ԥык
10	жәаба	жәаԥык	10-ԥык

№ 5

Аҟацарба аамҭақәа

1. сц - **оит**
2. сц - **еит**
3. сц - **он**
4. сц - **ан**
5. сца - **хьеит**
6. сца - **хьан**
7. сца - **п**
8. сца - **шт**

№ 6

Ахьызҟа ахыԥхьазара

ацла – ацла-**қәа**
ашәкәы – ашәкә-**қәа**
аԥны – аԥын-**қәа**
аеы – ае-**қәа**
ажә – ажә-**қәа**

№ 7

Ахьызҟа ахыԥхьазара

ан – ана-**цәа**
аб – аба-**цәа**

азҕаб – азҕаб-цәа
аҧкәын – аҧкәын-цәа

№ 8

Ахьызԥка ахыԥхьазара

Кәтол – кәтол-аа
Дәрыԥшь – дәрыԥшь-аа
Очамчыра – очамчыр-аа
Тԥкәарчал – тԥкәарчал-аа

№ 9

Аԥацарба адцаратә форма

Агылара

агыла-ра
У – гыл!
Б – гыл! Шә-гыл!

Афара

афа-ра
И-ф (уара, бара)! И-шә-фа!

Агәаҭаратә зцаарақәеи адцақәеи

1. Ҭакыс иамоузеи алабҽабатә цхыраагза арҵара алагарҭатә етап аҽы?
2. Рыешԥаршо алабҽабатә цхыраагзақәа?
3. Иарбан лабҽабатә цхыраагзақәоу шәара ижәдыруа?
4. Иарбан функциақәоу алабҽабатә цхыраагзақәа инарыгзо?
5. Шәырзаатгыл аҳаратә лабҽабатә цхыраагзақәа.
6. Шәырзаатгыл абара – лабҽабатә цхыраагзақәа.
7. Иарбан аҳара-абаратә лабҽабатә цхыраагзақәоу шәара ижәдыруа?
8. Шәазаатгыл арепродукциақәа аус рыдулашьа аметодика.
9. Аус шԥарыдулатәу адиафильмқәеи авидеофильмқәеи.
10. Шәырзаатгыл асахьақәеи, авидеофильмқәеи, адиафильмқәеи.

Аиҭагара апроблема аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирҵараҽы

Иахьатәи аамҭазы абызшәа арҵараҽы акыр инарҭбааны ахархәара рымоуп аиҭагаратәи аиҭагара мап ацәкратәи рметодқәа. Аиҭагараан хшыҩозышьҭра аҭатәуп: аҵаҩоцәа идҳарҵо, ирзымдыруа абызшәеи дара рхатәы бызшәеи ирымоу ирзеиԥшуи ирзеиԥшыми аҧыдарақәа, ишиашоу акәымкәан ҭакыла аиҭагара.

Аурыси аԥсуеи бызшәақәа рҽы ажәақәа рцакқәа анеиқәымшәо рацәоуп. Иаҳҳәап: свежий – иахьатәи; глаз радуеит – убла хнакуеит.

Аԥсуа бызшәа зҵо ибзианы идыруазароуп аԥсуа хьызԥка иазҧыдароу акласстә категориа. Иаҳҳәап: аҵла, аҩоны, ажә, ацә аԥсуа бызшәаҽы ирзыкәхаргылоит азҵаара – иарбан (что). Аурыс бызшәаҽы, ажәақәа ажә, ацә ирзыкәхаргылоит азҵаара дарбан (кто), ажәақәа аҵла, аҩоны – азҵаара иарбан (что.) Аԥсуа бызшәаҽы ауаа ҳзырбо ажәақәа зегьы (ауаҩы, арҵаҩы, ан, аб...) ирзыкәхаргылоит азҵаара – дарбан (кто.)

Аԥсуа бызшәа зҵо аҵаҩы ибзианы еиликаароуп иара ихатәы бызшәаҽы иԥымло аграмматикатә ҧыдарақәа иитҵо (аҩбатәи) абызшәа ишаныԥшуа, иаҳҳәозар, ахаҭашьатә ԥказшьарбақәа изцу ахьызԥкақәа ишрышьҭанеиуа, арацәа хыԥхьазараҽы асуффикс *қәа* иара аԥказшьарба шакәу изцыло: аҵаҩоцәа бзиақәа, аҵәа ԥаԥшьқәа. Актәи ажәеидҳәала «аҵаҩоцәа бзиақәа» аҽы ахьызԥкеи аԥказшьарбеи хыԥхьазарала еиқәшәоит, аҩбатәи ажәеидҳәала «аҵәа ԥаԥшьқәа» аҽы арацәа хыԥхьазара арбага зцыло аԥказшьарбоуп.

Еиуеиԥшым аамҭақәа рзы аиҭагаратә метод азы еиуеиԥшым агәааанагарақәа ыԥкан. XX ашәышықәса алагамҭазы аметод иашақәа (прямые методы) ҳәа изышьҭаз ахархәара анрымаз, мап ацәкын аиҭагаратә метод. Убасԥкан арҵаҩы аиҭагаратә метод аҭыԥан, аконкреттә ҭакы змаз ажәа сахьала аҵаҩоцәа ирыдигалон, аҽиареи аԥацара апроцесси аазырԥшуаз ажәақәа рзы имҩаԥигон аҵаҩоцәа зышьклаԥшышаз апроцессқәа, иаҳҳәап «аҧера» азы – арҵаҩы акласс аҽы иааганы иԥиеуан асаан, ма аҵәца, «асра» - аҵакы аилыркааразы акласс ҕәы, ма аҵаҩы ипарта

дасуан. Ари аметод ақәкы азынагзомызт, аиҭагара аметод азыԥсахуамызт. Убри аҟнытә ирызхәыцтәын егьырҭ азнеишьақәа.

Абызшәаҿы ишдыру еиԥш ирацәоуп аконкреттә цакы змам ажәақәа. Ус еиԥш иҟоу ажәақәа аиҭагаратә метод ахархәарада рцакқәа аҵаоцәа иузреилыркаазом.

Аиҭагараан имоапысуеит аҵаоцәа ирцахьо абызшәатә материал активизациа азура. Уи аҵаоцәа ржәар аҿиара, аизҳара иацхраауеит. Аиҭагара иабзоураны аҵаоцәа игәныркылоит ажәартә акқәа: асинонимқәа, антонимқәа, аомонимқәа, аомографқәа. Аиҭагара иабзоураны аҵаоцәа ирдыруеи ирзымдыруеи, ирцази ирзымцази шьақәдыргәгәоит. Аметодикатә литератураҿы аиҭагара азцаара иамоуп иара аҳәаақәагьы. Аԥсуа бызшәа аҵараҿы ахатәы (аурыс) бызшәа шьаҭас аҟаҵара апринцип хшыозышьҭра азуны еиҿкаатәуп аиҭагарагьы. Ҳаамҭазтәи аметодистцәа Е. М. Верешьчагин, В. Г. Костомаров, А. А. Леонтиев ишазгәарҭо ала, аиҭагараан аҵаоцәа иҟарцо агхақәа раԥырҟәкәааразы хшыозышьҭра аҭатәуп ахатәы бызшәа анырра, ахатәы бызшәа шьаҭас аҟаҵара апринцип.

Арцаоы ибзианы идыруазароуп, аҵаоы ихатәы бызшәаҿы иоухьоу адыррақәеи алшарақәеи иицо абызшәахьы ишиаиго. Алеқсика аганахь ала ҳахәаԥшуазар, ажәаҳәаҿы аԥсуа ажәа ииашамкәан ахархәара аиур ҟалоит, мамзаргьы уи ажәа хшыоцакыла даеа ажәак иадҳәаланы издызымкылазо афразақәеи аҳәоуқәеи рҿы ҳҳы иаҳархәар алшоит. Убасҟан иҳауеит аԥсуа бызшәа иазҧыдам аҳәоу аиҿартәышьақәа, аконструкциақәа. Ахатәы бызшәа анырра, уи даеа бызшәак арцара ианаԥырхаго, аметодикаҿы аинтерференциа ҳәа изышьҭоу, уи излауала арцаратә процесс аҿы аҭыԥ аҭатәым.

Аԥсуа бызшәа ззымдыруа аҵаоцәа ирцароуп, ирдыруазароуп рыоратәи рцәажәаратәи ажәаҳәақәа рҿы рхы иадырхәаша алеқсика.

Аиҭагаразы иазԥхьагәаҭатәуп, апрограмматә материал инақәыршәаны уамак идуцәам, адаптациа зызу атекстқәа, асахьаркыратә оымтақәа рцыԥцәахақәа, атәыладырра иадҳәалоу астатиақәа реиҭагара ажәар абзоурала.

Аиҭагараан ҳҳы иаҳархәоит абас еиԥш иҟоу аиҭагаратә хкқәа:

1) аԥсуа бызшәаҟнытә аурыс бызшәахьы аиҭагара;

2) аурыс бызшәаҟнытә аԥсуа бызшәахьы аиҭагара;

3) аамҭак ала аԥсшәаҟынтә аурысшәахь, аурысшәаҟнытә аԥсшәахь аиҭагара.

1. Аиҭагаразы актәи аеаршьцылара хкы: аурыс бызшәаҟнытә аԥсуа бызшәахьы аиҭагара иамоуп аналитикатә ҟазшьа, уи абызшәатә еаршьцыларатә хкқәа ирхыԥхьазалоуп, ацхыраара ҟанацоит аԥсуа бызшәа аконкреттә, абстракттә лексика асемантизациа азуразы, аҵаоцәа ирцәыхьанҭоу ажәеидҳәалақәеи аконструкциақәеи реилкааразы.

2. Аԥсшәаҟнытә аурысшәахь аиҭагара алԥшәа бзиақәа амоуп аҵаоцәа ироуз адыррақәа аконтроль рзыҟаҵараҿы, ргәаҭаразы. Аԥсуа бызшәаҟнытә аиҭагаразы иаҭахзам атекст ахы инаркны аҵыхәанза аиҭагара. Атекст аҵакы аҵаоцәа ишеилыркааз азцаарақәа рыла арцаоы ишьақәиргәгәоит, мамзаргьы атекст аҵакы рхатәы бызшәала идирхәоит. Аԥсуа бызшәаҟынтәи аиҭагараҿы аҵаоцәа ирыдгалахар алшоит абас еиԥш иҟоу адҵа: Ишәыԥшаа атекст аҿы абри аҵакы аазырԥшуа аҳәоу, мамзаргьы ажәеидҳәала уҳәа убас егьырҭгьы.

Апрақтика ишаҳнарбахьо ала, аҵаоцәа рзы аԥсуа бызшәаҟынтә аурыс бызшәахьы аиҭагара иаҳа имариоуп, аурыс бызшәаҟынтә аԥсшәахь аиҭагара ааста.

Аԥсуа бызшәахьы аиҭагараан аҵаоцәа ибзианы, иацәымшәакәа зҳәара рылшо ажәақәа рхы иадырхәоит, активизациа рзыруеит. Ари аеаршьцылара иамоуп асинтезтә ҟазшьа. Еизаку атекстқәа, аҳәоуқәа, ажәеидҳәалақәа реиҭагараан иҟалоит аҵаоцәа рбызшәатә дыррақәа реихшьала.

3. Ахԥатәи аеаршьцылара хкы – аамҭак ала аурыс бызшәаҟынтә аԥсшәахь, аԥсшәаҟынтә аурыс бызшәахьы аиҭагара моапҭалатәуп иааиԥмырҟьазакәа. Апрақтика ишаҳнарбаз ала, уи алԥшәа бзиақәа амоуп аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирцараҿы. Уи аеаршьцылара моапҭалатәуп хыхь ҳаззаатгылаз аметодқәа рхархәарала.

Адаптациа – ажәа алатын бызшәақынтә иаагоуп. *Adaptatio* – аҽаныршәароуп цакыс иамоу. Адаптациа алингвоҭцаарадырраҽы икьыԥхьу атекст армариареи аркьаҽреи роуп. Адаптациа зызуу атекст аҵаѡы ишықәстә ҷыдареи, ипрофессиеи, ибызшәатә зыҟаҵареи инарықәыршәаны, иаԥхьо еиликаартә иҟаҵоу атекст ауп.

Ақтивизациа – цаѡык, мамзаргьы аҵаѡцәа зегьы азәк иеиԥш арҵаратә процесс ралархәра.

Аметод – аҭҵаарадырра абазистә категориоуп. Аҭҵаарадырраҽы аметод иамоуп х-цакык: азеиԥшметодологиатә, азеиԥшдидақтикатә, ахатәы методикатә. Аԥсуа бызшәа арҵаратә система иахәҭакуп.

Аудиовизуалтә метод – ииашоу (анатуралтә) метод иахәҭакуп, уи мѡаԥгахоит интенсивла алабҽабатә цхыраагзақәа рхархәарала. Раԥхьаза акәны иҿәырҵит Франциа иҳаѡсыз ашәышықәса 50-тәи ашықәсқәа рзы.

Аудиолингвалтә метод иабзоураны аҵаѡцәа акырынтә ираҳаз, иззызырѡыз аҳәоуқәа рмодельқәа гәныркылоит. Уи раԥхьаза акәны рхы иадырхәеит Еиду Америка иҳаѡсыз ашәышықәса 40-тәи ашықәсқәа рзы.

Адедуқтивтә метод иабзоураны арҵаѡы аҵаѡцәа ирызнеигоит аԥҟарақәа, алкаақәа. Убри ашьҭахь адыррақәа шьақәыргәгәахоит аҽырԥштәқәа рыла.

Аиндуқтивтә метод – арҵаѡы аҵаѡцәа ирыдигало арҵагатә материал ацхыраарала абызшәатә фақтқәа ирышьклаԥшуеит, дара рхала иазкылсуеит алкаақәеи аԥҟарақәеи рыҟаҵарахьы. Ари аметод апроблематә рҵара шьаҭас иамоуп.

Арҵаратә метод – (азеиԥшдидақтикатә еилкаарак аҳасабала) – арҵаѡи аҵаѡи русеицура, аазареи, арҵареи, аҵареи комплексқ аҳасабала азбара алзыршаша хырхартоуп.

Арҵаратә методқәа рахь иаҵанакуеит: арбара, аиҭаҳәара, апрақтика, азыҟаҵара, ариашара, ахәшьараҭара. Аҵаратә методқәа: аилкаараҭара, аҵакеилкаара, аҽазыҟаҵара ахалархәра, адыррақәа ахархәашьа рыҭара, ахыриашара. Зегь реиҳа

ихадароу рҵаратә методқәоуп ҳәа иԥхьазатәуп: арбара, аиҭаҳәара, апрақтика. Азеиԥшдидақтикатә методқәа универсалтәқәоуп, урҭ рхы иадырхәоит арҵараҽы еиуеиԥшым аматәарқәа рҷыдарақәа хшыѡзышьҭра рзуны.

Аметодика – апедагогиакатә ҵарадырроуп. Уи иҭнаҵаауеит аматәар арҵаразы азакәан еиуаршәарақәа (закономерности). Аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирҵара аметодика иҭнаҵаауеит арҵара ақәкқәа, ауснагзатәқәа, аҵакы, аметодқәа, арҵара ахархәагақәа иара убас аҵареи аазареи рызнеишьақәа аԥсуа бызшәа арҵагатә материал ашьаҭала.

Аметодика – арҵара атеориа иазку маҭәарк аҳасабала ирҵоит иреиҳау аҵараиурҭақәа, апедагогтә факультетқәа зегьы рҽы.

Арҵаратә метод (ахатәы методикатә еилкаарак аҳасабала) – аматәаркәа, абызшәа ззымдыруа ирҵарагьы налаҵаны, дырҵаразы ахырхарҭа, арҵара ақәки ауснагзатәи азырбо, насгьы урҭ рынагзаразы амѡақәеи азнеишьақәеи азызыԥшааура ауп.

Адидақтика – апедагогика аҟәша, иҭнаҵаауеит арҵареи аазареи ртеориақәа.

Аимитациа – ашьҭыбжьқәа, ажәақәа, афразақәа арҵаѡи, ма абыжьҭаѡи рыцхәара.

Аинтегралтә метод – Германиа ишьақәыргәгәахаз аинтенсивтә метод ххқәа ирыцанакуеит.

Аинтенсивтә рҵара – аҵара абзиабареи агәазыҳәареи узҭо аҭагылазаашьақәа рыԥҵара алзыршаша, аамҭа кьаҽк иалагзаны абызшәа арҵара ауп цакыс иамоу.

Аинтерференциа – иарбанызаалак бызшәак аҵараҽы ахатәы бызшәа аныррa аԥырхага аныҟанаҵо.

Акоррекциа – арҵаѡы аҵаѡцәа ражәаҳәаҽы иҟарҵо агхақәа рыриашараҽы ихы иаирхәо методуп.

Аметодикатә принципқәа – адидақтикатә принципқәа еиҵеиԥшны аматәаркәа дырҵараҽы хархәара рзаауазар, аметодикатә принципқәа иалкааны маҭәарк арҵараҽы ҳхы иаҳархәоит. Реалыркауеит акоммуникативтәқәа, аситуативтәқәа, афункционалтәқәа, аинтенсивтәқәа; иҷыдоу абызшәатә зыҟа-

ҵареи аҵәажәаратә прақтикеи реидҳәалара алзыршо аметодикатә принципқәа уҳәа убас еғьырҵғьы.

Аконтрольҟаҵаратә метод – зеиҧшдидақтикатә методуп. Уи рхы иадырхәоит аҵаѡцәа абызшәатә материал шрыдыркылази, ажәаҳәатә шьҭыларақәеи алшарақәеи шышьақәырҭәҭәахази реилкааразы. Аконтроль ҟалар алшоит ҽырҳәалатәи, изаамҭанутәи, аихшьалатәи, аѡралатәи аххқәа.

Арҵара амотивациа – аҵаѡцәа аҵарахьа ирымоу аинтерес ҳаразкша азнеишьақәеи аметодқәеи рхархәара.

Ашьҭылара – шьақәгылоит, насгьы автоматизм аҟынза инеиуеит аҵаѡцәа реазыҟаҵара иабзоураны, аеаршьцыларақәа рынагзарала. Реалыркааулеит аҵәажәаратә (алеқсикатәи, аграмматикатәи) шьҭылараҚәа.

Алабҽабатә методқәа – арҵаратә зеиҧшдидақтикатә методқәа рахь иаҵанакуеит. Адыррақәа реилкааразы аҵхыраара ҟарҵоит аурокқәа рҽы алабҽабатә цхыраагзақәа рхархәара. Реалыркааулеит арбаратәи адемонстрациатәи методқәа.

Алабҽабатә принцип – арҵаратә дидақтикатә принципуп. Уи ахархәара абзоурала цәанырралатәи аилкаара аҟынтәи абстракттә хәыцрахь аиасра алыршахоит. Алабҽабатә принцип шьаҭакѡыс дыҧхьазоуп И.А. Каменски.

Алабҽабатә принцип аҧсуа бызшәа ззымдыруа арҵаразы аурокқәа рҽы ѡ-хырхарҭак рыла арҵаратә процесс иалагалахоит:

1) алабҽабатә цхыраагзә хархәагак аҳасабала;

2) аҵарадырра аилкаагак аҳасабала (аинформациа ҳазҭо рхыҵхырҭақәа).

Алшара – аҵаѡы имоу адыррақәеи ашьҭылараҚәеи прақтикала ианааххо рхархәара илшо аҟаларoуп ҵакыс иамоу. Алшара ҟалар алшоит ипродуктивтәны. Уахь иаҵанакуеит аиҳәажәара, аѡра, мамзаргьы ирецептивтәны. Уахь иаҵанакуеит аҳара, аҧхьара.

Аеаршьцылара – мѡаҧгахар алшоит ҽырҳәала, ма ѡрала адырра ҽыцқәа рыҭаразы, ма ироуз адыррақәа реилкааразы, урҭ реизырҳәаразы. АеаршьцылараҚәа шоит ѡ-гәыпкны: 1) абызшәа ахархәарала аҵәажәаратәи аѡратәи ажәаҳәақәа реизырҳара алзыршо (абызшәатәқәа, ажәаҳәатәқәа), аҵәажәаратәи аѡратәи ажәаҳәақәа реизырҳараҽы ихадоу ахккәа: аҳареи, аҵәажәареи, аҧхьареи, аѡреи рҽы ашьҭыларақәа рышьақәырҭәҭәара алзыршо аеаршьцылара.

Аурок – арҵаратә процесс аҽы ихадоу, еиҿкаарыла имѡаҧысуа, зеиҧш ҟамло рҵаратә формоуп. Урокк аҽы рееилырыгзар алшоит агәыҧтәи аиндивидуалтәи арҵаратә формақәа.

Атест – астандартә форма змоу адҵа. Атест абзоурала еилкаахоит аҵаѡцәа ироухьо ашьҭылараҚәеи алшарақәеи, урҭ аҵараҽы ирымоу ақәҽиарақәа, иара убас ргәырҵҟәыли рҧсихологиатә ҷыдаҟазшьақәеи. Атест рхы иадырхәо иалагеит аудиовизуалтәи иара убас еғьырҭ аметодқәеи рыла еиҿкаау арҵаратә процесс аҽы. Атест атермин алазгаз америкатәи аҧсихолог Ҷь. Кеттел иоуп.

Ҽырҳәалатәи ажәаҳәа аҧыжәара аҭара – аҵәажәаратә ажәаҳәа арҵаратә процесс иалагалахоит аѡратә ажәаҳәа алагалахаанза. Аҳареи аҵәажәареи рзы ашьҭылараҚәеи алшарақәеи рышьақәырҭәҭәара аҧхьа имѡаҧысуеит, урҭ ирышьҭанеиуеит аҧхьареи аѡреи рзы ашьҭылараҚәеи алшарақәеи рышьақәырҭәҭәара. Алеқсика аус адулара, ҽырҳәалатәи ажәаҳәа аизырҳара иазку аметодқәа анатуралтә методқәа рахь иаҵанакуеит.

Арҵара ақәкы – арҵагатә материал азнагара иабзоураны арҵаѡы аҵаѡцәа рҟынтәи дыззыҧшу алҵшәақәа роуп изыскуу. Аҵаѡцәа ирызнеиго абызшәатә форма, абызшәатә аккәа (единицы) арҵаратә процесс аҽы инанагзозароуп аҵәажәара аизырҳаратә функциа.

Арҵага шәҟәы – арҵагатә комплексқәа рҟынтәи зегь реиҳа ихадароу цхыраагзоуп, компонентуп. Арҵага шәҟәы иабзоураны апрактикаҽы иалыршахоит арҵара аметодқәа рконцепциа ақәкы. Арҵага шәҟәы аҽы ауп арҵагатә программақәа разҧхьагәаҭақәеи рҵакқәеи ахьаарҧшу, еиуеиҧшым атекстқәеи, алеқсика-грамматикатә еаршьцылараҚәеи, асахьақәеи, аиллиустрациақәеи, ажәари рыбзоурала.

Арольтә хәмаррақәа – арҿиаратә еаршьцылараҚәа рахь иаҵанакуеит. Аҵәажәаратә ситуациақәа харҳәара рзуны аҵаѡцәа рольла реиҿцәажәароуп изыскуу.

Асемантизациа – абызшәатә ак цакыс иамоу, ахшыҩцак аарԥшроуп цакыс иамоу. Асемантизациа ҟалоит аиҭагара зцуи аиҭагара зцыми ҳәа еиуеиԥшым арҵаратә методқәеи арҵагатә материали ирҿырԥшны. Ииашоу (анатуралтә) методқәа рыла аусураҿы иаҳа аԥыжәара амоуп аиҭагара зцым асемантизациа. Арҵараҿы иаҳа инарҭбааны хархәара амоуп асинонимқәеи, антонимқәеи, алабҩабатә цхыраагзақәеи аконтеқсти рыцхыраала ажәа аҵакы аилкаара.

Арҵара аҵакы – аҵаҩцәа ирҵоу аматериал, хаҭабзиаралеи цакылеи ууанза арҵаразы иазԥхьагәаҭаз арҵаратә қәккәа рыҩазара иақәшәо рыҟазарооуп. Арҵара аҵакы акомпонентқәа рахь иԥхьазоуп: арҵаратә цхыраагзақәа (алеқсикатә, аграмматикатә, атәыладырратә), арҵаратә процесс аҿы аҵаҩцәа ироураны иҟоу адыррақәеи, ашьцыларақәеи, алшарақәеи.

Алингвистика-рҵаратә принципқәа – арҭ ҳаамҭазтәи алингвистика: абызшәадырра, асоциолингвистика, аԥсихолингвистика рҵара ашьаҭала ишьақәырҷәҷәо апринципқәа роуп. Аметодикаҿы реалыркаауеит ихадоу алингвистика-рҵаратә принципқәа: системала еишьҭарку, афункционалтә, астилистика-дифференциалтә, аконцентратә, абызшәа аминимум алԥшаратә уҳәа убас егьырҭгьы.

Алингвотәыладырра – абызшәа арҵара аметодикаҿы зҽеалызкааз хырхарҭоуп. Атәылеи уа иқәынхо ажәлари рхатәы бызшәазы адыррақәа роуроуп цакыс иамоу алингвотәыладырра.

Ашьклаԥшратә метод – иҳаҩсыз ашәышықәса 20-30-тәи ашықәсҟәа рзы рхы иадырхәоз рцагатә методуп. Арҵараҿы ахатәы бызшәа ахархәарада иаҳзымдыруа абызшәақәа ҿырҳәала рцара акәын қәкы хадас иамаз ашьклаԥшратә метод.

Активизациатә метод – абызшәақәа ззымдыруа дырҵараҿы хархәара зҭатәу интенсивтә методуп. Ари атермин раԥхьаза акәны аҭҵаарадырра иалалгалеит ѧпрофессор Г.А. Китаигородскаиа (иҳаҩсыз ашәышықәса, 70-тәи ашықәсҟәа). Аҵәажәараташ ажәаҳәа аизырҳара алыршахоит аҵәажәараташ ситуациақәа рыбзоурала еиҿкаау атрадицатә урокқәа рҿы. Араҟа коллективла аусеицуратә процесс иабзоураны аҵаҩы рҿиарала ихы аус адиулоит.

Аиҭагара – ари арҵаразы иазгәаҭо аматериал аҵаҩцәа ахатәы бызшәа ахархәарала реилыркаароуп ҿырҳәала, ма ҩрала, мамзаргьы ахатәы бызшәаҟынтә ирҵо абызшәахьы аиагара (ҿырҳәала, ма ҩрала). Аиҭагара арҵаратә процесс аҿы иахәаԥшуеит знеишьак аҳасабала. Иара убас ажәаҳәа арҿиараҿы ихадоу акомпонентқәа: аҳара, аҵәажәара, аԥхьара, аҩра рхыԥхьазараҿы аиҭагарагьы аҭып ду ааннакылоит.

Аиҭагара–грамматикатә метод – ари аметод ашьаҭаҿы иҟоуп аҩратә ажәаҳәа. Афункционалтә грамматика аҵара ахаҭыԥан уи формала аҵара азԥхьагәанаҭоит.

Аҩра – ажәаҳәа арҿиараҿы ашьцыларақәеи алшарақәеи рышьақәырҷәҷәараҿы ихадоу аххқәа иреиуоуп. Уи продуқтивтә хкуп. Ахшыҩцакқәа аҩратә формахь риагароуп цакыс иамоу.

Арҵара апрақтикатә қәкы – абызшәа арҵараҿы ихадоу қәкуп. Уи иазԥхьагәанаҭоит ацәажәараҿы ихадоу аххқәа: аҳара, ацәажәара, аԥхьара, аҩра, аиҭагара рҿы ашьцыларақәеи алшарақәеи рышьақәырҷәҷәара.

Арҵара апрақтикатә методқәа – еиуеиԥшым аҽаршьцыларақәа рынагзарала, ацәажәаратә шьцыларақәеи алшарақәеи рышьақәырҷәҷәара алзыршо арҵаратә методқәа роуп. Арҵараҿы хархәара заҳҭо апрақтикатә методқәа рахь иаҵанакуеит аҽаршьцыларақәа реиҿкаара, аҽаршьцыларақәа рынагзараҿы активла ахалархәра, апрақтика уҳәа убас егьырҭгьы.

Ацәажәаратә ажәаҳәа – абызшәа ахархәарала ахшыҩцакқәа рцәыргара. Ацәажәаратә ажәаҳәа х-ххыкны ишоуп: аҩныцкатәи ажәаҳәа, адәахьтәи ҿырҳәалатәи, адәахьтәи ҩралатәи. Рҽалыркаауеит ацәажәара ххқәа: аинициативтә (аспонтантә), ареактивтә (аҭактә), аимитативтә, ассоциативтә.

Аԥсуа бызшәа арҵаратә системаҿы комплеқск аҳасабала рҽеидыркылоит арҵаратә компонентқәа: ақәкы, ауснагзатәы, арҵара аҵакы, апринципқәа, аметодқәа, арҵагатә хархәагақәа. Убарҭ акомпонентқәа зегь рахьтә аԥыжәара рымоуп арҵара ақәккәа.

Ажәалатәи аметодқәа – азеиԥшдидақтикатәи рцаратә методқәоуп. Арҵаратә процесс аҿы арҭ аметодқәа рхархәараҿы ажәа ацхыраарала арҵагатә материал арҵаҩы аҵаҩы

изеиҭеиҳәоит, ишьақәирҵәҵәоит, ацәажәаратә ажәаҳәаҽы ақтивизациа азиуеит.

Ажәалатәи аметодқәа рахь иаҵанакуеит аилыркааратә, аиҭаҳәаратә, аиҿцәажәаратә, алекциатә. Урҭ аметодқәа абызшәа арҵараҽы ихадароу методқәоуп. Урҭ алабҽабатәи апрақтикатәи методқәа рхархәараҽгьы ацхыраара ҟарҵоит.

Аиҭаҳәа – ажәалатәи арҵаратә методуп. Уахь иаҵанакуеит ажәабжь – аиҭаҳәа, ажәабжь – ақәгылара.

Арепродуқтивтә методқәа – аимитациеи механикала агәынкылареи рыбзоурала арҵагатә материал (аинформациеи, аҧҟарақәеи) рҵара. Арепродуқтивтә методқәа ацаԥцәа рҽиарала рхәыцра азеиҿкаауам, еилкааны рыхшыԥ аҽы инаганы аматериал ацара алнаршазом. Ацәажәараан еиуеиԥшым ацәажәаратә формақәеи ахкқәеи аиҿцәажәаратә процесс аҽы рхархәара ауп ҵакыс иамоу. Еиуеиԥшым цәажәаратә хкқәоуп: ацәажәара, аԥра (ацәажәаратә ажәаҳәа апродуктивтә хкқәа), аҳара, аԥхьара (ацәажәаратә ажәаҳәа арецептивтә хкқәа).

Ацәажәаратә уснагзатәқәа – ацаԥцәа рҽаԥхьа иқәгыло ақәкы алзыршо алҵшәақәа роуп ҵакыс иамоу.

Ацәажәаратә интенциа – ахшыԥҵакқәа ҽырхәалеи ԥралеи риагароуп қәкыс иамоу.

Ацәажәаратә ситуациа – цәажәаратә темак иадҳәаланы аиҿцәажәарақәа рымԥаԥгароуп ҵакыс иамоу.

Ацәажәаратә етикет – амилаҭ иртәу иҷыдоу рхатәы цәажәаратә ҧҟара. Аԥсуа бызшәа ззымдыруа арҵараҽы аспект хадак аҳасабала ирыԥхьазоит.

Аиҿцәажәара – ажәалатәи аметодқәа ируакуп. Ари аметод ихы иархәаны арцаԥы имԥаԥигоит ацаԥцәеи иареи рыбжьара. Ацаԥцәа рҽаԥхьа иқәиргыло азцаарақәа рҭакқәа ҟарҵоит, убри алагьы имԥаԥысуеит аилибакаара, аинформациа еимдара. Аиҿцәажәара аинтенсивтә методқәа ируакуп.

Ахшыԥ етапла арҽиаразы атеориа – абызшәа ззымдыруа арҵараҽы ахшыԥҵакқәа раарԥшразы ацәажәаратә ажәаҳәа апрақтикаҽы ахархәара аҭараҽы изныcуа аетапқәа, ахшыԥтә рҽиарақәа ирызку ҧсихологиатә териоуп. Ари атеориа ашьаҭаԥы аурыс ҧсихолог П. Иа. Гальперин иоуп.

Ацәажәаратә ажәаҳәа арҽиаразы атеориа. Абызшәақәа рцараҽы ажәаҳәа арҽиараҟны шьаҭас иазышьҭаҵазароуп аҧсихологиатә теориа. Уи ацаԥцәа рцара ақтивла, гәацԥыҳәарала, интереспа ацара иадызцало, абызшәа дзырҵо, рцәажәаратә ажәаҳәа еиззырҳауа, изырҽиоу, арҵаратә процесс иацхрааУа теориоуп.

Атехникатә цхыраагзақәа (ТСО) – аудиовизуалтәи алабҽабатәи цхыраагзақәа рхархәаразы аппаратуреи иҷыдоу атехникатә цхыраагзақәеи роуп. Атехникатә цхыраагзақәа реыршоит абжьы зхоу атехникатәқәеи алашара техникатәқәеи. Абызшәа ззымдыруа арҵараҽы зыда ыҟам, даеакала иузымԥсахуа хархәагақәоуп.

Аҳара (аудирование) – ацәажәаратә ажәаҳәа аизырҳараҽы ихадоу цхыраагзоуп (хкуп). Ацәажәаратә ажәаҳәа, шьтыбжьыла еилоу ҽырҳәалатәи ҳажәаҳәа ҳарала адкылареи аилкаареи роуп қәкыс иамоу.

Ацәажәара – ацәажәаратә ажәаҳәа аизырҳараҽы ихадоу цхыраагзоуп (хкуп) Ахшыԥҵакқәа ҽырҳәала рхәаразы ашьцыларақәеи алшарақәеи рышьақәырҵәҵәароуп қәкы хадас иамоу.

Аԥхьара – ацәажәаратә ажәаҳәа аизырҳараҽы ихадоу хкуп. Графикала иарбоу адыргақәа реилкаареи, рдырреи, шьтыбжьыла рхәареи роуп қәкыс инанагзо. Аԥхьара ахкқәа: аналитикатә, асинтезтә, лаԥшхгарыла, иалкааны.

Азнеишьа – адыррақәа рызнагараҽы, ашьцыларақәеи алшарақәеи рышьақәырҵәҵәараҽы, ацаԥцәа ироуз адыррақәа реилкаараҽы ихадоу цхыраагзақәоуп. Адырра ҽыцқәа рызнагараҽы, атема ҽыц аус адулараҽы хархәара заҳҭо азнеишьақәа иреиуоуп аиҽырԥшра, ахцәажәара, анализ, ашьклаԥшра уҳәа убас егьырҵгьы.

Аиҭагара мап ацәкра апринцип – арцаратә процесс аҽы ахатәы бызшәа ахархәара мап ацәкра ауп ҵакыс иамоу. Ииашоу аметодқәа рхархәараҽы ихадоу приниципуп ҳәа рыԥхьазоит.

Апроблематә рцара – арцаԥы азнеишьақәа ихы иархәаны еиҽикааУеит апроблематә ситуациақәа, урҭ рызбара реарладырхәуеит ацаԥцәа. Ууанза ироуҳьо адыррақәеи аԥышәеи рхы иархәаны апроблематә рцара иабзоураны ацаԥцәа адырра ҽыцқәа роура реазыршәоит.

Апроблематә рцараан рхы иадырхәоит апроблема-ҭшааратә методҟәа.

Апроблема-ҭшааратә метод – арцагатә материал азнагараҽы аколлективтә формаҟәа рхархәарала апроблема апрақтикатә хырхарҭа аҭара ауп цакыс иамоу.

Апрограмматә рцара – рцаратә методуп, апедагогиактә технологиа иахәҭакуп.

Ари атермин раҧхьаза акәны рхы иадырхәо иалагеит иҳаԥсыз ашәышықәса 50-тәи ашықәсқәа рзы (Б. Скиннер, Америка). Ари аметод ала арцаразы иаҭахуп иҷыдоу арцагатә цхыраагзақәа, апрограммақәа, арцагатә техникатә хархәагақәа (арцагатә машьынақәа), иара убас арцагатә машьынақәа зцым апрограмматә цхыраагзақәа.

Апрофессионалтә компетенциа – адидақтикеи, аҧсихологиеи, аметодикеи рытцаарадыррақәа бзианы ирдыруазароуп арцаԥцәа, урҭ адыррақәа арцаԥцәа рпрофессионалтә (аконструктивтә, аиҿкааратә, акоммуникативтә) зыкацараҽы ацхыраара ҟарцартә еиҧш. Насгьы иара убас апрофессионалтә компетенциа ацаԥцәа рцара-аазаратә процесс ишақәнагo еиҧш аиҿкаара иақәнаршәоит.

Ииашоу (прямые) арцаратә методҟәа – абызшәа алеқсикатәи аграмматикатәи формақәа рцараҽы ахатәы бызшәа цатцәыс (шьаҭас) аҟацарада аметодҟәа ргәыԥ рхархәароуп цакыс иамоу.

Арҭ аметодҟәа рышьаҭаҽы иҟоуп апринципкәа: аинтуитивтә, аиҿырҧшратә ахатәы бызшәа цатцәыс аҟацаратә, уи мап ацәкратә, алабҽабатә уҳәа убас егьырҭгьы. Абарҭ апринципкәа рышьаҭала иаҳа инарҭбааны хархәара рымоуп аметодҟәа: анатуралтә (М. Берлиц, Ф. Гуен), ииашоу (Е. Симонс, К. Броиа), аудиовизуалтә (П. Губерина, П. Риван) аудиолингвалтә (Ч. Фриз, Р. Ладо).

Акоммуникативтә принцип – ари иаҳзымдыруа абызшәақәа дырцараҽы инарҭбааны хархәара змоу принципуп, ишиашоу аҵаԥы изынархоуп. Ари апринцип иабзоураны аҵаԥцәа идҳарцо абызшәатә акҟәа зегьы прақтикала ахархәара амазароуп, ацәажәаратә ситуациақәа реиҿкаараҽы, аинформациа еимдараҽы, аилибакаараҽы.

Акоммуникативтә знеишьа – абызшәа арцараҽы аҵаԥы иажәаҳәа аҧсышәала еиҿикаартә еиҧш, дцәажәаратә еиҧш аҭагылазаашьа бзиақәа ҟанаҵоит. Акоммуникативтә знеишьа қәкы хадас иамоу аҵаԥы абызшәа аҵара аинтерес иркроуп.

Аситуативтә принцип – еиуеиҧшым аситуациақәа рыла еиҿкааy аиҿцәажәарақәа рыҟны иазԥхьагәаҭатәуп аҵаԥы идаагало абызшәатә (алеқсика-грамматикатә) материал зегьы.

Афункционалтә принцип – аграмматика азнагара апрақтикатә шьаҭа аҭаны ажәаҳәа аизырҳара, ажәаҳәа арҿиара қәкыс иҟаҵаны арцароуп цакыс иамоу.

Акоммуникативтә лингвистика – ҳаамҭазтәи алингвистикаҽы иалыркааyа хырхарҭоуп. Акоммуникативтә цәажәаратә хкны иахәаԥшуеит (ашьақәырг̇әг̇әара, амапкра, а́ҳәара, адцара), ажәақәа, ажәеидҳәалақәа, аҳәоуқәа хаз-хазы акәымкәа еизаку атеқст аҽы ианаҳҧыло, убри алагьы алингвистика акоммуникативтә цакы ҳаракхоит иаҳзымдыруа абызшәа арцараҽы ихадоу ақәкы ацәажәара арцара ишақәнаго апрақтикаҽы алыршаразы.

Акоммуникативтә еаршьцыларақәа – арҿиаратә еаршьцыларақәа ирхыԥхьазалоуп, ацәажәаразы алшарақәа еиздырҳауеит, абызшәа аҵара иацхраayеит.

Акоммуникативтә рцаратә метод. Ари атермин аметодика иалеигалеит аҵарауаҩ Е.И. Пассов. Ари арцаратә метод шьақәыргылоуп акоммуникативтә принцип ашьаҭала. Акоммуникативтә рцаратә метод ала еиҿкааy арцаратә процесс аҽы иалыршахоит ацәажәара, иара убас акоммуникативтә лингвистика ахықәккәа рынагзара.

Акоммуникациа – абызшәеи иара убас егьырҭ адыргатә системеи рхархәарала аинформациа аимдароуп цакыс иамоу.

Аиҿырҧшратә метод – аҵаԥцәа рхатәы бызшәаҽы ирымоу адыррақәа ирцо абызшәа иаԥырхагамхартә еиҧш, урҭ адыррақәа абызшәа аҵара иацхраартә еиҧш аиҿырҧшратә метод ацхыраара ҟанаҵоит. Уи абызшәатә цәырцрақәа реиҿырҧшроуп цакыс иамоу. Аиҿырҧшратә метод раҧхьааза акәны далацәажәеит аҵарауаҩ, алингвист Л.В. Шьчерба (1947). Уи иҵегь инарҭбааны аус адырулеит аҵарауаа (В.Д. Аракин, И.М. Берман, И.В. Рахманов, З.М. Цветкова).

Еилкааны ахшыҩ аҽы инаганы аҵара иазку арҵаратә методқәа – уахь иаҵанакуеит аҵаѡцәа абызшәатә фактқәа рыхшыҩ аҽы инаганы, еилкааны рцәажәаратә ажәаҳәаҽы хархәара аҭара рылзыршо ѳметодқәа ргәыԥ. Урҭ ирыҵаркуеит аилкаа-аиҽырԥшратәи аилкаа-прақтикатәи методқәа.

Алабҽабатә цхыраагзақәа рахь иаҵанакуеит арҵагатә материал асемантизациа азуразы алабҽабатә қәырԥшқәа, аҵәажәаратә ситуациақәа реиҽкаара, ахшыҩцакқәа рҳәара алзыршо алабҽабатә цхыраагзақәа. Арҵаратә процесс алтшәа ҳараркуеит.

Аҵәажәаратә цхыраагзақәа – афонетикатә, алеқсикатә, аграмматикатә материалқәа арҵара аетапи ақәки инарыкәыршәаны, арҵаратә процесс ралагалареи дырҵареи алзыршо аматериал.

Атеқст – аҵәажәаратәи аѡратәи ажәаҳәақәа реизырҳараҽы аҵакы змоу цхыраагзоуп.

Аԥшаарата (аевристикатә) рцаратә метод – ари аметод абзоурала арҵаратә процесс аҽы аҵаѡы аԥшаара ҟазшьа змоу аелементқәа ихы иархәаны адыррақәа иоуеит.

Аекскурсиатә метод – арҵареи аазареи ирызку азҵаарақәа рызбараҽы иара убас атәыладырразы аинформациа аиоуразы, абызшәа аҵараҽы аекскурсиақәа рымѡаԥгара аҵак ду амоуп. Ари аметод ахархәара иалнаршоит аҵаѡы ипрактикатә шьцылараҟәеи алшараҟәеи рышьақәырҵәҵәара.

Интуитивла абызшәа аҵара – имитациала (ҽыԥшрала), ма механикала агәынкылара. Уи аҵаратә хкы иаҽагылоуп еилкааны, ахшыҩ аҽы инаганы аҵара.

Акогнитивтә рцаратә теориа – егьырҭ аҳәынҭқаррақәа рҽы инарҭбааны рхы иадырхәоит иаҳзымдыруа абызшәақәа рцараҽы ашьцылараҟәеи алшараҟәеи рышьақәырҵәҵәаразы, интенсивла ахы аус адулара иазку теориоуп. Ари атеориа аус адырулон Ць. Брунер, Р. Риверс, П. Костера.

Еилаҵоу арҵаратә методқәа – гәыԥкны зҽеидызкылаз арҵаратә методқәа зегьы арҵаратә процесс иацхраауеит, аметодикатә знеишьақәеи априницпқәеи ирыкәшәо иҟоуп.

Иаҳа инарҭбааны хархәара рымоуп активтә, акоммуникативтә, аинтегралтә методқәа реилаҵара.

Литература

1. Агрба К.В. Обучение родной грамоте в абхазской школе. Дис. кан. пед. наук. Тбилиси 1970.
2. Ажиба А.Ш. Обучение структурно-семантическим и гарммматическим элементам абхазского глагола в школе. Дис. кан. пед. наук. М. 1986.
3. Ажьиба А.Ш., Кәартаа М.А. Аԥсуа бызшәа. Иаԥсуам 3-тәи акласс азы. Аҟәа 2002.
4. Ажьиба А.Ш., Кәартаа М.А. Аԥсуа бызшәа. Иаԥсуам 4-тәи акласс азы. Аҟәа 2003.
5. Апрограмма аԥсуа бызшәа иаԥсуам ашколқәа рзы 2-9 аклассқәа. Аҟәа 2005.
6. Азын-ԥҳа Н.Ҳ. Аԥсуа бызшәа аметодика. Аҟәа 2005.
7. Амҷ-ԥҳа В.А., Гәыблиа-ԥҳа Р.К. Аԥсуа бызшәа. Афонетикеи аморфологиеи. Аҟәа. Алашара. 1984.
8. Арсҭаа Ш.К. Аԥсуа литературатә бызшәа аграмматика. Аҟәа. Алашара. 1996.
9. Арсҭаа Ш.К., Ҷкадуа Л.П. Аԥсуа бызшәа аграмматика. Аҟәа 2002.
10. Ашуба Н.К. Обучение родному правописанию учащихся начальных классов абхазской школы. Дис. кан. пед. наук. Тбилиси. 1984.
11. Баранов М.Т. Методика преподавания русского языка в школе. М. 2000.
12. Буслаев Ф.И. О преподовании отечественного языка. М. 1985.
13. Дергачёва Г.И., Кузина О.С. Методика преподавания русского языка как иностранного на начальном этапе. М. «Русский язык». 1989.
14. Методика. Под редакцией Леонтьева А.А. М. «Русский язык». 1988.
15. Капитонова Т.И., Щукин А.Н. Современные методы обучения русскому языку иностранцев. М. «Русский язык». 1987.
16. Касландзиа А.М. Система обучения родному языку в начальных классах абхазской школы. Дис. кан. пед. наук. М. 1988.
17. Касланзиа А.М. Аԥсуа бызшәа аметодика Аҟәа. 2000.
18. Ляховицкий М.В. Методика обучения иностранным языкам. М. 1989.

19. Леонтьев А.А. Некоторые проблемы обучения русскому языку как иностранному. М. 1970.

20. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. М. 1969.

21. Пулькина И.М. К вопросу о развитии преподавания русского языка иностранцам. Ж. Русский язык в национальной школе. №5. 1962.

22. Скалкин В.Л. Коммуникативные упражнения в английском языке. Пособие для учителя. М. 1983.

23. Тарба Б.Г. Русский язык в абхазской школе. Сухум. Алашара 1972.

24. Тарба Б.Г. Лингво-дидактические основы преподования русского языка в абхазской школе. Сухум. 1985.

25. Текучев А.В. Методика русского языка в средней школе. М. Просвещение. 1980.

26. Ушинский К.Д. Собр. Соч. М-Л. Издательсво АПН РСФСР. 1949. T.V.

27. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л. 1974.

28. Экба Н.Б. Общие для школ народов абхазо-адыгской группы по проблемам обучения русскому языку. Дис. док. пед. наук. М. 1973.

29. Царгәыш Шь. К. Апедагогика. Аҟәа. 2000.

Ахҟәа

Аԥхьажәа....3

Аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирҵаразы аметодика. Азеиԥш зҵаарақәа....5

Аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирҵаразы аметодика ихадоу ахырхарҭақәа....16

Алагарҭатә етап арҵара аҵаки арҵагатә материал алԥшаареи....26

Аметодқәа рзы аилкаарақәа. Аметод хкқәа....29

Аметодқәа рҭоурых....45

Арҵага шәҟәқәа реиҷәыршәашьатәи арҵашьатәи апринципқәа....57

Аԥсуа бызшәа ззымдыруа ирҵараҽы проблемақәак рзаатгылара....65

Афонетикеи аинтонациеи аус рыдулашьа алагарҭатә етап аҽы. Афонетика арҵаразы ауснагзатәқәа....70

Абжьыіка шьҭыбжьқәа аус рыдулара....77

Ацыбжьыіка шьҭыбжьқәа аус рыдулара....82

Иҭәҭәоуи иԥшқоуи ацыбжьыіқақәа аус рыдулашьа....86

Ақьышәхаргьежьра змоуи измами ацыбжьыіқатә фонемақәа аус рыдулашьа....90

Ақәыҭәҭәара аус адулара аԥсуа ажәақәа рҽы....93

Аинтонациа аус адулара....95

Ажәа аҳәашьа аус адулара....98

Иаԥсыуам ашколқәа рҽы аԥсуа бызшәа арҵараан аграмматика аус адулара шалыршатәу....101

Зхала иҟоу ажәаҳәа хәҭақәа ацаҩцәа рызнагашьа аҷыдарақәак....123

Аԥсуа бызшәа алеқсика азнагашьа....138

Ажәаҳәа арҽиаразы ашьцыларақәеи алшарақәеи аҳараҽы рышьақәырҭәҭәара....154

Ажәаҳәа арҽиаразы ацәажәараҽы ашьцылараҟәеи алшарақәеи рышьақәырҭәҭәара....166

Ажәаҳәа арҽиаразы ашьцылараҟәеи алшарақәеи аԥхьараҽы рышьақәырҭәҭәара....178

Ажәаҳәа арҽиаразы аҵарақәы ашьцыларақәеи алшарақәеи рышьақәыргәгәара.....195
Иаҧсыуам ашколқәа рҽы аҧсуа бызшәа ззымдыруа ирцараҽы арцаратә процесс аиҿкаашьа.....203
Аҧсуа бызшәа ззымдыруа ирцара иазку аурокқәа руснагзатәқәа.....206
Арцаҵы иажәаҳәа.....217
Агхақәа аус шрыдулатәу.....219
Аконтроль ҟацареи ахәшьара ақәыргылареи.....221
Аҧсуа бызшәа ззымдыруа ирцараҽы акоммуникативтә методқәа рхархәашьа.....230
Алабҽабатә цхыраагзақәа рхархәара аҧсуа бызшәа ззымдыруа ирцараҽы.....236
Аудиовизуалтә методқәа рхархәашьа аҧсуа бызшәа ззымдыруа ирцараҽы.....239
Аиҭагара апроблема аҧсуа бызшәа ззымдыруа ирцараҽы...261
Аметодикатә терминқәа.....264
Алитература.....275

Ажьиба Альдона Шоҭа-иҧха.
Аҧсуа бызшәа ззымдыруа ирцаразы аметодика (алагарҭатә етап).

Ажиба Альдона Шотовна

Методика обучения абхазскому языку для невладеющих (начальный этап).

Аредақтор: адоцент С.А. Амҷ-ҧха
Атехникатә редақтор: А. И. Занҭариа-ҧха
Акорректор: А.И. Занҭариа-ҧха
Компиутерла акьыҧхьоы: С.В. Арыш-ҧха

Акьыԥхьразы анапы атаԥуп 15.10.08.
Аформат 60х84. Иҟаҵә акьыԥхь бҕьыц 17,5.
Атираж 300.

Икьыԥхьуп аф. «Алашарбага»,
ақ. Аҟәа, Кьалашәыр

Апсуа бызшәа хәыцдырҧуа
иҧцаразы аметодика

Ажыиба А.Ш.